WERNER BIERMANN
ARNO KLÖNNE

Kapitalizmin Suç Tarihi

Çeviren: Bülent Özçelik

phoenix

Kapitalizmin Suç Tarihi

•

Werner Biermann

Arno Klönne

•

Çeviren: Bülent Özçelik

•

Yayıma Hazırlayan: E. Deniz Ela

•

Kapak Tasarım: Cüneyt Çavdar

•

Mizanpaj-Ofset Hazırlık: Cüneyt Çavdar

•

Kitabın orijinal adı: Kapital - Verbrechen
Zur Kriminalgeschichte des Kapitalismus

•

Baskı: Cem Ofset

© Phoenix Yayınevi, 2007

Ekim 2007, Ankara

ISBN: 978 - 9944 - 931 - 41 - 0

Phoenix Yayınevi

Meşrutiyet Caddesi Konur Sokak 30/9 Kızılay - Ankara

Tel: 0(312) 424 03 08 pbx Faks:0 (312) 424 01 08

e-posta: info@phoenixkitap.com

http://www.phoenixkitap.com

Dağıtım

Siyasal Basın Yayın Dağıtım

Ziya Gökalp Caddesi Adakale Sokak 21/4 Kızılay - Ankara

Tel: 0(312) 430 59 71 pbx Faks: 0(312) 430 59 75

Kapitalizmin Suç Tarihi

Werner Biermann
Arno Klönne

Çeviren:
Bülent Özçelik

ANKARA, 2007

Annem Güley ve babam Hüseyin Özçelik'e
emekten yana bir dünya özlemiyle...
B.Ö.

İÇİNDEKİLER

Kapitalizmin Gündelik Yaşamının Tarihinden.....1
1 Altın ve Gümüş Açgözlülüğü.....13
Yerlilerin Kan ve Teri.....14
Altın Sarhoşluğu.....29
Hedefteki Asya.....33
Özet.....36
2 Şeker, Kölelik, Ticari Sermaye.....39
Avrupa'da Şekerin Tarihi.....40
Açgözlülük.....44
Köle Ticareti.....50
Tarımın Ekonomisinin Politik İktisadı Üzerine....56
Çöp Mamulü Rom.....68
3 Pamuk ile Sanayi Devrimine.....71
Hindistan Kaynakları.....73
Buluşma Yeri Bengal.....80
Açgözlülük.....86
Çin ile Uyuşturucu Ticareti.....92
Özet.....95
4 Yürüyen Banttan Akan Kârlar.....97
Ford Motor Company ile Bant Üretim.....104
Sendikaların Mücadelesi.....122
Özet.....129

5 Emperyalizmin Yakıtı Petrol 133
Persler ve Mezopotamya'da Taksim 136
Örnek Olarak Irak 144
Olay Yeri Angola 151
6 Kıyak İşler, Muazzam Kazançlar 163
Silah Endüstrisi 164
ABD'de Askerî Endüstriyel Kompleks.....169
Orta Büyüklükte Bir Güç, Federal Almanya:
Meslek Olarak Silahlanma.....178
Özet 190

Kaynakça.....191

Kapitalizmin Gündelik Yaşamının Tarihinden

Rosa Luxemburg "sermayenin tarihsel ilerleyişi" için, Karl Marx'ın, bu sürecin yalnızca "bütün gözeneklerinden dünyaya kan ve çirkef sızdıran" bir süreç değil; aynı zamanda kendisini, "dünyanın tümü üzerinde adım adım" hâkim kılmaya yönelik bir süreç olduğu şeklindeki cümlesine dikkat çeker. Luxemburg, burjuva liberal teorinin, tarihsel ve güncel süreçlerin, yalnızca "serbest rekabet", pazarda mal değişimi, eşit mülkiyet hakkı gibi yönlerini gördüğünü vurgular. Sermaye birikiminin öteki yanı ise "açık şiddet, dolandırıcılık, baskı ve yağmanın tümüyle hâkim olduğu", politik şiddet ve güç kullanımlarının büyük bir yer tuttuğu karışıklık içinde; sömürgeci saldırı ve savaşların sistemde ekonomik işleyişin vazgeçilmez yasalarından biri olduğu yerde bulunabilir.

Rosa Luxemburg'a göre kapitalizmin şiddet yanlısı ve suçlu tarafı, kendisini, her şeyden önce, kapitalist üretim biçiminin kapitalist olmayan üretim biçimlerini ortadan kaldırma ve bu sayede güç alanını genişletme girişimleri sırasında gösterir. Bu aynı zamanda rekabet halindeki sermaye gruplarının ulusal devlet politikalarını, kendi çıkar alanlarını, tüm dünyayı yeniden paylaşmaya göre belirlemeleri durumunda ortaya çıkar.

Sizlere takdim ettiğimiz bu kitap kapitalist dünya politikasının geçmişteki ve bugünkü görünümünü ya da modern emperyalizmi sistemli olarak ele almayı amaçlamıyor. Bu konuda okunmaya değer pek çok eski ve yeni kaynak var. Öte yandan kitabımızın konusu, kapitalist çıkarlar,

ırkçılık ve savaşçı saldırganlığın süper güç biçiminde birbirine bağlandığı; devletin suç politikalarının aşırı bir biçimi olan faşizm de değil.

Bu kitapta daha ziyade kapitalist ilişkilerin uygulamaya geçirilmesi ve endüstriyel mal üretiminin tarihinde "gayet olağan olan suçluluk" konu ediliyor: Avrupa'nın denizaşırı yayılmasından günümüze; Amerika'nın kıymetli madenlerinin çalınmasından serbest sömürüye, köle ticaretine, Karayipler'deki şeker tarımına; İngiliz tekstil sanayisinin varlık koşulu olarak Hindistan'daki pamuk üretiminin yok edilmesine; kapitalizmin bant üretimi üzerinden "modernleşmesi"ne ve modern ekonominin yaşam aracı olan petroldeki karanlık işlerden bugünkü silah sanayisine kadar, pek çok konu bu kitapta ele alınıyor.

Sermayenin suç alışkanlıklarının farklı biçimleri örneklerle gösteriliyor ve kapitalist ekonominin ihtiyaç duyduğu maddeler, kitabın kurgusu içerisinde gruplandırılıyor: Kıymetli madenler, şeker, pamuk, petrol ve askeri donanım. Bizim için önemli olan bir diğer nokta da, kapitalizmin farklı gelişme aşamalarında, her defasında belirleyici olan temel sektörler vasıtasıyla tarihsel bir taslak ortaya çıkarmak. Böylece Amerika kıtasının altın ve gümüşlerinin talan edilmesi; kendisini, özellikle "Avrupalı olmayan-Hıristiyan olmayan" dünyaya karşı uyguladığı vahşetle gösteren ilkel birikim olarak karakterize edilebilir. Şeker üretiminin tarihi, tarım ekonomisine geçişte özel olarak ihracat için öngörülen mal üretiminin, yeni ve sermaye bakış açısıyla etkili bir yöntemi olarak duruyor. O dönemlerden günümüze değil gelişen ekonomik ilişkilerin zorunlu koşulu olan bağımlılıkta, Avrupa merkez, Avrupa dışındaki dünya ise çevre olarak şekillenmekteydi. Tarım ekonomisi asıl olarak Afrika'dan gelenlerin oluşturduğu köle emeğine geri dönüşü getirdi. "Meta olarak insan" ve sömürge tarım ürünleri, dünya çapındaki etkisinin en yüksek noktasında olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda ticari sermaye tarafından idare edildi. Pamuk, sanayi devriminin ham mad-

desi olarak gösterilebilir; pamuk olmasa sanayinin gelişimi muhtemelen farklı olurdu. İlk olarak Hindistan tekstilinin İngiliz pazarlarına aktarılmasıyla bir ülke sanayisinin oluşumu için ön koşullar sağlanmış oldu. Bu oluşum, ekonomi bilimlerindeki adıyla ithalat desteği (Importsubstitution) günümüzde bile, gelişen tüm ülkelerde, başarılı bir sanayileşme için vazgeçilmez bir araç olarak görülüyor. Elbette bu gelişme, politik bir güç olmayı da şart koşuyor.

Petrol, başlangıcında Fordizm adını alan modern ekonominin, itici gücüdür. Seri imalatın üretim maliyetlerini hayli düşürmesi, işçiler için kendi ürettikleri uzun ömürlü tüketim mallarını, örneğin binek otomobili satın alabilecek kadar bir ücret artışını mümkün kıldı. Kitle üretimi ve tüketimi modern endüstri toplumundaki ilişkileri girişimciden işverene; işverenden işçiye şeklinde değiştirdi. Tüm dünyada etkili bir sistem olarak günümüz kapitalizmi, bütün pazar ekonomisi propagandacılarına inat, bu etkinliğini, askeri araçlar olmaksızın sağlayamaz. Silahlanma onun için vazgeçilmez ama aynı zamanda kârlı da olan bir sektörüdür. Bu örneklerin hepsi bir arada yüksek derecede bir suçluluğa işaret ediyor.

Peki bu kitabın anlayışına göre "suçluluk" ne anlama geliyor? "Suç"a yönelik ne tür bir kavrayıştan hareket ederek kapitalizm tarihini ele alıyoruz?

1. Burada sunulanlar, her biri için var olan ulusal ve uluslararası normların defalarca çiğnendiği; yürürlükteki kanunlara karşı olan, anlaşmaları tanımayan, devleti aşanlara karşı insanı koruma amaçlı olarak düşünülmüş uzlaşmaları yok eden olay ve olgulardır.

2. Ama kendimizi hukuksal işleyiş ve hukuki süreçlerle de sınırlamıyoruz.

3. Sermayenin çıkarlarına hizmet eden operasyonları suçlu olarak değerlendiriyor ve bunların sistematik olarak insan haklarına karşı olduğunu ya da insan haklarına önem vermediğini düşünüyoruz. "İnsan istekleri dokunulmazdır"

cümlesi hiçbir zaman ve hiçbir yerde temel insani hakları hedeflemiyordu ve hedeflemiyor. Diğer tüm insan hakları bir anda sözde kalıyor. Şiddet, açlık ya da sömürü yüzünden ölmek ise bahis konusu olmuyor.

4. Buradan şu noktaya varılıyor: Kapitalizmin tarihi kendisini sermayenin suçları üzerinden gösteriyor -ya da kapitalizmin tarihi, sermayenin suç tarihidir. Bu yalnızca münferit olayların müsebbibi anlamında bir suçluluk değil. Temelde sürekli olarak ortaya çıkan, "örgütlü" bir suçluluktur. Bu anlayış insanın var olma hakkı için hiçbir önlem almayan bir anlayıştır. Günümüzdeki durumda, dünya tarihsel sürecindeki sistemin galiplerinin kendilerini durdurmaları için bir neden görmemelerinde olduğu gibi.

1840 yılında işçi arkadaşlarıyla birlikte endüstriyel imalatta kullanılan yöntemlere karşı Kuzeybatı İngiltere'deki Branche'de protestolar örgütleyen İngiliz ayakkabı işçisi Thomas Dunning deneyimlerini şöyle özetliyor: "Sermaye kârın ya da kârın küçük bir kısmının elde edilememesi korkusunu taşıyor. Söz konusu kâr ile sermaye cüretkâr oluyor. % 10 kâr kesin ve her yerde kullanılabilir; % 20 ile canlı hale geliyor. % 50 kâr ile pozitif seçeneklere sahip; % 100 kâr için tüm insani yasaları ayakları altına alıyor; % 300 kâr içinse kendisini darağacına götürme pahasına, riske edemeyeceği, ya da işleyemeyeceği hiçbir suç yok." Azami kâr için verilen uğraşlar her zaman için yasa dışı olması gerekmeyen, ama kâr artışı oldukça şiddetin de tercih edildiği, tehlikeli davranışlara yöneltiyor. Kapitalizmin tarihi bu mesajın anlaşılması için işaretler veriyor. Aşağıda özet şeklinde kronolojik bir çıkarım yer alıyor:

➟ Yapısı, para ilişkilerine dayalı doğal ekonomi tarafından belirlenen üretim biçiminin egemenliğini kabul ettirmesi, kendisini iktisadi olarak para sermayesi üzerinden yeniden üreten bir tüccar anlayışının ellerindedir. Burada, ortaya çıkacak kaynakların elde edilmesine bir yandan soygun ve yağma da dâhilken, diğer yandan bu tüccar ser-

maye, çiftçilik döneminde, fazla üretimi de tümüyle kendisi kazanıyordu. Tüccar sermaye uluslararası alana en geniş çapta müdahale etmeye çalışıyordu. Vahşi soygun seferleri olarak da değerlendirilebilecek haçlı seferlerinin de maddi destekçilerindendi Cenovalıların 1101 yılında, haçlı seferlerini yapanlara, Filistin Limanı Caesare'nin fethedilmesi ve yağmalanmasında nasıl yardım ettiklerini biliyoruz. Zengin ganimetleri subayları için saklıyorlar; gemi sahiplerine de ele geçirilen ganimetin %15'ini veriyorlardı. Ganimetten arta kalanlar ise 8 bin denizci ve asker arasında paylaştırılıyordu. Her biri küçük birer kapitalist olmuştu. (R.S. Lopez, zit.n. Ernest Mandel, Marxistische Wirtschafttheorie, Band 1, s. 120)

➟ Kapitalizmin merkantilist dönemi ağırlıklı olarak ticaret şirketleri tarafından idare ediliyordu. Bu şirketler, özel yatırımcıların yanında; devletin de ortak olduğu tekel firmalardı. Devletin desteği yalnızca ticari olmakla kalmıyor; aynı zamanda askeri koruma da sağlanıyordu. Günümüzdeki Endonezya Devleti'nin Hollandalı VOC (Merkezi Amsterdam'da olan Birleşik Doğu Hindistan Şirketi) tarafından sömürgeleştirilmesi buna örnek verilebilir. Yerli üreticiler, şiddet kullanılarak, ürünlerini, onların belirlediği koşullarda, ticari şirketlere vermeye zorlandı. Hollandalı efendiler, zaman zaman, fiyat çöküşlerini önlemek için üretim yerlerini kapatmaktan ve insanların yaşamaları için var oluş koşulu olan baharatlarını yakmaktan da kaçınmadılar.

➟ **Üç taraflı ticaret:** Feodal ilişkilerin İspanyolların Amerika'da uyguladıkları gibi yeni kolonilere taşınması, bunun, gelecekte çeşitli nedenlerle geçerli olmayacağını gösteriyordu. İş gücünün zorunlu görevlendirmelerle toplanması, demografik koşullar nedeniyle sınırlıydı. İnsanın meta olarak ticareti böylece başlamış oldu. Kölelerin çalıştırılması yeni bir ekonomik strateji uygulanmasını gerekli kılıyordu. Çünkü insani iş gücünün satışı, yatırımları ge-

rektiriyordu. Bu yatırımlar söz konusu pazarlamanın iktisadileştirilmesini gerektiren yatırımlardı. Tarımsal üretim tümüyle ticarileşmeye yönlendirilmeliydi. Burada, geleneksel olarak yetiştirilen baharatların tersine ılıman iklimlerde yetiştirilebilen şeker, lüks bir ticaret malı olarak ortaya çıkıyordu. Bugün düşük fiyatlı bir günlük kullanım malı olan şeker Orta Çağın geç dönemlerinde ve erken Yakın Çağda gramla satılan bir üründü. Şeker kamışının tarım ekonomisindeki yeri Yakın Doğu'da yüzyıllardan beri uygulanan bir geleneğe sahipti. İspanyol sömürge politikası sayesinde kapsamlı bir şekilde insansızlaştırılan Karayip Adaları, üretim için yeni ve ideal bir arazi sunuyordu. Burada yeni bir ekonomik dolanım şekilleniyordu. Ticari sermaye Batı Afrika'da köleler yaratmıştı; insanlar gemilerle Karayiplere gönderiliyordu. Gemiler dönüş yolunda Avrupa'ya şeker getiriyorlar; bu şekerler Liverpool ve Bordeaux gibi büyük merkezlerden pazarlanıyordu. Ticari sermaye farklı alanlara yoğunlaşıyordu; yerel köle satıcılarına, Afrika ve Karayiplerdeki satışa ve nihayetinde şekerin pazarlanmasına. İşin başarılı sayılması için tayin edici olan, o alanda bir tekel haline gelmiş olmaktı.

➟ Sanayinin ilerlemesine, kapitalist ekonominin dışında kalan alanlarda yerel üreticilere karşı geliştirilen şiddet eşlik etti. Yüksek yerlerin insandan arındırılmasına yönelik girişimler (Highland Clearances) 19. yüzyıl başında İskoçya'da endüstri kapitalizminin zaferinin sonucu olan toplumsal barbarlık için tipik bir örnek niteliğindedir. İskoçya'nın yüksek bölgelerinde toplumsal ilişkiler klan yapısı tarafından belirleniyordu. En tepede yalnızca toprak beyi olmayan aynı zamanda sosyal örgütlenmenin de lideri olan klan şefi (Laird) duruyordu. Toprak beyi olarak araziyi, ürünlerinin büyük bölümünü ona teslim eden ve savaşa katılan klan üyelerine dağıtıyordu. Bu durum İngiltere tarafından 18. yüzyılda yapılan fetihten sonra geçersiz hale geldi. Normal işleyişte toprak beyi arazilerin idaresi için vergi toplayan (tacksmen) birini görevlendiriyordu. Yüksek

yerlerin ekonomik durumu önceden, -arazinin elverişsiz özellikleri ve zorlu iklim koşullarının yanında imtiyaz sahibi vasıtasıyla uygulanan ilkel iktisadi yöntemler nedeniyle- daha kötüydü. Bu yüzden yapılacak değişikliklerle fazla ürün elde edilmesi olanağı da arttı. İngiliz tekstil endüstrisinin hızlı gelişimi kitlesel taleplerin tedariki için yeni istemleri gündeme getiriyordu. Tercih edilen besin maddesi ise koyun etiydi. Ek ihtiyaçlar geleneksel otlak alanlardan elde edilir ama saklanamazdı. Aynı zamanda, pamuğa dayalı tekstil sektöründe maliyetlerin Avrupalı rakiplerden daha uygun olmasını sağlayan teknik yenilikler vardı. Böyle olunca yün konusunda yeni kaynakların nasıl bulunacağı sorusu da ortaya çıkıyordu. İskoçya'nın yüksek arazileri, yaylaları, şimdiye kadar işlenmemiş kullanım alanları sunuyordu. Toprak beyleri için büyük arazilerin ekilecek alanlara dönüştürülmesi ekonomik olarak kârlıydı. Böylesi bir girişime karşı hukuksal olanaklar da sınırlıydı. Çünkü bu kullanımı düzenleyen yazılı, belirli bir anlaşma yoktu. 1785'te Glengarry'de "temizlik" başladı. Gelecek 50 yılda da yüksek araziler, yaylalar askerlerin zor kullanarak verdiği destekle temizlenmiş oldu. Blachwatch yönetimi, günümüzde dahi, halen yurtsever İskoçlar tarafından özellikle acımasız olarak değerlendirilen MacDonnel, Campbel ve Gordon toprak beyleri gibi pek de iyi bir biçimde anılmazlar. En acımasızları da bir kasabada hemen hemen 1 milyon hektarlık bir toprağı ellerinde bulunduran Sutherland dükü ve düşesiydi. Yerel isyanlar toplu haldeki askeri güç karşısında başarılı olamıyordu. İnatçı olanlar bazen ürünleri ateşe veriyorlardı; bunların da bütün varı yoğu kasıtlı olarak yok ediliyordu. İngiliz kamuoyu bu olup bitene hiç aldırış etmiyordu. Ulusal basın daha ziyade ekonomik ilerlemeyi kutluyordu. Koyunculuk, genel olarak da hayvancılık özel bilgi istiyordu, bu yüzden uzman elemanlar işe alındı. Topraksız kiracılar için yaylalardan başka hiçbir var olma olanağı yoktu. Daha önce 40 bin kişinin yaşadığı Penth Kontluğu insandan arındırılmış ve yalnızca 15 çoban

ve sürüleri bırakılmıştı. Topraksız kiracılar, ya 19. yüzyılın ilk yarısında nüfusu 40 binden yaklaşık yarım milyona yükselen sanayi merkezi Glasgow'a göçüyorlar ya da daha iyi durumdaki toprak beyleri klanlarını, kıyılara ve deniz yosunu külünün üretiminin temel geçim kapısını oluşturduğu adalara bırakıyorlardı. Bu alkalik madde cam üretimi için temel bir bileşendi. Yılda ortalama 30 bin insan İskoçya'yı terk ediyordu. Diğerleri patates tarımına uygun alanların bulunduğu otluk arazilerde yaşamlarını sürdürüyorlardı.

1840 yılı onlara -İrlanda'dakiler gibi- felaket getirmişti. Patates tohumları kullanılamıyor, ürün elde edilemiyordu. İnsanlar aç kalmış ve İskoç yaylaları yeni bir "temizlik" ile yüz yüze gelmişti. 19. yüzyılın ortalarında yün fiyatları sürekli düşüyordu. Koyunculuk artık eskisi kadar kazandırmıyordu; alternatif olarak geyikler çıkmıştı. İngiliz aristokrasisi yüksek araziler için eski tutkusunu keşfetmişti. Bu arazilerde hemen hemen 3,5 milyon hektar alan geyikler için boşaltılmıştı. Şimdi avlanma ve av alanlarının kiraya verilmesiyle para kazanılıyordu. Bunun için uygun bir şekilde kullanılacak alan, İskoç bölgesinin beşte birine denk gelen bir araziyi kapsıyordu.

➟ Avrupa dışında 1860'lara kadar süren demir yolu inşaatları meta ekonomisinin yayılışını temel alıyordu. Buna; Kuzey Amerika'daki demir yolları ve demir yolu inşaatı için Rusya'ya verilen borçlar örnek gösterilebilir. Asya ve Afrika'da inşa edilen demir yolları hemen hemen tümüyle emperyalist hedeflere hizmet ediyordu. Bu, ekonomik tekelleşmenin sağlanması ve hinterlantın (iç bölge) politik egemenlik altına alınması anlamına geliyor; aynı şekilde bu durum Rusya'nın Uzak Doğu ve Orta Asya'daki demir yolu inşaatları için de geçerli. Rusya tarafından İranlılara verilen demir yolu tavizleri, Almanların Bağdat demir yolunun inşası için verdiği borçlar ve Almanların Afrika'daki kolonilerde demir yolu inşa etmeleri da aynı karakteri taşıyor. Demir yolu inşası ile ekonomik getirileri arasındaki bağ-

lantı, Osmanlı Türkiye'siyle yapılan Alman dış ticaretine bakılarak çok rahat görülebilir. Demir yolunun inşa edilmesinden önce 28 milyon mark düzeyinde olan Alman ihracatı, 1911 yılında 113 milyon marka yükselmiştir. Verilen borçlar kuşkusuz yüksek düzeyde bir faizle geri ödenmek zorundaydı. Bağdat demir yolu inşaatını ele alalım: Bağdat demir yolu için verilen borçlar yol boyunca uzanan bölgeden toplanacak vergi gelirleriyle ödeneceği şartıyla garantiye alınmıştı. Bu gelirler de ağırlıklı olarak köylülerin gelirinden alınan %10'luk vergilerden, yani Osmanlı Devleti'nde vilayet tarafından görevlendirilen vergi memurlarının topladığı vergilerden meydana geliyordu. Burada vergi geliri için alınan temel ölçü çiftçilerden hasatlarının %10'unun alınmasıydı. Mültezim sorumlu olduğu sancakta vergilendirmeyi arttırarak gelirini yükseltebiliyordu. Gerçekte tek tek çiftçilerin vergi yükü %10'un üzerinde oluyordu. Genellikle tahıl satıcısı olan mültezimler, çiftçileri, hasatlarını çok düşük fiyata kendilerine satmaya zorlayabiliyorlardı. Yerel memurların rüşvet almaya yatkın olmaları, çiftçileri bu sistemde tümüyle çaresiz bırakıyordu. Anadolu köylülerinin buğdayı mültezimlerin elinde paraya dönüşüyordu. Onlar da kârlarına el koyduktan sonra bu parayı Osmanlı İmparatorluğu Düyun-u Umumiyesi'ne teslim ediyorlardı. Burada söz konusu olan devlet kurumunun dış borçlardan sorumlu olmasıdır. Bu kurum da kredi verenlere (söz konusu durumda, aynı zamanda Alman işverenlerinin bir ortaklığı olan ve demir yolunu inşa eden; lokomotifleri satarak yayan ve bu şekilde iki kere kazanan Deutsch Bank'a) faiz ve sermaye hizmeti sunuyordu. "Türk Devleti'nin gerçek rolü, sermayenin hedefleri için tarım ekonomisi üzerinde baskı uygulayacak bir politik aygıta indirgenirken, Avrupa sermayesi ve Asya tarım ekonomisi arasındaki vahşi mekanizma apaçık biçimiyle gerçekleşmiş oluyordu. Bu sürecin sonuçları, bir taraftan gelişen sermaye birikimi ve Alman sermayesinin Türkiye'deki yeni politik ve ekonomik genişlemesi için mazeret olarak büyüyen

"çıkar alanları"; diğer taraftan (Türk Devleti'nin Avrupa'ya ekonomik ve politik olarak daha fazla bağlı hale gelmesinde görülebileceği gibi) devlet eliyle Asya tarzı tarım ekonomisinin hızla parçalanması, yıkımı ve kanının emilmesinin temelindeki demir yolları ve mal trafiğidir" (Rosa Luxemburg, Die Akkumulation des Kapitals, S. 360, Sermaye Birikimi, Belge Yayınları, İstanbul, 2004).

Kapitalist üretim biçiminin temel kurallarından biri, insani iş gücünün kârın yaratılması için araç olarak kullanılmasıdır. Bireysel ilişkilerden çıkan ilişkiler bu süreçte işçiyi bir üretim faktörü haline getiriyor. Bu süreç, mal üretiminde parayı daha çok paraya dönüştürmeye yönelik bir süreç ve bu süreçte kârı etkileyecek tüm giderlerin en aza indirilmesi arzu ediliyor. Ortaya konulan sermayenin, kâr oranıyla yani kâr oranının yüksekliğiyle ilişkisi önemli ölçüde üretimdeki ilişkilerle bağımlıdır; buradan da ücretlerin düşürülmesi ve verimliliğin arttırılmasına yönelik önlemlerin alınması arzusu beliriyor. Böylece kapitalist üretim biçiminin toplumsal olmayan karakteri ortaya çıkıyor. Onun bazı refah devletlerinde görülen insani yüzü ise daima ve yalnızca toplumsal çatışma ve mücadelelerin sonucu mümkün olabiliyor.

Kongo örneğinde ilkel birikim

Kongo kolonisi 1884 yılındaki Berlin Konferansı'nda Afrika'nın Avrupalı güçler arasında paylaşılmasını karara bağlayan Avrupa diplomasisinin çizim masasında meydana geldi. Afrika'nın Kalbi 1908'e kadar Belçika Kralı Leopold, daha sonra da devlet tarafından idare edildi. Burada ortaya çıkan ilkel birikim politikasının, özellikle mevcut uygulama üzerinde itici biçimde yer aldığı görülüyor.

Yeni koloni kauçuk ve mineral hammaddeler bakımından ekonomik ilgiler arasına giriyordu.

1885 yılında hemen hemen yerleşim bulunmayan tüm topraklara devletin el koyduğu ilan edildi; yedi yıl sonra ise

topraklar, kralın özel işgal alanı (Domaine Prive) olarak adlandırıldı ve araziler firmaların imtiyaz sahibi olduğu topraklara dönüştürüldü. Domaine doğrudan kral tarafından işletiliyordu; kauçuk ve fil dişi ticareti ekonominin bel kemiğini oluşturuyorlardı. Bunların gelirleri sömürgeci devlet aygıtının finansmanını sağlıyorlardı. Tüm bunlar için elbette yerleşik nüfusun sömürge ekonomisinin içine dâhil edilmesi gerekliydi. Bu, en başta iş vergilerinin aylık 40 saat üzerinden hesaplanması yolunda vuku buldu. Bundan, motorlaştırmanın başlamasıyla birlikte endüstri ülkelerinde kauçuk talebinin sürekli arttığı anlaşılıyor. Sorumlu sömürge memurları vahşi şekilde büyüyen ham madde ihtiyacının karşılanması konusunda serbestîye sahiptiler. Memurlar yerli ham madde kotasının yükselmesinin, kendilerine teslim ettikleri miktar kadar ekonomik girdi getireceği düşüncesiyle güdülenmiş durumdaydılar.

İmtiyaz sahibi ortaklıkların sömürüsüne bırakılan bölgelerdeki ilişkiler daha da vahşiydi. Vergi tahsili ve angarya işlere ilişkin hukuksal mevzuatı firmalar belirleyecekti. Katanga bölgesinin maden ocakları buradaki firmayı dünya pazarında en büyük üçüncü satıcı yapacak kadar verimliydi. İşletme kendi firma faaliyetlerinin bağlı olduğu maden firmaları için çalışan Belçikalı finans grubu Societe Generale tarafından kontrol ediliyordu. Aynı durum Unilever Konzern'in sonraları dünya pazarındaki pozisyonunu sağlayacak tarım ekonomisi için de geçerliydi. Burada daha çok ilgilenilen iş, sorununun çözümünün zorunlu görevlendirmeler üzerinden sağlanmasıdır.

İş gücü toplama yöntemleri diğer kolonilerden küçük bir farkla ayrılmalarını getiriyor. Beyaz acenteler, büyük vaatler, hediyeler ve zorunlu iş gücü için başvuracak yer imkânlarıyla köylere gidiyorlardı. Buralardaki insanlar daha sonra belli bir sözleşme süresince dağlarda ya da tarlalarda çalıştırılacaklardı. Toplumsal sonuçlar korkunçtu. Genç erkek nüfusunun büyük bir bölümü aylarca köyden ayrılmak zorunda kalıyordu. Tarlalardaki işler, çok fazla

yükle baş başa olan kadınlara kaldı, alınan ürün düştü, beslenme olanakları zayıfladı. Zorunluluklar artsın diye, iş sözleşmeleri düşük ücretler ve asgari varlık koşullarını temel alarak yenilendi. Köylü toplumun çöküşü, göçmen işçilerin maddi ve toplumsal olarak sefalete düşürülmesiyle birlikte gelişti.

(Kaynak: Rudolf von Albertini, Europaeische Kolonialherrschaft. Die Expansion in Übersee von 1880–1940. München. 1982, S. 421–433.)

Altın ve Gümüş Açgözlülüğü

Kapitalizmin suçlu tarihi üzerine yazılan hiçbir kitap, 16. yüzyılda başlayan Avrupa dışındaki ilk fetihlere değinmeden edemez. Kaynakların yağmalanması ve çalınması, başkaldıran yerlilerin ortadan kaldırılması, angaryanın uygulanması gibi örnekler bu dönemin öne çıkan yalnızca birkaç özelliği. İspanyolların sömürgecilikte kullandığı zenginliklerin açık bir şekilde yağmalanması yöntemi daha sonra da bir taslak gibi taklit edildi. Buradan gelişen merkantilist kapitalizm bir dizi ticaret savaşını da beraberinde getirdi. Bu savaşlarda temel olarak kaynakların şiddetli bir şekilde paylaşılması, yani sınır tanımayan açgözlülük söz konusuydu. Bu açgözlülük öyle bir boyuttaydı ki işlemekten çekineceği hiçbir suç yoktu.

Yaygın bir şekilde "keşif" olarak sunulan, Avrupa dışı kaynakların 16. yüzyıldan itibaren şiddet yoluyla kazanılması, sanayi kapitalizminin modern çağının başlangıcı olarak kabul ediliyor. Her şeyden önce Amerika'daki geniş altın ve gümüş rezervlerine el koyulmasının Batı Avrupa'nın ekonomik gelişimini canlandırdığı inkâr edilemez. Sınır tanımaz açgözlülük ticari sermaye ile (satıcılar ve bankacılar) kendi alanında çalışırken, devlet aktörlerinin katkıları yoluyla işlerine hız katıyordu. Böylece maddi güç temellerini daha fazla genişletebilme imkânı buldular. Bundan dolayı sermayenin etkinliği kutsanıyor ve şimdiye kadar kitlesel ölçekte etkisi olan suçlar da yasal bir kılıfa büründürülüyordu.

Sermayenin suçlarının karakterize ettiği bu dönemin politik ve ekonomik faaliyetleri, kendilerini insan hakları karşıtı ya da insan haklarını önemsemeyen faaliyetler ola-

rak gösteriyorlar. Başlangıçta büyük miktarda olması beklenmeyen Amerika kıtasının kıymetli madenleri, Batı Avrupa'da yeni yeni filizlenen kapitalizmin nihai çıkışına yardımcı oldu. Oradaki zenginlik, toplumsal yenilenmenin yanında, dünyanın başka bölgelerine doğru korkusuzca yayılmayı da mümkün kıldı.

Yerlilerin Kan ve Teri

Orta Atlantik Takımadaları, Azorlar ve Kanarya Adaları'nın sömürgeleştirilmesi, İberya devletleri olan İspanya ve Portekiz tarafından başlatıldı ve 16. yüzyılın başlarında gelişti. Burada İspanya ve Portekiz, birkaç on yıl sonra başarılı bir şekilde tüm dünyaya yayacakları, sömürgeciliği öğrendiler: Direnen yerli nüfusun kökünün kazınması, köle emeği üzerinden yeni iktisadi yapıların kurulması ve diğer iktisadi alanların Avrupa ekonomisinin ağlarına alınmasının, Kanarya Adaları'ndaki şeker kamışı tarımının sömürge ekonomisi için örnek karakterde olduğu söylenebilir. Burada ilk defa üç toplumsal grup birlikte hareket etmişlerdi: Monarşinin ve feodal soyluluğun temsilcisi olarak devlet, "ana vatan"lı satıcılar ve uluslararası hareketliliği olan ticari sermaye ile banka sermayesi. Bu sonuncular, genellikle, başta Cenova olmak üzere İtalyan şehir devletlerindendi.

İlkel birikimin olağan resmi, bir başka yönden daha düzeltilmeye muhtaç görünüyor. En başta Amerika kıtasının zenginliklerine el koyulmasının kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu sermaye birikimini sağladığı kabul ediliyor. Mantıksal olarak zenginliklerin toplandığı, birleştiği yer olarak İspanya'nın kapitalizmin merkezi olması beklenebilirdi. Gerçekte ise, bu ülke ekonomik gelişmenin uğrayıp geçtiği bir geçiş istasyonu olarak kaldı. Çünkü sermaye birikimi İspanya'da bulunmayan elverişli toplumsal koşulların varlığını da şart koşar. Bu aynı zamanda, kapitalizmin kökeninin daha gerilere götürülebileceği anlamına geliyor.

Modern kapitalizme giden sosyal yapı feodalizm döneminde hazırdı ve onun ön planı olarak duruyordu. Avrupa dışı sömürgecilik ticari sermayenin çıkarları ve ekonomik ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Bu şekilde de sermaye birikiminin temelleri oluşuyordu.

Burada önemli olan 15. yüzyıl Avrupa'sındaki büyük iktisadi kalkınmaydı. Haçlı seferlerindeki yağmada elde edilen hâlihazırdaki altın, Avrupa madenciliğinin sonucu olan gümüş ve Asya ile girilen uzak ticaretten elde edilen gelir fazlası, kalkınmanın finansmanı için yeterli değildi. Para ve kredi yaratmaya yönelik maddi temeller de yeterli değildi. Ticari sermayenin gördüğü devasa potansiyel ona Avrupa'daki ekonomik kalkınma için hizmet edecek ve bu yüzden planlar için yatırım imkânı sağlayacak "kâr blokajı" için bir çözüm şansı olacaktı. Buradan şu anlaşılabilir: Zenginliğin boyutu ileride kontrolü kaybedecek ve sektörden sektöre kovulacak olan girişimcileri şaşırtmıştı. Kapitalist kalkınma kutuplarının hızlı değişimi, Londra- Amsterdam ekseninde hâlihazırda bir kapitalist sektörün biçimlendiğini ve onun feodal ortamdan, yatırım yoluyla, hızlı bir şekilde dönüştürülebileceğini açık hale getiriyordu.

Altın, İspanyol Fatih'in (Konquistadore) meselesiydi: Christoph Colomb'un seyir defterleri, açgözlülük delisi bir psikopatın düşünce dünyasına ilişkin açık bilgiler veriyor. Dokuma kalfaları ve kendi kendini yetiştirmiş denizciler için İspanya tacının hizmetinde, finansman sağlayanın ensesinde oturmak, kellesi koltuğunda böylesi bir planı onaylamış olmak, özür olarak görülür. Colomb başarıya mahkûm edilmişti. Bu, onun hepsinden önce "keşfettiği" Karayip Adaları'nda yaşayanlara; ama aynı zamanda emrindeki insanlara yönelik şiddetini açıklıyor. Yeni Dünyaya yapılan ilk seferin ekonomik ölçülerle hesaplanan sonuçları, ikinci seferlerin temel olarak daha büyük araçlarla donatılmasının politik sorumluluğunu engellemiyordu. Böylece sistematik olarak gelişen etik tereddütleri tümüyle yok sayan bir fetih politikası başlamış oldu.

Yağmalama ve zenginliğe doymazlık Yeni Dünyanın yeni efendilerinin davranışlarının temelini oluşturuyordu. Ama yağmalama, talan ve hırsızlık sınırlıydı çünkü dönem orada yağmalanacak bir şey kalmadığının görülmesi için henüz elverişli değildi. İspanyol tacının hizmetindeki eşkıyalar ister istemez sömürgelerdeki hazinelere ulaşmak için diğer yolları bulmak zorundaydılar.

İspanyol sömürge madenciliğinin tarihi 1530'lara kadar dayanıyor. O dönemde sonraları adı Mexico olacak olan, Pasifik kıyılarındaki gümüş yataklarının olduğu yer keşfedildi. On yıl sonra Peru'daki Potosi'de 400 metre yüksekliğindeki bir gümüş tepesiyle karşılaşıldı. Tepelerin aşağısında, kuruluşundan yalnızca 30 yıl sonra 1573 yılında 150 bin nüfusa ulaşan Potosi kenti inşa edildi. Yalnızca demografik gelişmeler bile gümüş yataklarındaki zenginliği gösteriyor. Aslında İspanya'nın etkisi altında gümüş üretimi on katına çıkmıştı. Peru'daki maden alanlarının yanında Mexico'nun kuzeyinde yer alan Zacatecas'taki maden alanları da anılmaya değer. Bu iki bölge 16. ve 17 yüzyıldaki İspanya zenginliğinin kaynaklarını oluşturuyor.

Çığır açıcı bir eritme yöntemi olmadan bu zenginlik mümkün olamazdı. Geleneksel gümüş elde etme yöntemi minerallerin küçültülmesi ve onu izleyen aşamada eritilmesine dayanıyordu. Bu Orta Avrupa madenciliğinde kullanılan bir yöntemdi. Bu yöntem, büyük miktarda yakma maddesine ihtiyaç duyulan ve yalnızca yüksek değerdeki madenler için kullanılan bir yöntemdi. Bu yakıtın verimsiz, geniş Amerika kıtası yaylalarında elde edilmesi zor olduğundan gümüş madenlerinin kalitesi de giderek düşmüştü. Cıva ve tuz yoluyla yeni metal elde etme yöntemi bir yandan üretim giderlerinin düşmesini sağlarken, işletmeyi de, eski yöntemler kullanılarak kârlı olmayan gümüşlerin elde edilmesine nazaran yeniliyordu. İspanya, Cordoba yakınlarında, işletmesi daha Roma döneminde başlayan yeni cıva yatakları ele geçirdi. Oradaki madenler İspanya tacının da finansmanını sağlayanlardan olan Fugger Bankhaus'un elindeydi.

İspanyol cıva yatakları büyüklüklerine rağmen Güney Amerika madenciliğinin üst boyutlardaki ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu. Bu şu anlama geliyor: Ulaştırma açısından elverişsiz olan Potosi, 1570'lere kadar eski yöntemlerle üretim yapmak zorunda kalıyordu. İspanyollar rastlantı eseri yerli halk tarafından uzun zamandır işletilen Huancavelica cıva yataklarıyla karşılaştılar. Orada, o döneme kadar dini bayramlarda vücutların boyanmasında gerekli olan sülfür elde ediliyordu. Yataklar da Potosi'den kuş uçuşu 1200 km uzaklıktaydı. Ama geçiş olmayan dağlık alanlar, yüksek tepeler ve derin vadiler civanın taşınmasını zorlaştırıyordu. Bu zorluklar devasaydı ama hiçbir şekilde aşılamayacak gibi değildi. 1570'ten beri İspanya gümüş üretimi için yeterli olan cıvanın daha fazlasını hem Zacatecas hem de Potosi'de kullanmaya başladı. İspanyol gümüşünün üretim eğrisi o dönemden beri hızlı bir şekilde yükselişe geçmişti.

Bunlar, İspanyolların "keşiflerini" sürekli bir şekilde sahiplenmelerine neden olacak iktisadi güdülenme araçlarıydı. Kolomb tarafından izlenen, yerlilerin imhası ve dışlanması politikası, bu boyunduruk altına alınmış insanların yeni ilişkilere uyum sağlamaları için onlara hiçbir perspektif sunmadığından, kendisini yıkıcı ve verimlilik karşıtı olarak gösteriyordu. Yeni efendilerin reddi ve onlara karşı direniş, daha sonra da toplu halde intihar (suizid) bunu izleyen sonuçlardı. İspanyollar Amerika'da ana vatanın fetih politikası (Reconquista) çerçevesinde uzun yıllardır uyguladıklarını devam ettirdiler. Bu ölçüdeki soykırım, İspanya'nın, ana vatanlarındaki Müslüman topluluklar olsun, Amerika yerlileri olsun değişmeyen "yabancılar"ı atma politikası ve ticari sermayenin yeni zenginliklere yönelik bitmek bilmeyen açgözlülüğü nedeniyle gerçekleştirildi. A.G. Frank'ın da kanıtladığı gibi (World Accumulation, S. 43) bu, yüz yıldan kısa bir dönemde Mexico nüfusunun %90; Peru nüfusunun ise %95 oranında azalışı için açıklayıcı oluyor.

Amerika'da yeni sömürgelerin doğuşu yeni iş gücü ihtiyacını doğurmuştu. Gerçi krallığın ücretli serbest iş ilişkileri lehinde fikir belirtmesine yol açan Amerika'da uygulanan toplama metotları ve (ilk başta reddedilen) İspanya'da uygulanan feodal ilişkilerin aktarılması konusunda tartışmalar da vardı. Bu seçenek elbette insani uygulamalar değil daha ziyade güç içgüdülerinden kaynaklanıyordu. Yakın bir zaman içerisinde bir sömürgeci sınıfının oluşarak monarşinin karşısına dikilmesinden endişe ediliyordu. Bütün Hristiyan hükümdarlar Arap ve Yahudi azınlıkların, hem de kendi ülkelerinde kökünü kazımaya çalışmışlardı. Bunları yapanların kısa bir süre sonra vahşi Amerikalılara arka çıkması da beklenemezdi. Yerli halk daha önceki dönemlerde meydana gelen gaddarlıklardan dolayı bunu kabul etmek için bir neden görmediğinden, bir serbest işçilik modeli pek de uygulanabilir görünmüyordu. Bu model aynı zamanda Fetihçi (Konquistadore) sınıfının Yeni Dünyadaki kârını da azaltacaktı. Bu yüzden Encomienda ortaya çıkıyordu. Encomienda, yerli halkın sömürge beyleri arasında paylaşılmasını öngören bir sistemdi. Gerçekte yerlilerin İspanyollardan kaçmaları, onlara direniş göstermeleri ve toplu intiharı emir altına girmeye tercih etmelerinden dolayı bu model de pek de uygulanabilir olarak görülmüyordu. İspanyol sömürge politikasının Karayip zenginlikleri üzerindeki egemenliğinin başlangıcı soykırım anlamına geliyordu ve sermayenin bakış açısına hizmet ediyordu. Bu yüzden köle ekonomisi konusu yeniden işlenmeye başlandı. Kanarya Adaları'nda İspanya tarafından kontrol edilen şeker kamışı tarımı nedeniyle uzun yıllara dayanan deneyimlerin olduğu köle ekonomisi, kilisenin misyonerlik arzusu nedeniyle itiraza uğradı. Uzlaşma "haklı savaş" anlayışıyla sağlandı. Feodal Avrupa'da savaş tutsaklarının köleleştirilmesinde olduğu gibi Amerikalı insanların köleleştirilmesi Fetihçiler tarafından da onaylanmış oldu.

Karayiplerde İspanyol sömürgeciliğinin başlaması, Güney Amerika karasında, ekonomik açıdan çıkarlarla dolu bir sömürü için hukuksal ve etik temeller yaratıyordu.

Gümüş madenciliği, başarılı bir madencilik için zorunlu koşullar konusunda güven vermek için kapsamlı ve uzun dönemli yatırımlar, büyük miktarda iş gücü, teknik bilgi ve sosyo-ekonomik altyapı gerektiriyordu. Maden yatakları ya geçişi zor olan ve az sayıda insanın yaşadığı Meksika'nın Zacatecas gibi bölgelerinde ya da yaylaların pek de kolay ulaşılamayan kesimlerinde bulunuyordu. İspanyolların buradaki zor koşullara rağmen "başarılı" olmalarını sağlayan, kurumsal yeteneklerinin getirdiklerinden çok, açgözlülüğün rehberlik ettiği, vahşi yöntemler uygulamalarıydı. Sömürgeci ülke hatırı sayılır lojistik masraflarını azaltmak, özel sermayeyi garantiye almak, finansal yükünü azaltmak ve kazancını azamileştirmek için "bulunduğu yer"i korumayı benimseyecekti.

Meksika maden ocakları, Kuzey bölgesinde, Aztekler in egemenlik alanı sayılmayan bir alanda 1640'larda açıldı. Burada ikamet eden bir yerleşik nüfus yoktu. İş gücü darboğazı iki biçimde gideriliyordu: İlk olarak Mexico'yu merkez alacak şekilde köylerdeki insanların zorunlu olarak yer değiştirmeleriyle; ikinci olarak ise masrafların yüksek olmasına rağmen özellikle bu işle ilgilenenler tarafından yapılan kaçak köle ve siyah köle ithalatıyla. Ama siyah köle işi her şeyden önce iklimsel nedenlerden dolayı Mexico'da bekleneni veremiyordu.

Peru'da ilişkiler daha farklı şekillenmişti. Gümüş yatakları Andların yoğun nüfuslu yüksek platolarında, çökmüş İnka uygarlığının merkezinde bulunuyordu. Burada Kuzey Mexico'da olduğu gibi bir iş gücü sorunu yoktu. Madenler İnka döneminden bu yana işletiliyordu. Uzun zamandan beri bu madenlerde İspanyolların daha sonra devralacağı kolektif çalışma sistemi uygulanıyordu. Mita sistemi altında köy toplulukları İnka Devleti ve soyluluğa olan vergilerini karşılıksız iş hizmeti sunarak ödemek zorunda bırakılmışlardı. Peru madenciliği temel olarak angarya iş-

çilerle çalıştırılıyordu. Her yıl sömürgeci devlet köy muhtarlarından aileleriyle birlikte on yıllar için Potosi'ye taşınacak 13 bin çiftçi istiyordu. Sömürge görevlileri angaryayı denetliyorlardı. O döneme kadar İnka aristokratlarının bir imtiyazı olan uyuşturucu madde tüketimi, koka yaprakları açlığı bastıran bir tat verdiği için, işçiler tarafından kullanılmaya başlandı. Koka günümüze kadar Andlardaki yoksul kesimin beslenme aracı olageldi.

Bu sistem, sömürgeci ülke ve maden sanayisi için aynı derecede kârlıydı. Ülke toplam ganimet üzerinde söz sahibi oluyordu. Bu şu anlama geliyor: Gümüşün %20'si ona vergi şeklinde ulaştırılıyordu. Ayrıca metal eritme için vazgeçilmez olan cıvada da tekel durumunda bulunuyordu. İşletmeci şirketler ağır işler için "ücretsiz" iş gücü çalıştırıyorlardı. Teknik bakım, kuyu malzemeleri, havalandırma, sudan arındırma gibi titizlik gerektiren işler için ise Avrupa'dan uzmanların işe alınması gerekiyordu.

Tarım toplulukları kendi egemenliklerini İnka İmparatorluğu döneminde kaybetmişlerdi. Ekonomik kalkınma perspektifleri de bu şekilde engellenmişti. İspanyol sömürge ekonomisi altında az gelişmişliğe doğru gidiş günümüze kadar yansımaları olan işletme teknikleriyle bir şekilde hızlanıyordu.

Mita:

Mita ile kolektif angarya söz konusu olmaya başladı: Köylüler ya da diğer topluluklar sömürge devlete getirilmek zorundaydı. İlk olarak 1559'da uygulandı. Köylüler vergilerini kuyularda çalışarak ödemekle yükümlü tutuldular. Aslında her köy yalnızca tüm bir 30 yıl boyunca böylesi bir bedel ödemeye dayanan çalışma yapacaktı. Gerçekte zorla çalıştırılanların sayısı maden işletmesinin ihtiyaçlarına göre belirleniyordu. Bölgelerdeki sömürge memurları yıllık ortalama talep edilen iş gücü miktarını 13 ila 17 bin arasında tespit etmişlerdi. Yerel şefler, Caicuqe, bu du-

rumda tek tek bölgelerde iş gücünün hazırlanmasıyla ilgileniyorlardı. Pierre Vilar, bu durumu "Köylülere öncelik veriliyordu ve seçilmek ekonomik olarak çöküşlerini de getiriyordu" diye yorumluyor (A History of Gold and Money, S. 128). Aynı yazar bazı ailelerin zorla çalıştırmadan kurtulmak için tüm hayvanlarını köy muhtarlarına rüşvet vermek zorunda kaldıklarını da not ediyor. O yüzden "piyango" en çok fakir ve parasızları buluyordu. Ailelerini de yanlarına alıyorlar; yani köydeki diğer insanlarla ilişkilerini de koparark bulundukları yerleri terk etmek zorunda kalıyorlardı. Buradan kaynaklanan Mitayo kuyularda çalışmaya yönelik zorunlu sözleşmelerden sonra da devam ediyor. Şimdi ise bu durum, elbette "özgür" işçiler olarak sürüyor. Mita sistemi sömürge egemenliği ve ekonomisi için tehdit oluşturacak büyüklükte olmayan direnişlere de neden oldu.

Potosi'de İş Koşulları:

"İspanya'ya gönderilen gümüş değil, yerlilerin kan ve teriydi". İspanya'nın sömürge politikasının ilk eleştirmenlerinden Bartolome de las Casas'ın öğrencisi Mönch Domingo da Santo Tomas iş koşullarını böyle değerlendiriyordu.

İş çok ağırdı; yerli işçiler her gün 8 saat yer altında çalışmak zorundaydı. Yöneticiler tarafından çalışma yerleri olan 670 metre derinliklere ulaştırılıyorlardı. Günlük 23 kg taş, bir işçinin göğsüne bağlı bir çantada bir seferinde yukarı taşıyabileceği kadardı. Bu koşullarda iş kazaları da kaçınılmazdı. Şunu da ilave etmek gerekir ki yer altında çalışmak damar tıkanıklığı ve zatürre gibi tipik hastalıklara da neden oluyordu. Terlemiş ve ıslak halde kuyuları terk eden işçiler, kuyulardan çıktıktan sonra yüksek bölgelerdeki soğuk rüzgârlarla korumasız bir şekilde baş başa kalıyorlardı. Potosi deniz seviyesinden 4 bin metre yüksekte bulunuyor.

Mita sistemiyle zorla toplanan işçiler resmi olarak bir ücrete de tabiydiler; bu ücret yalnızca onların beslenme giderlerini karşılayabilecek bir ücretti. Bu açlık ücretinin altı çok çizilirdi. Çünkü maden işletmecileri bu ücret ile istenen iş verimi arasında bağlantı kuruyorlardı. Söz konusu iş verimi olunca, konu, yönlendirmelere ve eziyet etmelere açıktı.

Mitayolar madenlerdeki iş gücünün temelini oluşturuyorlardı; gerçi bir "özgür" proletarya da vardı. Bu grup için ücret daha yüksek ve pazarlık edilebilir şekildeydi. Serbest işçiler çoğunlukla eskiden zorla çalıştırılan işçilerden oluşuyordu. Bunlar sözleşmeleri dolduktan sonra da Potosi'de kalanlardı. Bunun yanı sıra işçiler arasında eskiden madenlerin işletilmesinde yer almış olanlar da vardı. Cıva metodunun bulunmasından önce kuyular yerli mültezimler tarafından çalıştırılıyorlardı. Arazinin İspanyol krallığına ait olduğuna dair yasanın çıkarılmasından sonra imtiyazlar verildi. Mültezimler ham maddeyi asıl çalışanlara ulaştırıyorlardı; normal olarak yerlilere. Bunlar kendilerinden günlük olarak istenen maden filizini mültezime veriyorlardı. Kendileriyse madenin kalan kısmını metale dönüştürüp bir alıcı bulabildiklerinde kazanç elde ediyorlardı. Taşıma furyası 1570'ten sonra iş gücü açısından büyük bir yükseliş yaşadı. Madenlerdeki mültezimler için daha az gümüş içeriğiyle de olsa iş gücü kiralamak taşıma işleri yapmak da kârlı olabiliyordu. Çünkü Mita sistemi altında her maden işletmecisinin angarya yaptırmak üzere belirli sayıda işçi alma hakkı vardı. Bu durum maden yataklarının zenginliği üzerinde tasarrufa neden olan ve mültezimi zora sokan bir durumdu.

Gümüş ve Dünya Ekonomisi

Avrupa, tüm Orta Çağ boyunca 15. yüzyılın ortasına kadar olan dönemi, çok ağır bir şekilde hissedilen kıymetli maden eksikliğiyle geçirdi. Genel olarak ticaret, ama hep-

sinden önce de uzak bölgelerle yapılan ticaret yeterli miktarda değişim ve ödeme aracı bulunmaması nedeniyle engelleniyordu. Ayrıca 16. yüzyılda kolonilerden getirilen gümüşler bugünkü üretime hiç katılmasaydı -16. ve 17. yüzyıllar boyunca ortaya çıkan dünya üretimindeki toplam talep miktarı tahmin edilebilir-, ki bunlar o dönemki Avrupa için büyük bir yenilik teşkil ediyorlardı, dönemin tüm para varlığı önemli ölçüde farklı bir biçimde gelişirdi.

Gümüşün uluslararası pazarda para olarak tümüyle geçerli olması ve bu yüzden çok aranır hale gelmesiyle İspanya, Güney Amerika'dan getirilen olağan dışı gümüş gelirleri sayesinde, kaynaklar açısından fakir bir ülkeyken dünyanın en zengin ve en güçlü ülkesi haline geldi. O dönemde İspanya'nın dünyanın kıyısında yer aldığına dair söylem, dünyanın merkezi haline geldiği şeklinde değişti.

Banka Sermayesi:

Amerikan gümüşünün büyük bir bölümü mutlak olarak İspanya'ya gidiyordu. Yasal düzenlemelerden dolayı farklı bozuk paralar farklı değerde işleniyordu. İspanya gümüşü mal alımında asıl olarak Fransa'da sıfırı tüketmişti. Gümüşün bir diğer kullanım amacı da İspanyol Krallığı'nın uzun süren savaşlarının finansmanıydı.

O dönemdeki para basma teknikleri sahtekârlıkları mümkün kılıyordu. Buna, gümüşün içine bakır karıştırılması örnek verilebilir. Ayrıca sıklıkla özel şahısların kullandığı gümüşlerde de sahtekârlıklara rastlanıyordu. Bu sahtekârlıkları önlemek için 1609 yılında Amsterdam Bankası kuruldu. Bu bankanın görevi, devletin verdiği yetkiyle tüm demir paraları içerikleri bakımından inceleyerek belgelemekti. Buna göre ortaya çıkan sonuçlar insanların hesaplarında yapılan değişikliklerle tümüyle kontrol altına alınıyordu. Mal sahibi istediği zaman bankada rehin bulunan demir paralarını talep edebilirdi. Banka sektörü o dö-

nemde henüz kendi araçlarını oluşturmuş bir kredi işi sunmuyordu. Bu şekilde Amsterdam'daki müşteriler geri ödemeyi uzatarak, XIV. Ludwig tarafından korunduğu için paralarını daha uzun süre bankada bekletebiliyorlardı. Müşterilerin istekleri şikâyet olmadan yerine getirilmeye çalışılıyordu. Bankanın destek ve dikkatinden o günden beri şikâyet edilmemişti. 17. yüzyılda Avrupa'da tek örnek olan Hollanda'daki banka örneği, daha sonra İngiltere tarafından kabul gördü. Yeni hükümdar aynı zamanda Amsterdam'dan Londra'ya finans uzmanları da getirmişti.

Amsterdam Bankası daha sonra büyük bir dolandırıcılık skandalına da karıştı. Şehrin belediye başkanı yalnızca Bankanın denetleme kurulunda olmakla kalmıyor; aynı zamanda Doğu Hindistan Şirketi'nde de aynı işi yapıyordu. Şirketin parlak işleri 18. yüzyılda dramatik bir gerileme yaşamış. Bu kayıplar alınan büyük kredilerle atlatılmaya çalışılmıştı. Bu durum bankanın ödemeleri hemen yapamayacağı 1780 yılına kadar devam etti. Garantili görünen banka depoları, şimdi ancak bir indirimle değerlendirilebiliyordu. Böylece diğer depo sahipleri de bir indirim yapmak zorunda kalmıştı.

Bankacılıktaki yenilikler diğer devletler tarafından devralındı. Bu, merkantilizmin iktisat politikasına da denk düşüyordu. Çünkü bu mutlakıyetçi dönemde burjuva rüzgârların esmesinden önce ulus devletin ekonomik alanlarını aşan bir eğilimdi.

Dolandırıcılık ve Rüşvet:

İspanyolların sömürge ekonomisi modeli sömürgelerde yalnızca İspanyol vatandaşlara serbest kullanım hakkı veriyordu. Amerika'daki işgal bölgeleri ile ana vatan arasındaki mal ve ürün trafiğini, devlet kontrol ediyordu. Amaç, pazar üzerindeki egemenliği, tek başına kolonilere sahip olarak ve onlarla ticaret yaparak garantiye almaktı. Devlet kontrolünün etkili bir şekilde yapılması için koloni-

lerle toplam mal ve insan trafiğinin tek bir limandan gerçekleştirilmesi yararlı olacaktı. Tercih, 1503'ten bu yana Casa de la Contracation tetkik merciinin bulunduğu Sevilla üzerinde yoğunlaştı. "Batı Hindistan için kapı ve liman" olarak adlandırılan şehir İber-Amerikan ticareti için18. yüzyıla kadar tekel durumundaydı.

Kolonilerden İspanya'ya ulaşan malların ve hazinelerin %75-80'lik bölümü özel şahısların kârından oluşuyordu. Diğer %20-25'lik kısım krallığın geliriydi. Bu da tebaanın madencilikteki hakları, ihracat ve ithalat gümrük işlemleri üzerinde oluşan daha bir dizi vergi anlamına geliyor. Buna ek olarak krallığa, pek çok kesime göre tekel olduğu, İspanyol cıva yataklarının geliri geliyordu.

Gümüş kaçakçılığının büyük çapta olduğu tahmin edilebilir. Amerika'daki yükleme sırasında İspanya'ya ihraç edilen gümüş miktarı tescil edilmek zorundaydı. Bu, vergiler ve gümrük için yapılacak hesaplamalara temel oluşturuyordu. Kesilen harçları biriktirmek ve vergi kaçırmak kapitalist dünyaya aittir. Bu durum 16. yüzyıl İspanya'sında da çok farklı değildi. Güney Amerika'daki sömürge memurlarının azimli destekleri sayesinde yükleme belgelerinde sahtekârlıklar yapılıyor ya da Casa de la Contratacion'daki memurlar yüklemenin yalnızca bir kısmının denetlenmesi karşılığında rüşvet yiyorlardı. Bunun üzerine çok az kayıt olması konunun özünde yatıyor. Bilinenlerden bir tanesi, İmparator V. Karl ile kızı Johanna arasındaki bir mektuplaşmada hükümdarın özellikle küstahça anlattığı bir olaydır: Buna göre; bir gemi, üzerinde oynanmış yükleme belgeleriyle Sevilla gümrüğünü geçerken, yapılan sahtekârlık tesadüfî bir kontrolle su yüzüne çıkmıştı. Benzer bir olay 1568'de ortaya çıkarılıyor; 45 gemilik, resmi bir belgeyle 4500 duka gümüş yüklendiği bildirilen bir gümüş donanması, gerçekte 8 bin dukalık bir yük taşıyordu.

Enerjik ve sıkı önlemler yalnızca küçük çapta ve geçici bir sonuç sağlıyordu. Kaçakçılık, resmi makamların aldıkları önlemlerin etkisizliğinin görülmesinden sonra 1660

yılında kayıt işleminin tamamen kaldırılmasıyla tırmanmaya devam etti. Bu yüzden tarihçiler 17. yüzyıldaki gümüş kaçakçılığını, İspanyollar, yabancılar, satıcılar, kaptanlar, amiraller, sıradan denizciler ve yolcuların eşit ölçüde katıldıkları bir "ulusal spor" olarak değerlendirme yoluna gidiyorlar. Bu konuda din adamları da bir istisna oluşturmuyorlardı.

Devletin İflası ve Avrupa Ekonomisi:

Tacın Amerikan hazinelerinde yer alan payı, genellikle İspanya'ya hiç ulaşmadan harcanıyordu. Buradaki borçlanma, her şeyden önce İspanyolların birçok cephede savaşıyor olmalarından kaynaklanıyordu. Bunun örneklerini tek tek sayabiliriz.

1567 yılında Alba Flandern Dükü bir saldırıya uğradı. Bayonne ve Paris yolunda ilerleyen bir araştırma grubuna altın ve gümüş yüklü iki büyük araba kafilesi eşlik ediyordu. İzleyen yıllarda Dük daha takviyeli gelinmesini sağladı. İspanya gümüşünün ağırlıklı kısmı ilk başta Kuzeydoğu Fransa'ya ulaşıyor ve orada tedavülde olan para miktarını yükseltiyordu.

13 Eylül 1583'te 70 gemiden oluşan Neuve Espana ve Armada y flota de Tierra firmaları Sevilla Limanı'na girdi. Kral büyük hazineyi görme fırsatı bile bulamadı. Çünkü karaya çıkarılmasından hemen sonra getirilenler kraldan alacağı olan pek çok kişi arasında paylaştırıldı. Bunların arasında 52 bin dukalık alacağıyla Fugger Bankhaus da bulunuyordu.

Gerçi, İspanyol Tacının gümüşlerin İspanya'dan dışarı akmasında büyük bir sorumluluğu olsa da, tek sorumlu o değildi. İspanya'daki iktisadi ilişkiler, Amerika'daki kıymetli madenlerin ortaya çıkardığı ani zenginlikler yoluyla para miktarında meydana gelen sıra dışı yükselişi verimli bir şekilde kullanmak için elverişli değildi. Sonuç, fiyatlarda yükseliş olarak ortaya çıktı. Yeni sömürgelerin eko-

nomik açıdan gerekli olan üretim araçlarını elinde bulundurmadığından buralardaki mal ihtiyacı da ithal yollardan karşılanmak zorundaydı. Aksi halde fiyat yükselişi karşısında üretim aşırı pahalı hale gelirdi.

Başlarda, ana vatan, sömürgelerin mal ihtiyacını karşılıyordu. Sömürge ekonomisine dayanan kalkınma eğiliminde yeni efendiler büyük zenginlikleri ellerinde bulunduruyorlardı. Talep lüks tüketim mallarına kaymıştı. Onlar için özellikle temel ihtiyaç maddelerinin yerel üretimine başlamak konusunda kraldan alınan tavizler bir başarıyı gösteriyordu. Yeni ihtiyaçlar olarak İspanyol üretiminin sağlayamayacağı yün, kumaş, ayakkabı, halı, mobilya, ipek, kadife ve saatler söz konusuydu. Yasal talimatlar dış ticaret açısından dar bir biçimde bağlayıcı kalıyordu. Bu nedenle İspanyol ihracatçılar, çok sayıda yasağı aşmak için kendi isimlerini değiştirerek yabancı üreticilere dönüşmeye çalışıyorlardı. Sömürgelerle ticaret yoluyla yabancıların boyunduruğu altına alınmışlardı. 1580'li yılların sonlarında İspanya, kolonilerle yün, dokuma, kâğıt, kitap ve kereste ürünleri ile girdiği geniş kapsamlı ticarette, Fransa'dan büyük ölçüde bağımsızdı. Bu şekilde Avrupa'da yaygınlaşan bir ticaret ve kaçakçılık trafiği gelişiyordu.

İspanya ithalatını kolonilerden gelen gümüş ile ödüyordu. Böylece tüm Avrupa'da etkili olan bir gümüş akımı oluşuyordu.1593 yılındaki Cortes Protokolü'nde şu ifade yer buluyordu: "Kralımız Batı Hindistan'dan gelen ve gelmeye devam eden altın ve gümüş bolluğu ile dünyanın en zengini olurken, siz en fakirlersiniz. Çünkü siz yalnızca, üzerinden altın gümüş ve düşman imparatorlukların bize ulaşmasına neden olacak köprüler inşa edersiniz" (Carlo Cipolla, Odyssee'den aktaran S. 83). Bu, asıl ilişkileri oldukça doğru bir şekilde anlatıyor. Çünkü kamusal ödemelerin ve denizaşırı İspanyol kolonilerinin tüketim ihtiyacındaki yükseliş, ticaretteki durumu kötüleştirdi ve enflasyonu yukarı çekti. Fransız Maliye Bakanı ve merkantilizmin teorisyeni Colbert'e şu cümle yazılıyordu: "Bir ülke İspanya ile ne kadar ticaret yaparsa o kadar çok gümüşü olur".

İspanya fiili olarak hiçbir zaman kolonilerle ticaretin %10'undan fazlası üzerinde egemenlik sağlayamamıştı. Kolonilerle girilen ticaretin hemen hemen üçte birlik bir kısmı Hollandalıların elindeydi; Fransız ticaret firmalarının payı %25'ti. %20'lik bir kısım özellikle Cenovalı İtalyan gruplar tarafından kontrol ediliyordu. Alman ticari sermayesi de %10'luk bir paya sahipti. Eduardo Galeano bu durumu; "Amerika, Avrupa için bir dükkândı" diye özetliyor. (Die Offenen Adern, S. 35).

Başlangıçta Fugger ve Welser gibi Alman finans grupları ağırlıklı olarak ilkel birikime katılıyorlardı. İspanya Krallığı'nın maddi destekçilerinden oldukları için aynı zamanda onun fazla borçlanmasının da kurbanı oldular. Örneğin Fugger 1570'te iflas etmişti.

Gümüş Endüstrisindeki Diğer Gelişmeler:

Gümüş talebi cıva yönteminin de devreye sokulmasıyla 1570'ten sonra yükseldi. 1610-1645 yılları arasında en yüksek noktasına ulaştı. Daha sonra talep, yüzyılın sonuna kadar geriledi. Düşüş her şeyden önce teknik problemlerle geriletilebilirdi: Daha derin kuyular açarak, masraflı olan sudan arındırma sistemleri ve yeni imar çalışmaları yaparak.

İlk başta hatırı sayılır büyüklükte bir sermaye seferber edilmeliydi. Teknik araçların üretime katılması zaman gerektiriyordu. Meksiko olayına bir de cıva darboğazı ekleniyordu. Çünkü Huancavelica'da cıva yataklarının getirisi azaldığı için materyallerin büyük bölümü Peru'ya aktarılıyordu.

18. yüzyıldaki yeni kalkınma, her şeyden önce Meksika maden sanayisi tarafından sırtlanıyordu. Orada, Potosi madenlerinde sürmekte olan çiftçiliğe dayalı zorla çalıştırmaya karşın, daha özgün bir ücretli kölelik vardı. Ayrıca Mexico madenleri ulaştırma gibi nedenlerden dolayı Atlantik kıyısı boyunca uzanıyordu. Burası İspanyol cıva ithala-

tını ve kıymetli madenlerin Avrupa'ya taşınmasını kolaylaştırıyordu. Buna ilaveten Mexico'da, madenciliğin sermaye ihtiyacını hızlı bir şekilde karşılayacak bir finans sistemi gelişmişti. Andinen madenlerindeki politik yetki, 18. yüzyılda Buenos Aires'ten Avrupa pazarına geçişi kolaylaştırmak amacıyla, Rio de la Plata'nın kral yardımcısına verilmişti. Eski merkez Lima ile 200 yılı bulan ekonomik ve finansal bağlantı kesilmiş oldu. Yeni ilişkilere uyum maden sanayisine her şeyden önce sermayenin ihtiyaçları ve yeni ulaştırma yollarının inşaatı bakımından zarar veriyordu. Nihayet Mita sistemi eskidiğini gösteriyordu. Çünkü masraflı madencilik teknikleri vasıfsız işçilere göre daha uzman bir iş gücü gerektiriyordu.

Altın Sarhoşluğu

Orta Çağ Avrupa'sı için altın onunla yalnızca Mısır ve Kuzey Afrika gibi iki bağlantısı olan Afrika ile aynı anlamdaydı. İlk nirengi noktası politik sebeplerle çıkıyordu. Ticaret böylece, Sudan ve Senegal'in altın tozlarının karavanlarla taşındığı Kuzey Afrika'daki terminallerde yoğunlaşıyordu. Üretim ve dağıtım Afrikalıların elindeydi. Bunu, diğerlerinin yanı sıra Gana ve Mali'nin banknotları belgeliyor. Sahara ve Sahel'in kurak bölgeleri ile Timbuktu ve Sijilmesa gibi büyük pazarlar, bu itici bölgenin çevresinde oldukları ve oralara yalnızca karavanla ulaşılabildiği için ilave koruma olanakları sunuyordu.

Avrupa'da 13. yüzyılın sonlarından itibaren yeni maden yataklarının kullanıma açılması, 1450'den sonra altın karşısında sürekli bir fiyat çöküşü yaşayacak olan gümüş için bir ara normalleşme dönemi yaşanmasına neden oldu. Bunun için Avrupa'daki altın ticaretine müdahale etmek ve eğer mümkünse bunu kendi yönetimi altına almak gibi ekonomik dürtüler de vardı. Kendisini buraya angaje eden ticari sermaye ve banka sermayesi, bunu, bazen kendi kredi işleriyle bazen de altın kullanarak yapıyor ve Avrupa ça-

pında tekel olunan lüks malların ticaretiyle ilgileniyordu. Portekiz çok farklı açılardan kendisini iktisadi planların politik ve askeri taşıyıcısı olarak gösteriyordu. Aristokrat sınıfı 14. yüzyılın sonlarındaki politik kargaşa içinde fakirleşmiş ve maddi durumunu düzeltmenin yollarını aramaya girişmişti.

Kuzey Afrika'daki Ceuta'nın fethi, daha sonra Afrika'nın batı kıyılarına yoğunlaşacak Portekiz yayılmasının başladığının işaretidir. Portekiz tarafından hizmete sokulan karawel gemileri ilk olarak rüzgâra karşı seferleri ve bununla birlikte Güney Atlantik'te rüzgâr konusundaki egemenliği mümkün kılıyordu. Bu geleneksel olarak kullanılan yelkenli gemilerin Kuzey yönünde yapacakları seyahatleri zorlaştıracak bir durumdu.

Portekizliler Afrika içlerindeki altın üreticileriyle bağlantılı olan Senegal ve Gine'deki ticaret istasyonlarına saldırı düzenliyorlardı. Portekiz yayılması en yüksek noktasına, bugünkü Gine'de bulunan Sao Jorge da Mina'da ulaşıyordu. Bu çabalar ve tahmini olarak yapılan pazarlama hareketlerine karşın hiçbir şekilde altın bulunamadı; yalnızca ticareti yapıldı. Ayrıca altın çıkarmanın hiçbir tarihsel noktada kontrol edilememesi, aksine yalnızca bölgedeki tüccarlara uygun ticaret koşullarını sağlaması Portekiz'in uğraşlarını karakterize eden bir başka noktadır. İktisadi olarak bu durum, yalnızca Avrupa'da altın fiyatları yüksek olduğu sürece geçerliydi. İnka ve Azteklerin hazinelerinden elde edilen altınların gelmesi Portekiz altın alanlarının verimsiz olmasına yol açmıştı. Portekiz 1540 yılında bunun için başka bir kullanım yolu açmıştı: Asya pazarlarındaki baharat alışverişinin finansmanı.

Başka bir ekonomi dalı için ise bu aktiviteler yol gösterici karakter taşıyordu. Batı Afrika'nın kölelerin çalışkanlığı konusunda uygun koşullar sunmaya hazır olduğunu gösteriyordu. Burada, başlangıçta Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi savaş tutsakları için söz konusu olan durum, şimdi bu bakımdan kârlı bir pazarlama alanı olarak görülüyordu.

Coğrafya bilgileri Portekizlileri Hindistan'a ilk deniz yolunu bulan Avrupalı güç yapıyordu. Yol üzerinde Doğu Afrika zenginliklerine rastlanıyordu. Zimbabwe madenlerinden, Arap limanları üzerinden Swahili kıyılarına aktarılan altın düşük bir hacme sahipti. Portekiz sömürgeciliğinden sonra nihayetinde Asya ticaretinde kullanıldı.

Portekiz'in Hindistan'daki yüzeysel görülen başarısı, denizcilik konusundaki teknolojik ilerlemelerinden kaynaklanıyordu. Hint Okyanusu'nun kıyısında bulunan devletler yüksek denizcilik yeteneği olan savaş donanmalarına sahip değillerdi. Ellerindeki savaş gemileri yalnızca kıyıların korunmasına hizmet ediyordu. Portekizlilerin karada başarı elde etmek için kaynaklara ihtiyacı vardı. Bununla birlikte, Batı Hindistan'daki stratejik noktaları olan Surat ve Goa'ya yerleşme olanağı da doğdu. Onlar için asıl önemli olan, yüksek değerde ürünlerin olduğu Avrupa-Asya ticaretinde, her şeyden önce baharat ticaretinde tekel olmak ve "ticaretin koşullarını; yerinde, kendi lehlerine düzenlemekti.

Deniz bağlantı yollarının kontrolü buna hizmet ediyordu. Avrupa'dan Hint Okyanusu'na geçiş yalnızca Mozambik Limanı'ndan kontrol ediliyordu: Kızıldeniz'e geçiş, Mısır ve Mekke'ye giden ana yol Aden Körfezi'nden işgal edilmişti. İran Körfezi ile olan gemi trafiği de Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Muskat'tan gözetleniyor; Hint Okyanusu ile Pasifik arasındaki bölgeyi, Portekizlilerin aynı şekilde etkin olduğu Malakka Boğazı oluşturuyordu. Bu, Estado da İndia olarak adlandırılan ve genişleyen destek noktaları sistemi ile donanmanın geçim masrafları kısmı için Portekiz makamlarına uğramayı zorunlu kılan bölgesel gemi trafiğinden alınan vergilerle karşılanıyordu. Geçiş izni (Carteza) olmayan gemilere rastlandığında geminin yüküne el konuluyordu. Baharat ticareti üzerinde geçici tekel olma durumu Portekiz Devleti'ne, Estado için yeni finansal araçlar sağlıyordu.

Bu şekilde tekel olma durumu rakipleri de beraberinde getiriyordu. Hollandalı Doğu Hindistan Şirketi 17. yüzyılın başlarında Portekizlilerin askeri üstünlüğünü kırdı. Bu açık bir şekilde, Brezilya'daki madenlerin açılmasına bağlanabilir. Aynı şekilde yaklaşık iki yüz yıl sonra, İngiliz kapitalizminin Kuzey Amerika'daki sömürgelerinin kaybı, Bengal'in ele geçirilmesi sayesinde az da olsa giderilecekti.

Estado da India pek çok bakış açısından çağcıldı. Bu, Avrupa'nın Doğudaki ticari çıkarlarının onu uzun zaman koruyacak şekilde savaş donanmalarına dayandığını kanıtlıyordu. Büyük Asya imparatorluklarının denizcilikteki imtiyaz zorlamasını önlemek için daha üstün askeri teknolojiler sağlanması gerektiği açıklığa kavuşmuştu. Nihayet Avrupalı güçlerin Asya'ya geçiş yolları neredeyse tümüyle serbest hale gelmişti. Engeller artık Asya'daki karşı koymalardan değil, Avrupa'nın kendi içindeki çatışmalardan kaynaklanıyordu. Estado bir ölçüde Asya'nın kasasını açan anahtar oldu.

Özetlersek; Orta Çağ sonu ve Yakın Çağ başlarında, Orta ve Batı Avrupa'da bulunan devletler ekonomik olarak zayıf bir gelişme içerisindeydiler. Bu devletler para sistemlerini dünya ekonomisinde geçerli kılmak için Akdeniz'deki Müslüman devletler ve Doğuya karşı kendilerine yardımcı olacak bir politik iktidar eksikliği yaşıyorlardı. Bu şekilde ekonomik dönüşümden kaynaklanan altın arayışı, 16. yüzyıldan itibaren başlayan Avrupa yayılmasının itici gücü oldu. Portekiz, Batı Afrika altınlarına hücum ederken; İspanya, Amerika'nın kıymetli madenlerini arama yollarını keşfediyordu.

Avrupa'ya zengin altın ve gümüş tedariki temel olarak dünya ekonomisindeki gelişimi de beraberinde getiriyordu. Çünkü şimdi Doğu ile ticari ilişkileri genişletmek mümkündü. Çin ve Hindistan'ın yeni gelişen ekonomileri, Avrupa mal üretimine ve özellikle gümüşe ihtiyaç duymadıklarından şimdiye kadar mal değişimi sınırlı kalmıştı. Avrupa'nın, Amerika'daki kıymetli madenlerle Asya'da ticaret

yapan ülkeler arasında aracı olmasıyla üç taraflı bir dünya ekonomisinin oluştuğunu tahmin etmek zor değil. Ekonominin politik ve askeri koşullardan ayrılamayacağı, aksine karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri açıklığa kavuşmuştu. Batı Avrupa'daki ekonomik gelişim Amerika'dan getirilen altın ve gümüşler yoluyla canlandırılmış yüksek askeri silahlanma tarafından kuşatılan politik hedefler için de kullanılmıştı., Amerika'da başarı ile uygulanan, kaynakların aslında ekonomi dışı zorlama ve şiddet yoluyla ele geçirilmesi, o döneme kadar ticari ilişkilerde şiddetin egemen olduğu, ticaretle uğraşan Asya ülkelerine karşı da devam etti. Daha 16. yüzyılın ortalarında, başlangıçta Portekiz tarafından başlatılan ve Lizbon'a göre Estado da India'nın başarılı bir modeli olan karşı konulmaz savaş filosu, Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi ekonomik güçler için bir örnek oluşturuyordu.

Hedefteki Asya

Yeni dünyanın varlıkları Avrasya ticaret ilişkileri için ne anlama geliyor? Avrupa mal arzında ilk başlarda pek de değişiklik olmuyordu. Hindistan ve Çin'in o dönemlerde Avrupa'daki en önemli ürünlerden biri olan ağır yünlü kumaşlara ihtiyacı yoktu. Bir diğer ticari mal olan şarap için de o bölgelerden herhangi bir talep olmuyordu. Avrupalı tüccarlar bazen kutsal resimleri satmak gibi garip fikirlere bile kapılıyorlardı. Pek de şaşırtıcı olmayan nedenlerle beklenen satış başarısının gösterilememesinden sonra, sorumlu Hollandalı tüccarlar özel olarak Asya için hazırlanmış pornografik resim satışını bile düşündüler ama Protestan din adamları tarafından engellendiler. 16. ve 17. yüzyılda hala geleneksel değiş tokuş modeli geçerliydi. Asya'nın lüks ürünlerine karşı Avrupa gümüşü... Lider durumdaki İngiltere ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri'nin raporlarında, 18. yüzyılın başlarına kadar Asyalı ticaret ortaklarının gümüşten farklı takas ürünlerini kabul etmekten kaçındıklarına dair bilgiler yer alıyor.

İngiliz ve Hollandalı şirketlerin ortaya çıkması sonucu Asya ile Avrupa arasındaki deniz bağlantısının kullanılmaya başlamasıyla uzak bölgelerle ticaret kolaylaştı ve genişledi. Her iki ülkeden şirketler o dönemdeki iktisadi hayatın devleriydiler. Şimdiye kadar hiçbir sermaye ortaklığının sahip olmadığı büyüklükte bir ticaret hacmine ulaşmışlardı ve yeni çalışma yöntemleri kullanıyorlardı. Günümüzdeki anonim şirketlerin öncüleriydiler. Avrupalılar Hindistan'da diğerleriyle karşılaştırıldığında, diğer ticaret gruplarıyla rekabet edebilecekleri, görece açık bir ticaret sistemiyle karşılaşmışlardı; örneğin Arap-İslam dünyasıyla ya da Çin ile yapılan mal değişimi ile karşılaştırıldığında. Moğol Hükümranlığı'nın kanlı dönemlerinde de "ticaretin koşulları" Hindistan tarafından belirleniyordu. Hint pazarına, Portekiz'in kendi devlet topraklarında yaptığı gibi zorla girmek, aynı şekilde tekrarlanamazdı. Doğu Hindistan Şirketi'nin kesin kapitalist ekonomik biçiminin bunu sağlamasına da izin verilemezdi. Çünkü masraflar tekel olmayı ihtimal dışı bırakıyordu. Böylesi bir fırsat Asya ekonomi alanının çevresinde yer alan Endonezya Takımadaları'nda mevcuttu. Hollandalı Doğu Hindistan Şirketi, acımasız şiddeti de beraberinde getirerek bölgedeki baharat üretimini kontrol altına almış ve tekel haline gelmişti.

Çin ticareti Hindistan ile karşılaştırıldığında daha karmaşık görünüyordu. Merkezileşme, Çin'de temeldi. Diğer taraftan devasa sulak alanlara rağmen Çin ekonomisinde dış ticaretin yerini aramak pek de anlamlı değildi. Bir yandan da Çin pazarı azami kârlıydı. Çünkü altın-gümüş takas ilişkisi oranı Avrupa'da on dörtte bir iken, Çin'de beşte birdi. Bu şu anlama geliyor: Bir parça altın karşılığında on dört parça gümüş eksiliyordu. Bu, Pierre Vilar'ın yorumladığı biçimde "büyük bir iktisadi kazanç" demekti (A History of Gold and Money, S. 95).

Amerikan gümüşü Çin pazarına iki yoldan ulaşıyordu: Ünlü Manila-Galeano ve deniz yolu ile Lübnan Macao üzerinden. Meksika'daki Acapulco'dan gümüş, Manila'ya, yıl-

da bir defa, Filipinler üzerinden gönderiliyordu. Çünkü burası Çinli tüccarların yüklerini indirdikleri yerdi. İkinci yolda ise gümüş, ilk olarak gemilerle Sevilla'ya gönderiliyor; oradan Lizbon'a uzatılıyor, daha sonra da hedef liman olan Macao'ya ulaştırılmak üzere Portekiz'in Hindistan'daki merkezi destek noktası olan Goa'ya aktarılıyordu. Carlo Cipallo (Odysee, S.109) 16. ve 17. yüzyıldaki ticaret sistemini şöyle özetliyor: "Külçeler ve bozukluklar halindeki büyük miktarda gümüş, Meksika ve Peru'dan İspanya'ya, oradan da tüm Avrupa devletlerine doğru 'hareket ediyor'...Daha sonra da gümüşün büyük bir bölümü Çin ve Hindistan'a kadar uzanacak şekilde Doğu'ya yöneliyordu. Bunun karşı yönünde ise Asya'dan Avrupa'ya bir ürün akımı oluyor; bir ürün akışı da Avrupa'dan Amerika kıtasına ulaşıyordu. İber-Amerikan gümüşü, bu sistemin aktörlerine gerekli akışkanlığı sağlıyordu. Orta Çağda ise yeterli dolanım aracının bulunmaması nedeniyle bu durum henüz hayal edilebilir değildi."

Çin bir başka özelliğe daha sahipti; içerideki para trafiği bakır maden paralarına dayanıyordu. Bu, Portekizlilerin Orta Avrupa'nın bakır merkezi olan Hamburg üzerinden giderdikleri büyük bir ham madde ihtiyacı ortaya çıkarıyordu. Yıllık 500 bin kg bakırın Çin'e ihraç edildiği tahmin ediliyor. Çinli alıcılar daha uygun bir "değişim aracı" olarak, gümüşe tercih edilen altınla ödeme yapıyorlardı. Buna karşılık Avrupa'da ise kur, karşılanabilir durumdaydı. Bu sayede, bakır madenlerinin finansmanını sağlayan Fugger Bankhaus sınırsız kazanç sağlıyordu.

Ticaretin, yaygın bir mit olarak barışı sağladığı düşünülüyordu. İspanya'nın Amerika'daki sömürgeci imha savaşlarını ve Portekiz'in Doğu'daki deniz savaşlarını düşünmek, bu iddiaların, sonraki dönemlerde Asya ile girilecek ticarete yönelik bu aktörleri haklı çıkarmaya hizmet eden yönlendirmeler olduğunu gösteriyor. Gerçekte şirketler pazarda ekonomik güç olduklarını ileri sürmek için yeteri kadar güce sahip değillerdi. Ayrıca şimdiye kadar rakiple-

rine karşı kazanılan askeri başarılarda, ya Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki saldırılarında olduğu gibi karşı taraf tümüyle hazırlıksız yakalanmış; ya da Güney Amerika'daki İnkalarda olduğu gibi herhangi bir desteğe sahip olma olanakları ellerinden alınmış bir nüfusa saldırı yapılmıştı. Burada yaşayan insanlar için egemenlik değişiminin pek de bir önemi yoktu.

Avrupa'nın askeri teknolojik üstünlüğü de bir başka mitostu. Bu üstünlük aynı büyüklükteki Japonya, Moğol İmparatorluğu ve Hindistan gibi ülkeler ile sınanarak belirlenmiş değildi. Avrupa'nın savaş gücünün üstün gelmesi, yok etmeye ya da -Kuzey Amerika'daki yerli halkın kökünün kazınmasının halk dilindeki söyleyişiyle- "tetik deliliği" gibi yöntemlere hazır olmasından kaynaklanıyordu.

18. yüzyılda Hindistan'da Moğol İmparatorluğu'nun yenilgisinde olduğu gibi ekonomi dışındaki şiddet kendisini fırsat olarak sunuyordu. Şiddet aracı Portekiz tarafından ekonomik çıkarlara göre davranılmasında bir araç olarak kullanıldı. Estado da India ile serpilen tohumlar hemen hemen iki yüz yıl sonra açılıyordu.

Özet:

Avrupa madenciliğindeki teknik değişimlerin giderlerin düşüşü konusundaki ilk etkisinden sonra, Mexico ve İnka hazinelerinin yağmalanması da Potosi gümüş yataklarının işletmeye açılması gibi üretim giderlerini düşürmüştü. Bunu izleyen dönemlerde, yeni elde edilen kıymetli madenlerin hızlı bir şekilde dolaşıma girdiği Avrupa'da fiyat yükselişi baş gösterdi. Aristokrasinin çöküşü ve ücretli işçi sınıfının yükselişi hızlandı. Reel ücretlerdeki düşüş 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar ilkel birikimin ana kaynaklarından biri oldu. "İngiltere ve Fransa'daki fiyat devriminin sonucu olarak işçi, şimdiye kadar sahip olduğu gelirin büyük bir bölümünü kaybetmiş ve bu zenginlik diğer gelir kaynaklarından da yararlananların eline geçmişti. Görüldü-

ğü gibi hem sosyal haklar hem de ücretler fiyat hareketleri sonucu geride kalıyordu. Toprak sahibi, işçinin kayıplarından kazanmıyordu". (Earl Hamilton, American Treasure and the Rise of Capitalism, S. 355).

İspanya ticaret bilânçosundaki açık ve zanaatın bozulması sebebiyle Amerika'dan çalınan ve köle işçiler tarafından çıkarılan kıymetli madenler, İspanya dışındaki ticari sermayenin eline geçiyordu. Buralarda muazzam bir kalkınma başlıyor ve birikimin temel direği haline geliyordu.

Sanayi kapitalizminin iktisadi dönüşümü açısından önem taşıyan Amerika'dan getirilen yeni zenginliklerin, o döneme kadar politik olarak belirleyici özelliğe sahip aristokrasiyi ekonomik açıdan zor durumda bırakması dikkate değerdir. Böylece politik olarak geri adım atması da belirgin hale geliyor.

Canlı gömülmek

20. yüzyılda, 1970'li yıllardan itibaren Tanzanya'nın Bulyanhulu bölgesinde, Victoria Gölü yakınlarında altın aranıyordu. Başlangıçta burada altın arayanlar, kendileri için çalışan ve şanslarını deneyen insanlardı. Maden yatağının gerçekten verimli olması kısa bir süre sonra uluslararası maden firmalarının buraya olan ilgilerinin de artmasına neden oldu. Burada altın arayanlar gerekli resmi altın arama lisansına sahip olmalarına rağmen 1996 yılında aileleriyle birlikte altın bölgelerinden kovuldular. Boşaltma sürecini Tanzanya yönetimi düzenledi. Şiddet kullanılarak yerleştirilmeye çalışılan yeni sistemin uygulanması çalışmalarındaki çatışmalarda, 50 köylü öldürüldü ve canlı canlı toprağa gömüldü. Resmi makamlar ve yeni mal sahibi olan Kanadalı Mining Corporation Şirketi, pek çok köylünün yer altında olduğunu bile bile kuyuları doldurmaya giriştiler.

Saygın uluslararası hukuk örgütleri ve insan hakları örgütlerinin yasal girişimleri yok sayıldı. Tüm bunlar yaşa-

nırken Dünya Bankası, Kanadalı şirkete 120 milyon dolarlık bir kredi sağlanması konusundaki görüşmelerini sürdürmekte tereddüt etmedi.

Kaynak: Lawyers Environmental Action Team, Bulyanhulu Gold Mine; http://www.leat.or.tz/active/buly/

Şeker, Kölelik ve Ticari Sermaye

"Baylar, Sizler belki de kahve ve şeker üretiminin Batı Hindistan'ın doğal kaderi olduğuna inanıyorsunuz. Bundan 200 yıl önce, ticaret diye bir sorunu olmayan doğa buraya ne şeker kamışı ne de kahva ağaçları dikmişti".
(Karl Marx, Brüksel Demokratik Topluluğu'na yaptığı, serbest ticaret üzerine konuşmadan)

Şeker yetiştirme, İspanyol işgalcilerin altın ve gümüş yataklarını yağmaladıktan sonra istila kaleleri olan Karayiplerden Amerika karasına yönelmeleriyle, sömürge ekonomi faaliyetlerinin merkezine girdi. İspanya'da hâkim döngüdeki fetih yanlısı kesimin uyandırdığı yüksek beklentiler, İspanyol Krallığı'nın hakimiyeti altındaki Karayip Adaları'nın, şimdi resmi olarak da ele geçirilmesine doğru yönelmeyi sağlamıştı. Orada, metropol örneğinden sonra feodal mülkiyet ilişkileri uygulamaya geçirildi. İspanyol fetihçi birlikleri yerli halkın üzerine insafsızca gidiyor, büyük boyutlarda katliamlarla köklerini kazıyor ve onları toplu intiharlara zorluyorlardı. Ama feodalizm insani iş gücü olmaksızın mümkün olabilecek bir sistem değildi. Aynı zamanda coğrafi ve iklimsel koşullardan dolayı, İspanya'da bilinen şekliyle bir tarım ekonomisi kurma olanağı da yoktu. Şeker kamışı ortaya çıkan problemleri çözüyordu: Aksi halde ilk sömürge bölgesi ıssızlığın takdirine kalacaktı. Böylece sömürge Karayip, gelişen kapitalist dünya ekonomisinin ilk büyüme kutbu oluyordu. Orada tarım ya da ticari faaliyetler yoluyla yaratılan sermaye, sömürge metropollerindeki ekonomik temelleri yaygınlaştırıyor ve arz olmadığı takdirde temel olarak daha yavaş işleyecek olan

kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması için ön koşulları sağlıyordu. Özgür olmayan işçiler yoluyla elde etme yönteminin, kapitalist bakış açısıyla ekonomiye kazandırma biçiminde tarım ekonomisine uygulanması, tek taraflı kaynak transferi ile kurulan sömürü ilişkilerinin tüm diğer kolonilere örnek teşkil etmesine neden oldu.

Avrupa'da Şekerin Tarihi

Şeker, 19. yüzyıldaki sanayileşmeye kadar, yüksek fiyatından dolayı yalnızca üst sınıflar tarafından tüketilen lüks bir maldı. İktisat tarihçileri 14.yüzyılda 1 kilogram şekerin fiyatının yetişmiş bir öküzün fiyatının beş katı kadar olduğu görüşünde. Werner Sombart (Luxus und Kapitalismus, s. 145) bu konunun, doğal koruma altındaki bir tüketim dalına ilişkin olduğuna dikkat çekiyor. Burada şeker endüstrisinin Karayiplerde nasıl büyük miktarda birikim kaynaklarına ulaştığı sorusu ortaya çıkıyor. Bu soruya verilecek yanıtlar ilk olarak eski üretim yerlerinin baskı altına alınması, daha sonra şeker üretiminin gerçekleştirilmesi ve buna ilaveten arı balı gibi başlıca rakiplere karşı geliştirilen iktisadi önlemlerde bulunabilir. Netice olarak, serpilen kapitalizm karşısında üst sınıfın sayı olarak büyümesi sonucuyla karşılaşıldı.

Feodal Orta Çağda tatlı besin maddelerine sahip olmanın hemen hemen hiçbir öneminin olmadığı belirtilir. Arı balı o dönemde en yaygın tatlı maddeydi. Reformun sonucu olarak mumlara olan talebin hızlı bir şekilde azalmasıyla arı yetiştiriciliğine olan talep de arttı. Mumların ana alıcılarından olan pek çok manastır kapanmıştı. Arı yetiştiriciliğinin ikinci ürünü olan bal da hasar meydana getiren bir faktördü.

Orta Çağ Avrupa'sı şeker kamışını Akdeniz'deki çeşitli bölgelerden alıyordu. Üretici ülkeler olan Suriye, Mısır ve Kıbrıs, şeker kamışını, İtalyan satıcılar üzerinden Avrupa pazarına gönderiyorlardı. Uzak bölgelerle ticaretin bu da-

lı, baharat ve ipek gibi diğer ürünlerle karşılaştırıldığında değer olarak elbette önemsizdi. Sicilya ve Güney İtalya'daki şeker tarımından sonra bölgedekiler, yeni satıcılar olarak ortaya çıkıyorlardı. Ama kaynak yetersizliği ve engelleyici yüksek fiyatlar, pazara yakın bu bölgenin talebin varlığına karşın büyümesini engelliyorlardı. 15. yüzyılın başlarından itibaren şeker kamışı ekim yerlerini Batı Akdeniz'e doğru alma süreci yavaş yavaş başladı. En azından 1404'ten beri Portekiz'de bir şeker kamışı ekim alanı bulunduğu biliniyor. Atlantik adası Maderia'nın sömürgeleştirilmesi yeni perspektifler sunuyordu. Çünkü adanın toprağı ve iklim özellikleri şeker kamışı için özellikle uygundu. Yüzyıl boyunca Avrupa pazarının diğer üreticilerine göre konumunu geliştirdi. Yüzyıl ortalarında alınan ürün 200 bin kilogramı bulmuştu. Bu şekilde on yıl sonra 1 milyon tona ulaşacaktı. 1840'ta Kanarya Adaları, kısa bir süre sonra Azorlar ve daha sonra Kapverdi Adaları ve Sao Tome, pazardaki yeni satıcılar oldular. Arz fazlası karşısında bir fiyat çöküşü kaçınılmazdı. Gerçi bu, sermaye tarafının uğrayacağı zararlara karşı üretim giderlerinin düşük tutulması yoluyla kapsamlı olarak önlendi. Geleneksel satıcılar çöktü. Bunlar rekabet biçiminin arz ve talep arasındaki eski dengeyi yeniden ürettiği Avrupa pazarını terk ettiler.

17. yüzyıldan sonra Avrupa yayılmasıyla birlikte şeker kamışı ekim alanlarının da genişlediği gözleniyor. 1600 yılında yıllık 18.000 ton ürün arzı yapan Brezilya, bir süre sonra en büyük üreticiler arasına girdi. Yerini kaybeden Maderia'da, şeker kamışı verimsizleşmişti. Yıllık verim 500 tonun altına düşmüştü. Bölgede bunun yerini şarap üretimi almıştı. 1670'te Antiller, dünya şeker pazarı liderliğinde Brezilya'nın yerine geçmişti. Buna rağmen Güney Amerika ülkesi halen önemli bir üretici durumundaydı. Alexander von Humboldt (Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne, S. 19) 1820 yılı için şu sonuçları çıkarıyor: Antillerin üretim miktarı 287.000 kilograma çıkıyor, Brezilya 125 bin kg üretiyor; onları 40.000 kg ile Guayana izliyor.

Bu durumda sömürgeciliğin başlangıcından üç yüzyıl sonra şeker üretimi kapitalist dünya pazarındaki talep artışını gösterecek bir biçimde on kat artmış oluyor. Gerçekte, sömürgecilikten ve onun üzerinden temellenen kapitalist kalkınmadan yararlanan kâr döngüsü genişlemiş oldu. Ama şeker hâlâ, kitlesel bir tüketim malı olmaktan uzaktı. Şöyle ki 18. yüzyılın sonunda bir kg şeker için nihai tüketiciden 15 gram ince gümüş isteniyordu. Augsburglu bir duvarcı kalfasının günlük ücreti, 5,4 gram ince gümüştü. Taş ocağında çalışan bir işçi ise günde 3,1 gram ince gümüş kazanıyordu. Memurlar (savaş yönetiminde yer alanlar) ortalama bir işçinin yalnızca yaklaşık 7 katını kazanıyordu. Hans Heinrich'e göre; (Preise und Verbrauch des Kolonialzuckers im vorindustriellen Europa, S. 27) sanayi öncesi üretimde Avrupa'da, 1500 yılında, yaklaşık 50 milyon nüfus için yıllık ortalama 2500 ton şeker ithal ediliyordu. Bu kişi başına yıllık tüketimin 60 gram olduğu anlamına geliyor. Yüz yıl sonra ise ithal edilen şeker 20.000 tondu. Toplam nüfusun 90 milyon civarında olduğu düşünüldüğünde, kişi başına şeker tüketimi de 200 gramdı. 1800 yılında Avrupa'ya yıllık olarak 200.000 ton şeker ithal ediliyordu. Bu dönemde insan sayısı ise yaklaşık 190 milyon civarına ulaşmıştı. Buna göre, tüketim oranı 1 kilogram civarına yükseliyordu. Karşılaştırma yapmak için günümüz Almanya'sında insanların, kişi başı yıllık 36 kilogram şeker tükettiklerini hatırlatmak gerekebilir.

15 gram ince gümüşün nihai fiyatını, kilo başına şeker için ölçü olarak alırsak, 18. yüzyıl Avrupa'sındaki şeker sektöründe en azından 3 bin ton gümüşlük bir iş hacmi söz konusuydu. Bugünkü iş hacmi için şeker sektöründe 15 milyar euroluk bir büyüklükten söz ediliyor.

Kişi başı tüketimdeki yükselişin arkasında demografik gelişme bulunuyor ve bu, açıklayıcı bir faktör olduğundan ihmal edilemez. Ücretli çalışanların ve devlet görevlilerinin gelir düzeyi şeker ile karşılaştırıldığında düşük kalıyorlardı. Böyle olunca onlar şeker satışı için elenmiş, dışarıda bı-

rakılmış oluyorlardı. Bu lüks malın satışındaki artış, gelir durumu önemli ölçüde iyileşen üst tabakaya ve burjuvaziye, yani hızlı, yoğun ve geniş çapta yükselen sermaye birikimine bağlıydı. Bu zenginlik artışındaki bir diğer faktör de, yine şeker üretiminin kendisiydi.

Günlük tüketim ürününe giden yol daha sonraları nihai olarak şeker pancarının yaygınlaşmasına bağlı olacaktı.

Şeker Kamışından Pancara

Avrupa'da ekimine başlanan şeker pancarı, 19. yüzyılın başlangıcında şeker kamışına rakip oldu Bu, İngiliz firmalarının ellerinde tuttuğu tekeli yıkmak için etkili bir araçtı. "Alman şeker endüstrisi yüzyıl dönümünde imparatorlukların en büyük ihracatçısıydı. 1900-1901 yıllarında 2 milyon ton civarındaki üretimin 1 milyon 150 bin tonu ihraç ediliyordu (Karl Müller, Die Lage der Zuckerproduktion und Zuckermärkte, S. 431). Şeker pancarı ekimi yapan diğer Avrupa devletleri de Fransa ve Alman İmparatorluğu'yla benzer iktisat politikaları izliyorlardı. Bu, dünyadaki şeker üretiminde şeker pancarının payını, 1840'ta yaklaşık %5 iken, yüzyılın sonlarına doğru hızlı bir şekilde yükselterek %53'e getirmişti. (M.G. Müller, Zuckerrohr, S. 96).

Böylesi bir pazar kırılması olayı İngiliz tarafında tepkilere neden oldu. 1902'deki Brüksel Şeker Konvansiyonu, Avrupa şeker pancarı ekicileri ve şeker kamışı ekicileri arasında bir uzlaşma hazırladı. Koruma gümrükleri ve ihracat primleri ortadan kaldırılacak ve eşit rekabet koşulları yaratılacaktı. Pancar şekerinin dünya pazarındaki payı sonraki 50 yılda üçte bir oranında düşecekti. Doğal ve coğrafi faktörlerden dolayı şeker kamışı daha verimli bir üründü; onun dışında üretim giderleri sömürgeci sefalet ücreti nedeniyle oldukça düşüktü. Anlaşılabileceği gibi, o dönemdeki yönetimler yüksek verim alınan bir tarımsal üretim dalını bozmak istemiyorlardı. Burada daha düşük bir dü-

zeyde olsa bile himaye siyaseti yeniden uygulamaya konuldu. Serbest ticaretin hamisi olarak tanınan İngiltere, kendi şeker kamışına dayalı sanayisini yabancı rakiplerden tam bir himaye ile koruyordu. 20. yüzyılın ilk yarısındaki iki dünya savaşı şeker pancarına dayalı üretime ek bir hız kazandırdı. Böylece örneğin Almanya'da 2. Dünya Savaşı sırasında şeker pancarı, tarım alanlarının % 2,5'lik bir bölümünü kaplıyordu. Ya da bir hektar alan üzerinde yapılan şeker pancarı üretimiyle elde edilecek kalori, 20 kişinin bir yıllık beslenmesini karşılarken, bu sayı patates ekiminde 10, buğdayda 6 ve çavdarda ise 5 kişiye kadar düşüyordu.

Şekerin bir başka özelliği de kriz dönemlerinde ortaya çıkıyordu. Şeker, diğer yaşamsal gıdalara nazaran kuru bir şekilde depolandığında sınırsız bir şekilde saklanabiliyordu. Kimyasal değişimler normal sıcaklıkta şekerde etkiye neden olmuyordu. Yani şeker "normal zamanlar"da büyük miktarda depolanabiliyor ve "acil zamanlar" için hazır oluyordu.

Açgözlülük

Avrupalıların bakış açısına göre şeker, fiyatı yüksek, itibarlı bir üründü. Avrupa pazarına görece yakın olan üretim yerleri bundan faydalandılar. Sömürgeci yayılmanın başlamasıyla yeni ekim alanları açma şansı doğdu. Elbette amaç ekim yerinin avantajlarını arazi kalitesi ve iş koşulları yönünden kötü niyetli kullanmaktı. Şeker üretimi için duyulan heves, sektördeki ekonomik hesaplardan ziyade İspanyol sömürgeciliğinin -Karayiplerdeki- kendi hatalarından dolayı girdiği borçlanma krizine dayanıyordu. Yağma ve hırsızlığa dayalı politika beklenen verimi vermeyince, ivedi bir şekilde yeni yolların aranmasını gerektirdi. Güney Amerika ve Meksika'nın altın ve gümüş yataklarının elde edilmesi İspanyol Devleti'nin Karayiplerde verdiği kayıpları telafi ediyordu. Bölgeyi cılızlaşmaya bırakmak bir-

çok nedenden dolayı mümkün değildi. İlk olarak Orta ve Güney Amerika'ya coğrafi geçiş buradan sağlanıyordu ve metropollerin deniz bağlantıları için göze batan, stratejik bir anlamı vardı. İkincisi İspanyol sömürgeciliği, başta İngiltere olmak üzere Hollanda ve Fransa gibi Avrupalı güçlerin meydan okumasıyla karşı karşıyaydı. Kendi yaptıklarının neden olduğu toplumsal yıkımları durdurmak için çaba ve zaman gerekliydi. Buna göre, İspanyol sömürgeciliğinin feodal karakteri tarımsal bir çözümün belirtisi oldu. Yerli nüfusun kökünün kazınması, aristokrasi kökenli toprak sahiplerine iş gücü ithal etme zorunluluğunu da getirmişti. O dönemde Avrupa iş gücü piyasası modeli kölelere ve angarya işçilere dayanıyordu. Yani bu modelde ya savaş tutsakları ya da özellikle iş gücü piyasası için toplanmış farklı uluslardan insanlar söz konusu oluyordu. Venedik'in Karadeniz'deki sübabı Kaffa, 15. yüzyılın ortalarından itibaren en büyük köle aktarım yeriydi: "Mal olarak köle işi" diğer ticari faaliyetlerden çok daha üstündü. Bu vebanın demografik felaketi ile birlikte düşünülünce Avrupa nüfusunun üçte bir oranında azaldığı görülüyor. İş gücündeki arz eksikliği bu şekilde kapatılmış oldu. Batı Afrika ile köle işi bu geleneği sürdürüyordu. Angarya işçiler, muazzam büyüklükteki yoksullar ordusundan toplanıyordu. Şehirlerdeki işsiz ve evsizlerin sayısının toplam nüfusun hemen hemen yarısına denk geldiği tahmin ediliyor. Bu bakımdan, sosyal çatışmaları zorunlu göçmenlik yoluyla etkisiz hale getirmek, devletin de çıkarına oluyordu.

Çoğu Karayip adasının iklim koşulları ve toprak özellikleri şeker kamışı ekimi için son derece uygundu. Gerçi böyle bir faaliyet yalnızca, söz konusu bir işle bağlantılı olunca önem kazanıyor. İspanyol soyluluğunun da bu konuda dış ticaret sermayesi tarafından desteklenmeye ihtiyacı vardı. Ayrıca şeker elde etme kârlılığa bağlı nedenlerden dolayı belirli bir işletme büyüklüğüne yakındı. Şeker kamışı hasattan sonra öğütülmeli, küçültülmeli ve birkaç defa kaynatılmalıydı. Makinesel donanım belirli bir kapasi-

teden yararlanmayı gerektiriyordu. Bu daire, zaten dışarıdan getirilmiş olan bir işletme biçiminin, ekim alanlarının genişlemesini lüzumlu kıldığı daha büyük işletme birliklerine yöneltiyordu. Şeker elde etmek yeni tarım ekonomisinin ana hedefi haline gelmiş; diğer tarımsal faaliyetler cılızlaşmıştı. Tek kültürlü olan bir beslenme aracı ve kendisini dışarıdan kabul ettirmek zorunda kalan bir tarım ekonomisi meydana geliyordu.

Şeker ekonomisinde gelecek yüzyılları belirleyecek egemenlik ilişkileri böyle erken bir zamanda ortaya çıkıyordu. Tarım firmalarının sonradan kaydettiği ilerlemeler, Kuzey Amerika'nın endüstriyel gelişiminin sonucuydu. Bu gelişme 19. yüzyılın son dönemlerinden beri Küba'da etkili olan şeker üretimini de öncelikli olarak ilgilendiriyordu.

Ama altın ve gümüş madenciliğinden sonra, ikinci Avrupa dışı topraklardan kaynaklanan ilkel birikim, ilgi duyan diğer kesimler üzerinde de mıknatıs etkisi yapıyordu. Bir dizi savaştan sonra mülkiyet ilişkileri yeniden gözden geçirildi. İspanya, Avrupa'da var olan gücünü sarsılmış ekonomisi ve yozlaşmış politik önderliğinden dolayı (Krallık ve Aristokrasi) yenemeyeceği Hollanda (Flandra), İngiltere ve Fransa karşısında kaybediyordu. Sömürge işgalinin fiyatı bunun bir bedeliydi. İspanya'yı ekonomik bakımdan uzun bir dönemdir geriden izleyen İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi ticari güçler, ekonomik çıkar elde etmeye yönelik savaşlarda şimdi İspanya'nın rakibi durumundaydılar. 17. yüzyılın İngiliz-Hollanda deniz savaşlarında da Avrasya ticareti üzerinde tekel olma çabaları söz konusuydu. 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarındaki İngiliz-Fransız savaşlarının nedeni de, her ikisi de gayet kârlı topraklara sahip olan Kuzey Amerika ve Hindistan'daki egemenlik mücadelesiydi.

Antiller dünya ekonomisinin şeker adalarına dönüştürüldüler. Hispaniola'nın bitiminden sonraki diğer adalar, şeker coğrafyasına dâhil edildi. Yayılma yavaş ama sürek-

li bir şekilde gerçekleşiyordu. Üretim dünya pazarına yönelik olduğu için, kendi başına etkili olamayacak üretim yerlerindeki değişiklikler de önemini koruyordu. Bu şekilde Kuzeydoğu Brezilya'da tarım ekonomisindeki patlama, 16. yüzyılda İspanyol sömürgeciliği ile bağlantılı şekilde ortaya çıkıyor. Aynı durum yükselişleri İngiliz sömürgeciliğinin gelişimine bağlı olan Barbados ve Jamaika için de geçerliydi. Hispaniola ve Küba, şeker tarımı açısından uzun bir geleneğe sahip olmalarına rağmen, Barbados'ta kitlesel şeker ihracatı için 1641'de ekime başlanmıştı. Küçük İngiliz adası üzerinde tarımı başlatan Hollandalılardı. Aynı zamanda şeker ekim alanları diğer adalar üzerinde; özellikle de Jamaika ve Guyana topraklarında yayılıyordu.

18 ve 19. yüzyıl dönümündeki Haiti bağımsızlık mücadelesi, Küba şeker üretimini daha kârlı ve tercih edilir kılıyordu. Bir üretim yerinde, üretimde meydana gelen patlamalar ve artışlar diğer bölgelerde bunalım ve çöküşler anlamına geliyordu. Bağımlılığın boyutu tarım ekonomisinin varlığı ve buna bağlı olarak da pazar ekonomisine bağımlılığın sonucu olarak ortaya çıkıyordu. Kâr yaklaşımları arasında üretim alanlarını genişletmek, toprak gübreleme ve koruma masraflarını azaltmak, alternatif ürünlerden vazgeçmek yararlıydı. Dünya ekonomisinin koşulları değişir değişmez bu durum, tek kültürlü özellikten dolayı tüm bu alanlar için ekonomik ve toplumsal bir felaket olarak kendisini gösteriyordu.

Schimmelmann Baronu

Schimmelman Baronu sömürge sektöründe geç yükselenlerden biriydi. Hazine Bakanı ve Devlet Bakanı olarak Danimarka'nın hizmetindeyken, 1763 yılında, Danimarka sömürge topluluğunun tarım arazileri ve rafinerilerini satın aldı. Buralara St. John, St Thomas ve St. Croix Adaları da dâhildi Baron her şeyden önce kendisini düşündüğü finans işinden iyi anlıyordu. Onun için çok uluslu bir şirket de de-

nilebilirdi. Köle ticaretinin yanında silah, (Prusya Devleti'nin tedarikçisiydi) madeni paralar, küçük içkiler, kahve, şeker, rom ve pamuk ticareti de yapıyordu. Batı Hindistan'daki tarım işinin yanında silah ve kahve fabrikaları, hızar ve şeker rafinerilerine de sahipti. Onun başarısı, bu çok çeşitli mal ticaretlerini kendisi için en büyük kârı sağlayacak şekilde idare etmesindeydi. Baron 1782 yılında 58 yaşında öldüğünde arkasında hemen hemen 5 milyon krallık doları (Reichstaler) bırakmıştı. 19 yıl önce yarım milyon dolar ile Danimarka Kralı'nın Batı Hindistan'daki topraklarını satın almıştı.

*(**Kaynak**: Asit Datta, Welthandel und Welthunger. München, 1984,*

S. 29; Entwicklungspolitische Korrespondenz (Hrsg.), Deutscher Ko-lonialismus. Materialien zur Hundertjahrefeier 1984. Drucksache 1. Hamburg 1983, S. 20.)

İktisat savaşları:

Yeni Dünyanın zenginlikleri açgözlülük yaratıyor ve İspanyol tekeli diğer Avrupalı ticaret güçleriyle çatışıyordu; yerli ticari sermaye alacağı, Fransız ve İngiliz monarşileri için mali ek kazanç anlamına geliyordu ve bu şekilde kendi pozisyonları güçlenmiş olacaktı. Devletin şirketlere, tekelin korunması- belirli ürünler ya da belirli bir bölgedeki ürün trafiği- üzerinden katılması o günkü merkantilist ekonomik politikalarına uygun düşüyordu. Hollanda ticari sermayesi açısından vergiler ve kaynaklar üzerindeki egemenlik, temel olarak devletin bağımsızlığı ile birlikte düşünülüyordu.

İspanya askeri açıdan uzun süre açık bir üstünlüğe sahipti. İlk dönemlerdeki yağmaların devlete ucuza mal olduğunu bilmek şaşırtıcı olmamalı. Ama özel sermaye işletmeleri için 16. yüzyılda Karayiplerdeki politik durum sermaye tarafından belirleniyordu. Korsanlık da bu konuya

giriyor. Yatırımcılar için korsancılıktan dolayı risk yüksekti. Efsanevi başarılar karşısında çok sayıda kayıp vardı. Yani firmanın bakış açısıyla, bu iş uzun vadede kârlı değildi, kayıplar da vardı. Kaçakçılık daha az şaşırtıcıydı ama kazançlıydı. Her iki durumda İspanyol sömürgeciliğinin stratejik yatkınlığını bitiriyorlardı. Bu şekilde stratejik yağmaya giden yol, yeni sömürgecilik, ortaya çıkmış oluyordu.

17. yüzyılın ortalarında üç büyük ticari güç, İngiltere, Fransa ve Hollanda, Karayiplerde sömürge alanlarına sahiplerdi. 1697 yılında İspanya, ilk kolonisi Hispaniola'yı Fransa'ya bırakmak zorunda kaldı. Hollanda bölüşüm kavgasında dezavantajlı duruma düşerken İngiltere, Barbados ve Jamaica ile iki önemli tarım sömürgesini ele geçirmiş oluyordu. Bu, daha sonra New York adını alacak olan New Amsterdam'ın İngiltere tarafından Surinam ile değiş tokuş edilmesinin bir diğer nedeni olabilir. Bölüşüm kavgası askeri olarak Avrupa'da devam etti. Sınırlı lojistik olanaklarına karşın coğrafi olarak kolay ulaşılabilir bir savaş alanı tercih edildi: Sonucu belirleyen, elbette eğer menzilde uzanan güç merkezleri sarsılmak isteniyorsa, mutlakıyetçi devlet şekillerinin savaş hedeflerine en hızlı biçimde ulaşabilmek istemelerinde yatıyordu. İngiltere ve Fransa arasındaki çekişmelerin belirlediği diğer çatışmalar da hatalarla dolu, benzer bir davranış örneğini oluşturuyor. Temel olarak Avrupa dışı egemenlik mücadeleleri söz konusuydu ama bir yandan da çatışmalar Avrupa'da yaşanıyordu. Coğrafi anlamda İngiltere'nin ada devleti olması burada önemli bir anlam kazanıyordu. Mutlaka çatışmalara girmesi gerekmiyordu. Üçüncü devletlere, burada Prusya'ya, kıtadan çıkış konusunda etkide bulunabilir ve güçlerini Avrupa dışı genişlemeye yönlendirebilir, genişlemeye destek olabilirdi.

17. ve 18. yüzyılı kaplayan sayısız savaşların çoğu, ticaret ve sömürge politikalarına ilişkin sebeplerden dolayı meydana geliyordu. Bu sebepler İngiltere'nin sürekli egemenlik konusunda etki kazanmasından bu yana görülü-

yordu. Hollandalıların İspanyol boyunduruğuna karşı verdiği kahramanlık dolu dinsel özgürlük savaşı, daha dikkatli bakıldığında yaklaşık yüz yıl süren Doğu Hindistan'daki sömürgeci fetih savaşlarıdır. Yine aynı şekilde uzun Kaper Savaşları İspanyol gümüş donanması ve İspanyol Amerikan sömürgecilik hareketine karşıdır. Hollanda Bölgeler Birliği ile İngiltere arasında 1652-1654 yılları arasında yaşanan savaş, Cromwell Navigation anlaşmasını getirdi. İngiltere'nin 1664'te yeniden Hollanda'ya savaş ilan etmesi ise Hollandalı Batı Hindistan Şirketi'nin Afrika'daki düşmanca tutumlarına cevap olarak gelişti. İspanyol miras savaşları da İngiltere ve Fransa'nın ilk dönemde 1689-1697 arasında süren savaşta olduğu gibi, Fransa ve Fransız Ticaret Birliği'nin İspanya'nın sömürge gücü üzerindeki tehdidinden kaynaklanıyordu. Sonunda 18. yüzyılda tekrarlanan savaşta her iki sömürge gücü, İngiltere ve Fransa düelloyu kazandılar. İngiltere'nin 1756-1763 savaşlarında galip gelmesi, onun "dünya ticareti ve sömürge bölgeleri üzerindeki belirleyici egemenliğini getiriyordu". (Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, S. 440f).

Gerçi İngiltere askeri faaliyetleri yoluyla aynı zamanda ilk olarak devrimci Fransa'nın etkisini azalttığını, bunun da sonraları, Napolyon'un Avrupa hegemonyası çabalarını önlediğini düşünüyordu. İlk olarak bundan sonra İngiliz egemenliği sağlama alınmış oldu. Sömürge etki alanları paylaşılmıştı.

Köle Ticareti

"Afrika'nın bir ağılda siyah beden üzerindeki ticari ava dönüşümü"nün (Karl Marx) temelleri işgücü arayışındaydı. Karayiplerin yerli nüfusunun kökünün kazınması, Kara Afrika nüfusunun büyük bir bölümünün kaderi açısından da belirleyici oluyordu. Afrikalılar Amerika'daki yerli nüfusun yok edilmesinden dolayı oluşan boşluğu doldurmak üzere buralara sürüldü. Tropik alanlarda ne Amerikan yerlilerin

ne de Avrupalı göçmenlerin sahip olmadığı iş alışkanlıkları ve deneyimlerine sahiplerdi.

Kara Afrika'yı yöneten toplu eğilimin anlamını tam olarak doğru bir şekilde belirlemek zor. Köle ticaretinin kapsamı üzerine olan veriler bunun için maalesef yeterli değil. 18. yüzyılın sonunda yıllık olarak Amerika'ya getirilen insan sayısı 100.000 civarındaydı. Du Bois, (W.E.B. Du Bois, The Negro, S. 155) 16. yüzyılda 900.000, 17. yüzyılda 2,8 milyon, 18. yüzyılda 7 milyon ve 19. yüzyılda 4 milyon olmak üzere toplam 15 milyon insandan bahsediyor. Bu arada bu veriler İngiliz Parlamentosu'nun 1798-1848 tarihli raporları vasıtasıyla değerlendirilince 20 milyonluk bir tahmin yapılıyor. Hesaplamalar yalnızca Amerika'ya ulaşan kölelere dayanıyordu. Yolda ölenler hesaba katılmıyordu. Neredeyse altı kişiden biri gemilerden sağ olarak kurtulamıyordu. Buna ek olarak, köle avlarının kurbanları da katıldığında en az 40 milyon insanın ölü ya da canlı köle ticaretiyle karşı karşıya kaldığı ortaya çıkıyor.

Gine kıyılarından ayrılan ilk İngiliz gemisi, tipik olarak "İsa" ismini taşıyordu. Kaptanı Hawkins, diğer köle ticareti gemilerinin yüklerini yağmalıyor ve insan yükünü Karayiplerde şeker ile değiştiriyordu. Kısa zamanda İngiltere'nin en zengin tüccarlarından biri oldu. Kraliçe I. Elizabeth'ten aristokrat unvanını aldı ve donanmanın hazine sorumlusu oldu. Afrika'daki işe yönelik yöntemi, diğer ticari gruplar tarafından başarılı bir şekilde taklit edildi.

Ticari ortaklıklar

Köle ticaretinin araçları nelerden oluşuyordu? Avrupalı tüccarlar sermayenin ihtiyaçlarını karşılamak ve bir ticaretin risklerini bölüşmek için gemilerin en iyi durumda denizde 8 ila 10 ay arasında tutulması gerektiği konusunda birleşiyorlardı. Ticari ortaklıklar tekel durumuna gelene kadar kamusal etki konusunda imtiyaz elde etmeyi deniyorlardı. 1626'da Rouen Kardinali Richelieu'nün şirketi Af-

rika kıyılarındaki ticarete girmek istedi. Gerçi "tüm diğerleri de dışarıda bırakılmıştı". Fransız Ekonomi Bakanı ve erken dönem Fransız sömürgeciliğinin mimarı Colbert, 1664'te Batı Hindistan Şirketi'nin Kap Verde'den Kap der Guten Hoffnung'a ve Antillere kadar olan ticaretin 40 yıl boyunca tekel olabilmesini hesaba katıyordu. Filozof Voltaire ticari ortaklıklardaki sermaye paylarını onaylamakta olumsuz bir durum görmüyordu. İngiltere'de, 1661 yılında "Kraliyet Afrika Seferi Şirketi" Kap Blanco'dan Kap Guten Hoffnung'de olan köle ticareti tekelini ele geçirdi. Hissedarları daha ziyade üst tabaka aristokratlardı. 1657'de İngiliz Parlamentosu, Krallığın tüm tebaası için ticaret serbestliği sağladı. Bu bir patlama meydana getirdi. İlk on yılda krallığın şirketi sektördeki etkinliğini 46.000 kişinin pazarlanmasıyla gösterirken, yeni kuralın yürürlüğe girmesinden sonra iki yıl içinde özel tüccarlar 40.000 köleyi gemilerle Jamaika'ya göndermişlerdi. Çok özel bir tekel biçimi de, İspanyol monarşisi tarafından şahsa satılan bir haktı. Buna göre belirli bir seviye için belirtilen "tonajda" Afrikalı'yı Amerika'daki sömürgelere götürme olanağı doğdu. Portekizli Gine Şirketi buradan aldığı yetkiyle 1696 yılında "10.000 ton zenciyi" taşıyordu.

***Kaynaklar**: G.E. Aylmer, _Navy, State, Trade and Empire_ in The Oxford History of the British Empire. Volume I. The Origins of Empire. British Overseas Expansion to the Close of the Seventeenth Century. Nicholas Canny, Editor. Oxford University Press, 1998, S. 467-481; David Richardson, _The British Empire and the Atlantic Slave Trade, 1660-1807_ in The Oxford History of the British Empire. Volume II. The Eighteenth Century, edited by P.J. Marshall and Alaine Low. Oxford University Press, 1998, S. 440-464.*

İşletme ekonomisi açısından yol gösterici olan Hawkins modeli, giderlerin düşmesinin yanında aynı zamanda kârın da yükselmesini getiriyordu. Köle ticareti üzerinden şekillenmiş ilk şirketler Kara Afrika'dan aldıkları "insani mal"ı, Karayiplerde, özellikle de Brezilya'da elden çıkarıyorlardı. Brezilya'da başlangıçtaki yolculuklarda o dönemki ülke limanlarından yararlanıyorlardı. Yalnızca Karayipler'de Avrupa pazarı için şekerin yüklendiği limanlarla yeni kâr getiren bir iş alanı ortaya çıkıyordu. İlişki giderleri kâr oranını yükseltiyor ve söz konusu verim artıyordu.

Kâr üç şekilde ortaya çıkıyordu: İlk olarak Afrika'da malları kölelerle değiştirerek, ikincisi kölelere karşı şeker işiyle ve nihayetinde de şekerin satışıyla. Bu alanda, pek çok iktisat tarihçisi tarafından da ispat edilen yüksek kâr eğilimi bu nedenlere dayanıyor. Avrupa kölelerle değişimde Afrika tarafındaki seyrekliği ve egzotikliği nedeniyle kendi değerinden çok fazla önemsenen ürünleri ve markaları Afrika'ya gönderiyordu. Bunların içerisinde büyük bölümü değersiz mallar ve hurdalar oluşturuyordu. Böylesine farklı renk, bez ve kesimdeki elbiseler oralarda bilinmediği için, kullanılmış tiyatro kostümleri büyük rağbet görebiliyordu. Afrikalı tüccarlar kıyıda yaşayanları yarı insan olarak gördüklerinden, köleleri ülke içine götürmek için bu mallara ihtiyaç duyuyorlardı.

Kendi kazanma mantığını izleyenler onları heyecanlandıracak araçlara kapılmışlardı; bunlar alkol ve ateşli silahlardı. Burada bu malların değeri için ölçü olarak alınabilecek yerli üretim olmadığından, buraya mallar daha düşük kaliteden arz ediliyordu. Böylece Avrupalı firmaların, farklı toplumsal ilişkilerden dolayı, Afrika ticaret alanında Avrupa içi ticarette mümkün olmayan düzeyde yüksek kârlar elde ettikleri anlaşılabilir. Karayiplerdeki iş gücü piyasası arz tarafından belirleniyordu: Talep arzı yükseltiyor ve böylece de arz edenler "meta olarak insan"ın fiyatını dikte ediyorlardı. Ayrıca burada üç sektörden devasa bir kâr bildiriliyordu. Diğer taraftan üreticilerin, şekerin satı-

şında da talebin aynı şekilde yüksek olmasından dolayı fiyatları belirlediği görülüyor. Şeker 19. yüzyıla kadar lüks bir mal olarak kaldı; ortalama fiyatı balın beş katı kadardı.

Karayiplerdeki tarım ekonomisinde ortaya çıkan zenginlik, büyük ölçüde, kendisinin yaratılması da kârlı bir sektör olarak gelişen köle emeği üzerindeki sömürüye dayanıyordu. Hem şeker hem de insani meta, bu üç taraflı ticaretin Avrupa'daki merkezlerindeki -İngiltere'de Liverpol ve Bristol, Fransa'da Nantes ve Bordeaux- sermaye birikim sürecini hızlandırıyordu.

Kâr oranlarını izah etmek için aşağıdaki örneklere başvurulabilir:1698-1707 yılları arasında Krallık Afrika Şirketi, 293.740 sterlin değerindeki malı İngiltere'den Batı Afrika'ya ihraç ediyordu. Şirket Barbados'ta kişi başı 26 sterlin olmak üzere 5982 köleyi toplam 156.425 sterline satıyordu. Ayrıca Antigua'da 2178 köleyi kişi başı 37 sterlin olmak üzere toplam 80.522 sterlin'e satıyordu. Ticari ortaklık Karayiplere toplamda 17.760 köle göndermiş oluyordu. Barbados ve Antigua'daki satışlar toplam satışın yarısından azını oluşturuyorlardı ama değer olarak İngiliz ihracatının %80'lik bir bölümünü oluşturuyorlardı. 9600 köleyi pazarlamak için, hiç bir çabanın harcanmadığı, adam başı ortalama 26 sterlinlik bir fiyat belirlenmiş oluyor. Bu şekilde Şirket köle işinde en az 488.000 sterlin toplam iş hacmi elde etmiş oluyor. Buna karşılık Afrika'ya yapılan mal ihracatı 293.740 sterlin gibi bir değer taşıyordu. Bunun içinde şeker kamışından elde edilen kâr, en az 195.000 sterlinlik bir yer tutuyor. Bundan geminin işletme masrafı ve hiçbir veriye sahip olmadığımız insani masraf düşülmeli. Sonunda ticari ortaklığın düzenli bir kâr elde etiği görülüyor.

"Gelişmenin motoru olarak az gelişmişlik" denince iktisadi avantajların Avrupalı sömürge güçlerin yararına kullanılması anlaşılıyor.

➟ 1729 yılında İngilizlerin Karayiplerdeki sömürgeleri İngiltere'nin demir ihracatının dörtte birini elinde tutuyordu.

➟ Batı Afrika, o dönemlerde İngiltere silah üretiminin merkezi olan Birmingham silah fabrikalarının en önemli alıcısıydı.

➟ 1753'te İngiltere'de 120 şeker rafinerisi vardı; bunların 80'i Londra; 20 tanesi ise Bristol'deydi.

➟ 18. yüzyılın ortalarında Manchester tekstil ihracatının üçte biri Batı Afrika, yarısı da Karayipler ve Kuzey Amerika'ya yönelikti.

➟ Yüzyıl başında İngiliz ticaret filosunun onda birlik bölümü, Karayiplerle olan mal trafiği ile meşgulken, 1709 ve 1787 yılları arasında deniz trafiği 4 kat artmıştı; bu artış Batı Afrika ile ise 12 kat biçimindeydi.

➟ Liverpol üç taraflı ticaretin merkezi olarak gelişmişti. 1709'da ilk köle gemisi Liverpol'dan Afrika'ya doğru yelken açmıştı. Yaklaşık 8 yıl sonra bu sayı 85 gemi olmuştu. 18. yüzyılda yıllık ortalama otuz Liverpol gemisi Batı Afrika'ya doğru yola çıkıyordu. 1709'da bu limana kayıtlı gemilerin yüzde biri köle ticareti yapabiliyordu. 1771'de ise bu oran üçte bire yükselmişti. Burada yerleşik olan insanların hemen hemen yarısı- denizciler- yıllık olarak şehre 300 bin sterlin gelir getiren köle ticareti sayesinde yaşamını idame ettiriyordu. Ticaret farklı iktisadi dalları da canlandırıyordu. Afrika pazarına yönelik olarak üretim yapan iki içki üretim yeri vardı. Bunun yanında gemilerin teçhizatı için halat ve döküme yönelik pek çok imalathane kurulmuştu. Yüzyıl başında küçük bir balıkçı kasabası olan Liverpol, kısa süre içerisinde 40.000'in üzerinde insanın yaşadığı bir ticaret merkezi haline gelmişti.

Bunun "Kara Afrika"nın gelişmesinde büyük yıkıcı bir etkisi oldu. Köle ticareti yalnızca toplumsal gelişme durumundan dolayı hemen hemen tümüyle bedensel özelliklere (erkek egemen bir biçimde) dayanan bir sistemle belirleniyordu. Ama bu toplum yapısının doğrudan iç ilişkileri,

kaçınılmaz olarak üretici güçlerin geri eğilimini getiriyordu. Köle avı açık bir şekilde yerel hükümdarlar için en önemli iş kolu haline geldi. Üretime dönük faaliyetin yerini etkinliğin yalnızca köle elde etmekle sonuçlanan savaşlar aldı. Bu şekilde insani ve maddi kayıp sonucu en çok kazanç getiren uğraş olarak görülen köle avı, Afrika içindeki sosyal ayrımları da değişime uğratıyordu. Bununla toplumda, şimdi egemen tabakaların zenginlik birikimiyle, nüfusun geniş kesimlerinin yoksullaşmasına dayanan bir değişim ortaya çıkmıştı. Burada günümüze kadar hissedilen bir "az gelişmişliğin gelişimi" süreci işliyordu.

18. yüzyılın son çeyreği köle ticaretinin en yüksek noktasını oluştururken, 19. yüzyılın başlamasıyla çöküş başlıyordu. 1807'de İngiltere'de, 1815'te de Fransa'da köle ticareti yasaklandı. Bu gelişmede güçlenen sanayi burjuvazisinin politik baskısı etkili oldu. Çünkü köleler tüketici olarak dışarıda bırakılıyordu. Diğer yandan makineler ve diğer sanayi donanımlarından dolayı emek yoğun üretim biçimlerine olan ihtiyaç da azalmıştı. 1833'te İngiliz sömürgelerinde, 1848'de de Fransız sömürgelerinde kölelik ortadan kaldırıldı ama köle ticareti halen ayaktaydı. Çünkü Birleşik Devletler, Küba, Brezilya gibi ana alıcı ülkeler köleliği ilk olarak bilindiği kadarıyla daha sonraları yasakladılar.

Tarım ekonomisinin politik iktisadı üzerine

Kökenlerini Avrupa'nın şeker ihtiyacına borçlu olan tarım, kapitalist pazara dayanan kazanca yönelik çabanın gerektiği bir iş alanıydı. Toprak sahibi tarım faaliyetindeki emeğin organizasyonu konusunda bağımsızdı. Asıl olarak köleleri çalıştırırken, örneğin şeker işindeki uzmanlara, önemsiz boyutta olmak üzere iyi ödeme yapıyordu. Tarım ekonomisinde üç tarihsel olgu bir araya geliyor: Kölelikle birleştirilmiş feodalizm (bu üretim ilişkilerini tarımın içinden düzenliyordu) kapsamlı genişlemesi ile kapitalizm ve pazarlama.

Bu konuda ek bilgi:

Şekerin nihai üretimi, hasadı endüstriyel olarak, örneğin makinelerle işleneceği için zirai ekim gerektiriyordu. Yani ekim ve işlenme gibi bir ayrım vardı. Ekim ilk çizgide emek yoğundu, burada temel olarak krallığın büyük çiftlikler, aristokrat aileler ve feodal toplumun diğer üst tabakalarındaki insanların elindeydi ve yaşlıların çalıştırılmaması isteniyordu. Başlangıçta hasat edilen şeker kamışı rüzgâr yardımıyla ya da insan gücü tarafından hareket ettirilen değirmen taşında öğütülmeliydi. Trapiche olarak adlandırılan değirmenlerde 1620'lerden sonra biraz daha mühendislik işi bir sisteme geçildi. Burada su gücü ile çalışan öğütme işlevi söz konusuydu. Her iki sistem de uzun süre birbirinin yanında yer aldılar. Trapiche pahalıyken astar araçlarının kullanımında hayvansal ve temel beslenme için insani iş gücü kullanılmasında Karayiplerde tümüyle bulunmayan su mühendisliğine büyük boyutlarda gerek duyuluyordu. Trapiche'nin kapasitesi günlük olarak 30 öküz arabası büyüklüğündeydi. Bundan da yaklaşık 400 kilogram şeker üretilebiliyordu. Su gücü ile çalışmayla ise ortalama 50 arabalık bir yük işleniyordu.

Burada nihai olan, mühendislik işinin mutlaka bir yatırım harcamasını gerekli kılmasıydı. 10 ila 12 bin dukalık bir altın sermayesi ihtiyacı tahmin edilebilir. Metoda ilişkin masraflar da hatırı sayılırdı. Çünkü değirmende 30 ila 120 kişi arasında insan çalıştırılıyorlardı. Bunların büyük bölümü uzmanlar ve hassas sistemlerin bakımı için görevli teknik elemanlardı. Ayrıca çok sayıda öküz arabasına da ihtiyaç vardı: Önce kamışların tarlalardan değirmene taşınmasında; daha sonra da şurup elde edilmesi için yakacak maddelerinin getirilmesinde. Üretim yapısı için feodal ilişkilerin ekim ve işlenme ile kapitalist bir tarzda ortaya çıktığı anlaşılabilir. Köle emeğinden iş gücü yoğunluğu yüzünden vazgeçildi. Ama köle emeğinin yeniden üretime göre-düşünüldüğü gibi- ücretli işçilik için masraflar bakımından uygun bir alternatif olup olmadığı da tartışma konusu.

Farklı öğelerin bir araya gelmesiyle oluşan tarımın yapısı, doğal zenginliklerin yer eleğinde elenmesindeki gibi havada uçarcasına etkide bulunuyordu: "Şimdi dünya pazarına giriş, her alanda dinamik bir döngü ortaya çıkarıyor. Gerçi daha sonra bu ortaya çıkarılan ürünlerin rakiplerle denenmesi, yeni alanların yaratılması, diğerlerinin hâsılatı daha uygun alanlara sahip olması bozulmaya neden oluyor. Açlığın kültürü ve kötü uyarlanma eğilimindeki ekonomi, yılların akışı içinde ilk başlarda üretimin yansıması için ödenmesi gereken fiyatlardır. Kuzeydoğu, Brezilya'nın en zengin bölgesiydi, bugün en fakiri; Barbados ve Haiti'de perişan halde, insani karınca yuvalarına rastlarsınız; şeker ABD'nin Küba'daki egemenliği için başlıca anahtardı. Fiyatı da tek kültürlü ve acımasız bir yağmaydı. (Eduardo Galeano, Die offenen Adern Lateinamerikas, S. 73).

Brezilya'da Şeker:

Ölçüsüzlük Batı medeniyetinin göze batan bir niteliği olarak görülüyor. Vatikan'ın, dünyanın, ilk iki sömürge gücü olan İspanya ve Portekiz arasında paylaşılması üzerine düzenlediği anlaşma, daha farklı bir şekilde yorumlanamaz. En başta Portekiz'in payına düşen Brezilya, daha sonra bir kez daha "keşfedilmek" ve Fransız ticaretinin destek noktalarınca temizlenmek zorunda kaldı. Fransız fabrikalarının, sonradan Rio de Janeiro adını alacak olan şehre koydukları adla La France Antartique, 16. yüzyılın ikinci yarısında Portekiz'in eline geçmişti. Başka yerlerde olduğu gibi burada da sömürgeleştirme, ilk başlarda kıyı bölgeleriyle sınırlı kalan kanlı bir meseleydi. Bu sınırlama Amazon'un akış sistemiyle de bağlantılı olarak geçişleri zorlaştıran ve sömürge birliklerinin ilerlemesini engelleyen bir durumdaydı. Bu kıtanın iç taraflarındaki yerli halka geçici bir rahatlık veriyor ve köleleştirilmelerini biraz daha geciktiriyordu. Batı Afrika bu koruma yollarından yoksundu. Hinterlanta (iç bölge) kolayca ulaşılabilmesi olanağı yeni köleler ortaya çıkarılmasında yapılacak masrafları düşürüyordu.

Brezilya'nın Atlantik kıyıları boyunca gelişen Portekiz yerleşim alanı, Kuzey Portekiz'den getirilen topraksız köylüler (Minho) ve hükümlülerle dolduruluyordu. Topraklar monarşi tarafından bir düzine kaptan arasında paylaştırıldı. Yeni mülkiyet sahipleri için çoğunlukla, daha düşük aristokrat sınıfının mensubu olarak onlara altyapı için sermaye yardımı ya da yerleşimciler için başlangıç yardımı temini söz konusuydu. Bu durum, iki gelişmeyi açıklığa kavuşturuyor: İlk olarak, sonradan krallığın kendisi tarafından idare edilen feodalin görevini; ikinci olarak da ticari sermayeyi çekerek bir ihracat ekonomisi kurma yönündeki çabaları. Kuzeydoğu'da şeker kamışı ekimi için uygun bir alan vardı. Portekiz ticaret grupları on yıl içerisinde Maderia üzerinde, Afrika kıyısı boyunca uzanan Sao Tome Adası'ndan örnek alınan başarılı bir tarım ekonomisi başlattılar. Elbette bu başarılı bilgi ve satış tekniklerine yenilerini de ekliyorlardı. Bunlar arasında iş gücü sorununun köle işçiler üzerinden çözülmesi de yer alıyor. Portekizli ticaret büroları Afrika kıtası üzerindeki (Senegambia, Gine) aracılarla bu konuda çok sıkı ilişki geliştirdikleri bir ağ kurmuşlardı. Kongo Krallığı'yla ilişkilerin geliştirilmesi kölelik sisteminin yaygınlaşması için yeni olanaklar sundu. Çünkü bölgenin büyük bölümü, iktidar güçlerinin iki taraflı kullanımı için iş gücü toplanmasının bu biçiminin yoğunlaşmasını mümkün kılıyordu. Brezilya'daki tarım ekonomisinin ihtiyaçları ölçüsünde köle ticareti de büyümeye devam ediyordu. Burada 1600 yılında Brezilya'daki köle nüfusunun 15.000 civarında olduğu ve bunların %70'inin toplam 130 şeker tarımı alanında çalıştığı bilgisine ulaşıyoruz. Bir köle işçi yıllık ortalama 10 kilogram şeker üretiyordu. Yedi yıllık ortalama bir yaşam süresiyle hesaplandığında, 16. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 50.000 köleleştirilmiş Afrikalı Brezilya'ya ihraç edildi. Aynı yıllarda Kongo'dan ortalama köle ihracatı 5.000 Peca civarındaydı. Bir Peca genç, güçlü Afrikalı bir kişiyi ifade ediyordu. Tüm diğer köleler bu ölçü biriminin altında sayılıyordu. Böylece orta yaş bir erkek 0,5 Peca olarak kayda geçiyordu.

Kongo ile köle ticareti iki nedenden dolayı durakladı. Bir yandan Portekiz Krallığı toparlanan imparatorluğun yönetiminden çok fazla istekte bulunmaya başladı; bunların arasında Kongo Krallığı ile girilecek politik ilişkilerde Asya'daki sömüre bölgeleriyle karşılaştırılamayacak derecede önemli istekler yer alıyor. Diğer taraftan içerdeki rakiplerin güneyde uzanan Angola gibi yerleri açarak buralardaki köleleştirmeyi kullanmak gibi farklı ekonomik çıkarları vardı.

Direniş

Afrikalıların köleliğe karşı geliştirdikleri direnişler farklı biçimler aldı. En dikkate değer olanı, 1804'te ilk siyahi cumhuriyetin kuruluşunu getiren Haiti'deki köle ayaklanmasıdır. Diğer örnekler Palmeras'taki Quilombo adı verilen direniştir. Palmeras Cumhuriyeti-Kuzeydoğu Brezilya'da, kaçan köleler tarafından kuruldu. Orada zaman zaman 25.000 köle yaşıyordu. Palmeras, Portekiz'in yeniden fethetme denemelerine karşı gerilla savaşı başlatmıştı. İlk olarak 1697'de, yüzyıla yaklaşan bir direnişin ardından Palmeras fethedilebildi. İsyancılar kanlı bir şekilde bastırıldığından kaçış başlıyordu. Kaçanlar pek de ekonomik olmayan yerlere geriliyor, buralarda ise yaşayacak alanları baştan kuruyorlardı; bu yerleşime Quilombo diyorlardı.

Bu bakımdan Hollanda Guayana'sındaki "Bush Negroları"nın Quilombo'su, zahmetli bağımsızlık savaşıyla, çağımıza kadar tanınıyordu. Diğer örnekler Kolombiya, Peru ve Guatemala Quilombolarıydı. Kimlik ve birlik arayışı kültürel eğilimleri de belirliyor: "Siyahların Afrika'nın ana danslarını Amerika'ya naklettikleri" savının tam olarak yanlış olduğu ifade ediliyor. Haftalık bayramlarda merkezi alanlarda yapılan samba ve diğer danslar farklı halk gruplarına, kültürel özelliklerini terk etmeyi getiriyordu. Açıkça Afrikalı olan ve Avrupalı yanları da olmayan bir sanatı keşfediyorlar. Afrika'nın tanrıları da çok belirgin değildi. Ana

güvertede Atlantik'i aşmışlardı. Afrika Vodoo kültürünün bazı ritüelleri ve acıya giden yolu, Haiti'de korundu. Afrikalıların dini inancı içinde ölümlülük ilkesinin bulunmaması, ona yer üzerinde hala güçlü etkileri olduğu kabul edilen önemli bir anlam taşıyor. Buna göre ölenler yalnızca tiranlara olan esaretten kurtulmak için kutsal bir yolculuk yapıyorlardı. Bu sefer, bu yolculukAtlantik'ten dönüş yoluydu.

Kaynak: Joseph Ki-Zerbo, Die Geschichte Schwarzafrikas. Frankfurt/ Main, 1981, S. 235.

Küba:

1762'de İngiliz birlikleri İspanyol sömürgesi Küba'yı işgal ettiler. Geçici ilhak, o döneme kadar bölgesel sömürge ekonomisinin "atölyesi" olarak etkili olan adanın toplumsal ve ekonomik sistemi üzerinde uzun süre etkili olacak sonuçlara neden oldu. Büyük tamir malzemelerine sahip tek tersane oradaydı. Yine burası aynı zamanda top ve diğer malzemelerle materyallerin üretiminin de yapıldığı demir döküm atölyeleri ve imalathanelere dayanıyordu. Tarım ise ekonominin bel kemiğini oluşturuyordu. Tütün ekimi ve hayvancılık (büyükbaş) öne çıkan başlıca alanlardı. Kurutulmuş et Karayip tarımında çalıştırılan kölelerin haftada bir kez yetecek şekilde, temel besin kaynaklarından biriydi.

Geçici işgal gücü Büyük Britanya tarafından yönetilen büyük çaptaki köle ticareti, o zamana kadar çok da önemli bir yer tutmayan şeker ekonomisine ciddi bir katkı sunmuştu. Britanyalıların azami verimdeki ham madde için yeni bir üretim alanı yaratma amacı, kendi ticari sermayelerine yeni bir gelir kaynağı sağlama ve İspanyolların ticaret tekelini kırmaya yönelikti. Şeker endüstrisi olağanüstü bir kalkınma getiriyordu. Tersanelerdeki ve döküm atölyelerindeki işçiler; aynı biçimde küçük diğer atölyelerdeki işçi-

ler için şeker işinde çalışmak daha kazançlıydı. Küçük çaptaki tütün işçilerinin arazileri şeker tarımı tarafından devralındı. Ormanların yakılarak şeker kamışı için yeni ekim alanları elde ediliyordu. Yangın tütün ekimi yapılan yerlere, farklı ormanlık alanlara kadar sürüyor ve otlak arazileri yok ediyordu. Yağma üzerine kurulan şeker kamışı ekonomisi uzun dönemde ekonomiye kazandırılan alanların verimliliğini engelliyordu. Böylece Küba'daki şeker kamışından elde edilen kazanç, hektar başına Peru'dakinin üçte birinden az bir düzeyde; Havai'dekinden ise dörtte bir oranında daha düşüktü.

Bu süreçte Küba tarım ekonomisine bağımlı bir yer haline gelmişti. İmalathaneler tütün ekiminde olduğu gibi bozulmuşlardı. Kurutulmuş et şimdi, o güne kadar et endüstrisine egemen olan temel yer olarak Rio de la Plata'dan ithal ediliyordu. Küba'nın yanında Brezilya en önemli alıcı pazardı.

Küba'daki şeker patlaması, en önemli üreticilerden olan Haiti'nin yaşadığı krizin de sonucuydu. 18. yüzyılın sonunda, Fransız kolonilerinde, başarılı sonuçlara ulaşan köle ayaklanmaları meydana geldi. Şeker ekonomisi, bugün yalnızca Port an Prince'deki havaalanının adı olarak akıllarda kalan Toussiant- Louvurture'deki bağımsızlık savaşları sırasında büyük ölçüde durdu. Bundan dolayı dünya pazarındaki fiyatlarda yükseliş yaşandı. Bu gelişmelerden Küba da, diğer üreticiler gibi kazançlı çıktı. Elbette Kıta Avrupasında bu gelişmeler karşısında şeker pancarı ekimi daha çekici hale geldi. Fransa Haiti'nin bağımsızlığını ilk olarak 1825'te tanıdı. O döneme kadar Birleşik Devletler Kongresi'nde de kabul gören bir ekonomik ambargo uygulanıyordu. Karayipler dışındaki ekim alanları, özellikle Bengal, elbette bu durumdan yararlanıyorlardı. İngiliz sömürge politikası, büyüyen bir şekilde kendilerini onların karşıtı olarak gösteren gruplar gibi tarım plutokratları arasındaki çıkar çatışmaları "Hindistan lobisi" tarafından belirleniyordu. Sonuncusu kendisini, ilk olarak İngiltere pa-

zarında Karayip şekeri için tekellik durumunu ortadan kaldırarak, ikinci olarak da köleliğin ortadan kaldırılmasıyla kabul ettiriyordu. Bununla tarım ekonomisi, iki en önemli direğini kaybetmiş oldu. Ayrıca İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan yönelimi, Birleşik Devletler'in 19. yüzyıl boyunca Karayiplerdeki genişleme çabalarına karşı, kendilerinin açık bir şekilde pasif davranmalarının diğer bir nedeni olarak görülmek zorunda.

Şeker büyük toprak sahiplerinin, ağalığın toplumsal konumunu pekiştirdi. Bu toprak beylerinin sistemi Küba'nın şeker ekimine bağlılığını ve ihracatı korumak için elinden gelen her yola başvuruyordu.

Tüm dünyadaki en büyük şeker üreticilerinin işletmelerinden doğan bütün getiri, usulüne uygun bir şekilde harcandı. Bunun arkasında rasyonel bir hesap gizleniyordu: Çünkü Büyük Britanya ve daha sonra da Birleşik Devletler tarafından tayin edilen ihracat, Küba'nın endüstri ürünleri pazarının alıcı ülkeden açılması yükümlülüğüne bağlandı. Bu bakımdan yerli bir sanayinin oluşumu engellenmiş oldu. Şeker ham maddesinin ürünü olan şeker üzerindeki tek taraflı iletim böyle sürdü. Yani tatlı maddeler, sanayinin işlediği şeker ithal edilmeliydi. Toplumsal ilişkiler, az sayıdaki tarım aristokratları ve yoksul nüfus çoğunluğu arasındaki uçurum tarafından belirleniyordu. Buradan ortaya çıkan gerilim ve çatışmalar iktisadi seçkin tabakanın Birleşik Devletler tarafından çekincesiz destek ihtiyacı yüzünden göreceli olarak daha serbest bırakılmasına neden oluyordu. Seçkinlerin bakış açısından bir değişim, İspanyol sömürge gücü tümüyle bozulduğu ve bu yüzden güvenlik araçları kullanılmaz hale geldiği için arzu edilebilir bir seçenekti. ABD de etkili olabilecek bir alternatif olarak parıldıyordu. Biçimsel bağımsızlık 1902 yılında tarım aristokrasisine ticari bakımdan politik olanaklar verdi. Bunlar önceleri sembolik olan ama daha sonra itibarlı sayılacak bir posta hizmeti sunuyordu. İktisadi olarak ülke ABD'ye bağımlıydı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ada halen bir İs-

panya sömürgesi olmasına rağmen, Küba, ABD ile dış ticaret ve alışveriş açısından İspanya'ya göre daha yakın ilişkilere sahipti. ABD ile olan bağlılık bir toprak beyleri yönetimine karşılık geliyordu. Çünkü böylece güvenceye alınmış bir alıcı pazarı sağlanmış oluyordu. Aynı zamanda Washington'un stratejik çıkarlarını ek olarak yanında bulunduran ABD sermayesi de ülkeye akıyordu.

ABD ekonomik çıkarlarının Karayiplerdeki ilerlemesi, ülkenin 19. yüzyılın başından itibaren devam eden politik bakımdan güçlenmesinin de sonucuydu. Bu güçlenme saldırgan bir şekilde gelişen bölgesel genişleme aracını, ilkel birikimi de yanına alarak ilerleyen bir güçlenmeydi. Batı ve Güneye olan eğilime de karşılık geliyordu: Kıyı devleti Mexico 1848 yılında kendi alanının hemen hemen yarısını (Texas, New Mexico, Arizona, Utah, Nevada, Colorado ve California) ABD'ye kaptırıyordu. Washington, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karayiplerde İngiliz üstünlüğüne meydan okumaya başladı. Batı Hindistan'daki sömürgelerinin yanında merkezî Amerika'nın Atlantik kıyılarını da kontrol eden Büyük Britanya, o dönemlerde öncelikli olarak Belize ve Nicaragua'da etkili olan deniz ve ticaret gücüydü. Hem ABD hem de Büyük Britanya, Karayipler ve Pasifik Okyanusu arasındaki uzun süren ve çok masraflı olan deniz yoluna alternatif olacak, karadan bir bağlantı bulma çabasındaydılar.

Londra için, burada Asya'yla ve hepsinden önce Çin'le kuracağı ekonomik ağlar planlarının merkezinde yer alırken; ABD içinse o dönemlerde Doğu kıyısında yeni oluşan California'daki endüstri merkezleri arasında hızlı bağlantı kurmak söz konusuydu. Washington izleyen dönemlerde İngiliz yönetimi ile diplomatik uzlaşmalara aldırış etmemeye başladı. Temelleri 1850 yılına dayanan, her iki gücün de karşılıklı olarak Nicaragua yolunun kullanımında birbirlerinin haklarına saygı duydukları Clayton- Bulmer Anlaşması'ydı. Bu yol Atlantik ve Pasifik arasındaki en etkili kara bağlantısı olarak geçerlilik kazanıyordu. 1867'de

ABD bunun için Nikaragua'dan ekstra haklar aldı. Merkezî Amerika topraklarının, ABD vatandaşı William Walker tarafından en geç 60'lı yılların başında "fethedilmesinde önce", Kuzeydeki büyük gücün bir eklentisi olduğu da belirtilmeye değer. Büyük Britanya buna hiçbir karşılık vermedi. 1858'deki Sepoy Ayaklanması'ndan sonra Hindistan'da ortaya çıkan kriz, İrlanda sömürgesiyle olan keskin çatışmaların büyümesi, Avrupa karasında 1870-1871 yıllarındaki Alman- Fransız Savaşı'ndan sonra yaşanan iktidar değişiklileri ve uzun ekonomik krizler İngiliz politikasını bu bölgelere bağlamıştı.

Bu gelişmelerle Küba merkezî bir yer haline geldi. Bir taraftan ada ABD yatırımların ağırlık noktası haline gelirken; diğer yandan Karayiplerden Kuzey Atlantik'e ve buradan da ABD'nin doğu kıyılarına çıkış için stratejik bir pozisyon sunuyordu. Avrupalı güçlerin planlarını ABD'ye devrettikleri yeni emperyalist dalga, dünyanın yeniden paylaşımı için kısa sürede gelişmeyecekti. İspanya'dan devralınan Karayipler ve Asya'daki bölgeler kendilerini, ilk başta etkinlik alanı olarak sunuyorlardı. 1898'de Küba'nın işgaliyle, Washington, tavizler için orada İspanyol egemenliğine karşı savaşan ulusal güçlere başvurabildi. Gerçi 1902'de ABD birlikleri adadan çekildi ve Küba bağımsız oldu ama anayasasına "Platt Amendment" adıyla yapılan bir ekle, ABD, adada çıkarları tehdit edildiğinde Küba'ya müdahale edebilme hakkını kazandı. Ayrıca bu ek, Guantanamo'da, ABD tarafından günümüze kadar kullanılan bir donanma destek noktası kurulmasını da öngörüyordu. Küba 1959'daki devrime kadar ABD'nin eklentisi durumundaydı. 1906 ve 1909 arasında, daha sonra 1912'de ve 1917'den 1923'e kadar bir kez daha ABD birlikleri "Pax Americana"yı yürürlüğe koymak için adaya gönderildi. Ayrıca ABD, 1898 yılında İspanya ile girilen savaşta, Porto Rico'yu ve benzer bir şekilde Asya'da Guam ve Filipinleri olduğu gibi ele geçirdi. Karayiplerde güçlü bir askeri varlık o dönemde "küçük savaş gemileri diplomasisi" olarak ortaya çıktı. Birleşik Devletler kendisini, tümüyle Danimarka'nın küçük sömür-

ge topraklarının yarısı kadar olan yerde, Avrupalı sömürge güçleri Fransa, Hollanda ve Büyük Britanya'ya karşı mücadele halinde görüyordu. Bölgedeki yarı sömürgeler tarım ekonomilerinin modernleşmesi için (buna bağlı olarak da demir yolu inşaatı için) Avrupalı güçlere borçlandılar. Bunlar yani küçük savaş gemileri, varlığını kendi görevleri olarak hatırlamaktan çekinmeyen güçlerdi. Örnek olarak Dominik Cumhuriyeti 1904'te iflas etti. Tüm diğer kredi verenlerden önce ABD yönetimi yerel vergi varlığına el koymuştu. Orada elde edilen gelirlerden Avrupalı kredi verenler de mahrum bırakılmadı. Ama ABD, Avrupalı rakipleri karşısında büyük avantajlara sahip olacağı için, doların tek ödeme aracı olmasını sağladı. Bir başka anlayış örneğini Nicaragua veriyor. Orada yönetim 1909 yılında okyanuslar arasında bir kanal bağlantısı inşası için ABD'yi es geçerek İngiliz ve Japon bankalarından büyük bir kredi almaya cesaret etti. ABD, orada, kendisini liberal olarak gösteren yönetime karşı bir yerel ayaklanmayı finanse ediyordu. 1914'te bitirilen Panama Kanalı, sonuç olarak o zamandan beri "ABD Takımadaları" olarak gösterilen Karayiplerde tereddütsüz ABD egemenliğini sembolize ediyordu. ABD tarafından iki savaş arası dönemde, 1918'den sonra geliştirilen askeri işgaller serisi, yeni güç ilişkilerini vurguluyordu. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ABD, İngiliz Karayip sömürgesindeki askeri birliklere karşı, ömrünü tamamlamış 50 yıkıcı birliği sürüyordu. Bu ABD'nin bölgedeki işgalci konumunu bir kez daha gösterirken, aynı zamanda İngiliz emperyalizminin yenilgisini de açığa vuruyordu. Ada bununla yeni bir avantaj elde ediyordu: Büyük, şimdiye kadar ekonomiye kazandırılmamış muazzam kalitede araziler. Yeni ülkedeki su yatakları tarım için arazinin gübrelenmesini, taze kalınmasını ve muhafaza etmenin ortadan kaldırılmasını sağlıyordu. Ayrıca hayvancılık üzerinde verim kalitesinin iyileştirilmesinin önünde hiçbir neden görmüyorlardı. Bu ortalama bir tarım hâsılatından, en azından %18 oranında daha fazla verim elde edilmesini anlaşılır kılıyor. Kâr seviyesini koruma ve yükseltme zorunlu-

luğu yapısal değişiklileri de getiriyordu. Şeker üretiminde verimliliği iyileştirmek bu bakımdan giderleri azaltmanın bir yolu olarak düşünülüyordu. Bu yüzden en modern makineler kullanıldı. Buhar gücü, su değirmenini değiştiriyor ve demir yolunun kurulması, işletme ekonomisi açısından tarım ekonomilerinin tek tek yayılmasını ve işletme alanlarının büyümesini mümkün kılıyordu. Her ikisi büyük boyutlarda bir ekonominin gerçekleşmesiyle birleşiyorlardı: Modern makineler sisteminin kapasitesi, söz konusu olan işletme alanlarında hazırlanacak olan ham madde ihtiyacının artmasına yol açtı. Neticede şeker değirmeninde bir yoğunlaşma süreci kaydedildi. 19. yüzyılın başında hemen hemen 40.000 tonluk iş yapan, bu şekilde 870 tesis vardı. Bu da değirmen başına 50 ton demek. Yüzyılın sonlarında tesislerin sayısı yaklaşık olarak yarı yarıya düşmüştü. Ama tesisler ayrı ayrı yıllık olarak, 2.500 tonun üzerinde üretim sağlıyorlardı. Bu da 50 kata varan bir verimlilik artışı demek. Şeker elde edilmesi de aynı zaman dilimi içerisinde 25 katlık bir artış kaydetmişti. Burada başka bir gelişme daha beliriyor: Tarımsal üretim üzerinde imalatın egemenliği. Yıllık 20.000 ton iş yapan Central Constancia gibi isminin başına "Central" konan büyük değirmenler, yalnızca ham madde akışı gerekli olduğu şekilde sağlandığında kârlı bir şekilde çalışabilirlerdi. Yani değirmenlerdeki tarım ile yoğunlaşma süreci, tarıma bağlı olarak gelişiyordu. Bağımsız çalışan çiftçiler (Colono), şeker kamışının % 20'lik bir kısmını teslim ediyorlardı.

Sanayi kapitalizminin şeker elde edilmesinde ilerlemesi temel olarak Küba üzerinden yerli pazarın önemli bir dağıtımcısı haline gelen ABD firmaları tarafından yürütülüyordu. Ama buranın ihtiyaçları Louisanna gibi yerel kaynaklar tarafından karşılanamıyordu. Havai sömürgesi lojistik nedenlerden dolayı işe yarıyordu ve bununla ABD'nin doğu kıyılarındaki yoğun nüfuslu bölgelerin yüksek görülen ulaştırma giderleri bir şekilde çözülüyordu.

ABD sermayesinin Küba şeker sektöründeki büyüklüğü, 1900 yılında 30 milyon dolar civarındaydı. Bu yaklaşık 60 milyon dolarlık bir ortalama ihracat değeri demekti. Küba'nın yarı sömürgeye dönüşmesinden sonra ABD etkisi büyüyerek devam etti. Küba-Amerikan Şeker Şirketi'nin 6 tarım alanı yaklaşık 150.000 hektarlık bir araziyi elinde üzerinde bulunduruyordu. İkinci büyük grup olan Küba-Atlantik Şeker Şirketi, 9 plantasyonla 100.000 hektarlık bir alanda çalışıyordu. Bu büyük plantasyonlar temel olarak rakiplerinden daha ucuza üretim yapabiliyorlardı. Böylece 20. yüzyılın ilk yarısında yeni bir baskı çekişmesi yaşanacaktı. 1897'de Küba üretimi, 2,5 milyon tondan fazla oluyor ya da iki buçuk kat artıyordu. Şeker imalatına yönelik yoğunlaşma böylece devam ediyordu. 1930'lu yılların başında hala sadece 158 değirmen vardı. Buralarda ortalama 15.000 ton imalat yapılıyor ve üretimdeki artış beş kat yükselmiş oluyordu.

Böylece devrimin arifesinde Küba'nın resmi şöyleydi: "Tarımsal kullanımdaki alanların %61'i şeker ekimine sunulmuştu. Ülkede 161 şeker fabrikası vardı. Bunların hemen hemen yarısı toplam kapasitesinin üçte biriyle yerli ellerde; 50 civarında olanı da toplam kapasitesinin %50'siyle Kuzey Amerikalıların elindeydi. Geri kalan fabrikaların büyük bir bölümü İspanyol sahiplerin elindeydi. Halkın ortalama yaşam standartları çok düşüktü. Aynı zamanda alıcı grup olan büyük kitlelerle; sermaye araçlarına sahip üst tabaka arasındaki uçurum görülür biçimde büyüyordu". (Deutsch-Südamerikanische Bank, Wirtschaftsbericht Kuba, S. 3

Çöp mamulü Rom

Rom şekerin elde edilmesinde ortaya çıkan bir atık üründür. İlk başlarda yalnızca Karayiplerdeki sömürgelerle sınırlı bir içecekti. Bu durum 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye başladı. Deniz yolculuğunda o döneme

kadar çözülemeyen sorunlardan biri de skorbüt (diş eti çekilmesi) hastalığıydı. Vitamin eksikliğinden kaynaklanan hastalık ilk olarak ağızda başlıyor ve onun yiyeceklerin alınması işlevini yerine getirmesini engelliyordu. O dönemlerde hastalığın nedenleri tam olarak bilinmiyordu. Ama özellikle uzun yolculuklarda gemi mürettebatının yarıdan çoğunun bu hastalığa yakalanması, gemideki yetersiz beslenmenin bu hastalığın nedenlerinden biri olduğunu gösteriyordu. Diğer yandan narenciyenin bu hastalığın panzehiri olduğu da düşünülüyordu. Çinli denizciler bunu uzun zaman önce fark etmişlerdi ama narenciye masraflı olduğu için lahana, bira gibi pek de işe yarar sonuçlar vermeyen çareler denendi. Kraliyet Donanması 1655'te Jamaica'nın işgalinden sonra romu denedi ve yan etkileri olmakla birlikte olumlu sonuç aldı. Günlük olarak yarım litre alınması, aslında skorbütten bir koruma sağlıyordu. Fakat diğer yandan alkol almış denizcilerin dengelerini kaybetmeleri ve düşmeleri, ağır kazaları da beraberinde getiriyordu. 1740'ta donanma komutanı Amiral Verna suyla seyreltme fikrini ortaya attı. Bu önlem işe yaradı. İçeceğin suyla seyreltilmesi iş kazalarında bir azalmayı da beraberinde getirdi. Amiral, keçe benzeri bir maddeden yapılan grogram (ipek ve keçi kılından yapılmış kaba kumaş) denen bir palto giyiyordu. Buradan alınan isimle, savaş gemilerinin yeni standart içeceğinin ismi de "Old Grog" oldu. Yüzyıl sonunda Grog'a (şekerli su ve rom karışımı) biraz narenciye suyu eklendiğini de hatırlatmak gerek.

Bundan başka Kuzey Amerika'da, Rom için suyun yerini alacağı yeni bir pazar vardı. İngiliz sömürgelerinde kanalizasyon ya da temizlik araçları pek bilinmediğinden buralarda temiz içeceğin fazla bulunmaması da pek de şaşırtıcı değildi. Kaynak suyuna pislik bulaşmıştı ve neredeyse içilmez durumdaydı. Bu yüzden yeni ürüne hücum oldu. Gerçi İskoç ve İrlandalı göçmenler olanaklar bulunmadığı halde gittikleri bölgelere viski üretimini de taşımışlardı. Ama sömürge viskisi tat olarak pek de iyi değildi. 18. yüz-

yılın sonunda Kentucky'de mısırdan elde edilen viski biraz daha yüksek değerdeydi. Diğer bir alkollü içecek alternatifi de elma şarabıydı ve büyük bir rağbet görüyordu. Yine de rom büyük arzıyla en çok rağbet gören ve yıllık kişi başına (yaşlılar ve çocuklar dâhil) ortalama 24 litre tüketilen bir içkiydi. O çağlarda içkilerdeki alkol oranı bugünkünden daha yüksekti. Rom, sömürgelerdeki en önemli ekonomi dallarından biri haline gelmişti. Yeni İngiltere'deki ticari sermaye köle ticaretine de ortaktı. Rom fıçılarıyla yüklü gemiler Batı Afrika limanlarına gönderiliyor ve burada insanlarla takas ediliyordu. Köleler Karayiplerdeki özel pazarlarda elden çıkarılıyor ve gelirin bir kısmı melasse (Rom için gerekli atık) alımı için harcanıyordu. Çöp madde gemilere yükleniyor ve New England'da rom imal ediliyordu.

Bu çok kârlı üç taraflı ticaret, 1733'teki İngiliz Molasse yasalarıyla önemli bir darbe aldı. Bununla, ürün İngiliz kaynaklı olmadığı sürece şeker ve molasse'den yüksek oranda vergi alınmasına karar verildi. Bazı tarihçiler bu yasaların sömürgelerde metropollere karşı direnişleri artırdığı ve 1755'teki isyanın başlıca nedeninin de bu olduğu görüşündeler. Bu açıdan, elbette ciddiye alınması gereken önemli ekonomik çıkarlar işaret ediyorlar. Ayrıca alkolün pahalanmasının süper gücün başlangıcında olması da nedensiz değildi. (Reay Tannahil, Food in History, S. 254-6).

Pamuk ile Sanayi Devrimine

Sanayi kapitalizminin belirli ön koşulları vardı. Bunlar, teknik ama her şeyden önce ekonomik ve toplumsal türdendi. Teknik ön koşullar 18. yüzyılda tekstil sanayisindeki makineleşme ve özellikle buhar makinesinin tamamlanmasıyla ortaya çıktı. Ekonomik ve toplumsal ön koşullar büyük sermaye yoğunlaşması ve kitlesel "serbest" işçinin mevcudiyetiydi. Bu, kendi varlığını oluşturmak için tüm araçların ortaya çıkması ve aynı zamanda bütün feodal bağların koparılması anlamına geliyor.

Avrupa içi dünyada kapitalizmin gelişiminin başlangıcı, İngiltere'nin de bunun için dramatik tarihsel bir örnek teşkil ettiği bağımsız küçük çiftliklerin istimlâk edilmesiyle gerçekleşti. Diğer bir yol da Fransa'da devrimden sonra gerçekleştirildiği şekliyle küçük çiftçiliğin vergiler aracılığıyla geliştirilen felaketidir. Bu şekilde emek yavaş yavaş üretim araçlarından koparıldı ve ihtiyaç duyulan şartlar ortaya çıkmış oldu.

Sanayi kapitalizmi için gerekli toplumsal ve politik koşullar İngiltere'de 17. yüzyılda ortaya çıkarılmıştı. Mutlak monarşi Kral Stuart'ın 1688'de düşmesinden sonra yıkıldı. Parlamentonun güçlenmesi ekonomik olarak güçlenen ve toplumsal olarak da daha fazla ön plana çıkan burjuvazinin pozisyonunu pekiştiriyordu. Bu tarihsel dönemde çiftçilik neredeyse bitirildi. Serbest çiftçiliğin yerine büyüklük ve uzmanlaşma açısından bir tarım endüstrisi sektörünün çerçevesini oluşturacak çiftlikler kuruldu. İlaveten, böylece, sanayi işini kabul edecek, iş arayan bir eski çiftçi ve kiracı ordusu oluşmuş oldu.

Nihayetinde tarım ekonomisinde, madencilik ve tekstil sanayisinde kullanılmak için hazır bekleyen çığır açıcı teknik yenilikler gerçekleşti. Elbette İngiltere'de sanayi devrimi denilen süreç tüm yönleriyle başlamadan önce hemen hemen yüz yıllık bir dönem geçti. Bu gecikmenin tek bir açıklaması var: 17. yüzyıldaki kriz. Kriz, Eric Hobsbawm'ın Avrupa'daki politik gelişmeleri karakterize ederken belirttiği gibi, kıta üzerinde bir çöküş etkisi yarattı. Bu nedenle İngiliz tekstil üretiminin önemli alıcı pazarları artık mevcut değildi. Buna karşın yağma ve hazine gibi olanaklarıyla deniz aşırı ticaret en yüksek kârın olduğu bir dönemden geçiyordu. Sermayenin bakış açısından buraya yatırım yapmak akla daha yatkındı. Buna paralel olarak İngiltere'nin üretici zanaatı kısa süre içerisinde model haline gelecek bir yenilik yaptı. Kuzey Amerika'daki işgal bölgeleriyle girilen ekonomik ilişkilerde, ilerdeki sömürgecilikte de belirleyici olacak iş bölümü uygulanmaya başlandı. Sömürgeler ham maddeleri metropollere göndermeye, bunun yanında işlenmiş mallardan da almaya zorlandılar. Özel imalathane kurulması yasaklandı.

Avrupa'nın en büyük ticari gücü olan Hollanda için önemli olan konu, İngiltere'nin yanında sanayi kapitalizmi dönüşümünde kesinlikle ikinci bir aday olarak sermaye ve bankacılığı ilgilendiren ticareti bırakmamaktı. Onlar için bu konuda güvenilir bir alternatif yoktu. Bu, 18. yüzyılın sonundaki ekonomik çöküşü ve endüstriyel gelişmelerle geri dönüşü açıklıyor.

18. yüzyılın ortasında gelişen Hindistan'ın fethi İngiliz tekstil sektörüne, endüstriyel bakış açısı için can alıcı bir destek verdi. Bu, Doğu Hindistan Şirketi'nin İngiliz sömürgeciliğinin temsilcisi olarak uyguladığı sınırsız yağmadan çok, o döneme kadar etkili olan güçlü rakiplerin elenmesinden kaynaklanıyor.

Hindistan Kaynakları

Hindistan pamuğu Avrupa ile olan üç taraflı değişim sektörü için değerli bir üründü: Hindistan tekstili baharat üreticileri tarafından güçlü bir şekilde talep ediliyordu. Avrupalı ticari sermaye ise söz konusu malları peşinen henüz Hindistan'dayken elde etmeye zorluyordu. Uzak ticaret ilişkilerindeki yapı değişikliğiyle Avrupalı şirketlerin hiçbirinin alışveriş kâğıtlarında Hindistan tekstilini bulundurmadıkları anlaşıldı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ni (EIC) asıl ilgilendiren konu karabiber ve diğer baharatları almak için yapılan ödemeyi karşılamak üzere İngiltere'de üretilen yün ve diğer ürünleri satmaktı. Elbette ne iklimsel ne de kültürel koşulların hesaba katılmadığı Güneydoğu Asya'da anlaşılır nedenlerden dolayı bu maddelere pek de büyük bir gereksinim duyulmuyordu. Yün ham maddesi tropikal, daha doğrusu alt-tropikal bölgelerde işe yaramıyordu. Hindistan ve baharat üreten ülkelerin, ithal ürünlerin karşılayamadığı, estetik eğilimleri vardı. Sonunda Avrupa ticaret devletleri arasındaki baharat pazarına giriş, askeri araçlarla yapılmaya başlandı. Ama ne 17. yüzyılda Avrupa pazarındaki tekeli Asya baharatı ile savaşarak elde eden Portekiz, ne Birleşik Doğu Hindistan Şirketi ile Portekiz'in yerini alan Hollanda, ne de İngiliz şirketleri baharat üreticilerini kendi ticaret koşullarına zorlayacak şekilde kaynaklara hâkim olamadılar.

Uzun süre İngiliz rakibine kafa tutan ve tüm 17. yüzyıl boyunca Avrupa'da baharat tekeli olan Hollanda ticari sermayesi, Hindistan'da, söz konusu değiş tokuş ürünlerinin kazanıldığı iki şube açmak zorunda kalmıştı. Buradan birkaç yüzyıldır büyüyerek gelişen Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki baharat ülkeleri arasındaki ekonomik bütünleşme açıklığa kavuşmuş oluyor. Hindistanlı üreticiler, üretimi, Bengal, Bombay ve Coromandel gibi üretim merkezlerinde müşterilerinin ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirdiler ve müşterileri için özel olarak hazırlanmış tekstil ürünleri üzerinde çalıştılar. İngiliz Doğu Hindistan Şir-

keti'nin 17. yüzyılın ortalarında dezavantajlı duruma düştüğü görülüyor. Bu durum Hindistan ile yapılan ticarette beliriyordu. O dönemlerde başkaca alternatif de yoktu. Kârla ilintili nedenlerden dolayı ticari ortaklıklar Hindistan pamuk ürünlerini Avrupa'ya ihraç etmeye başladılar. Bu yenilik pek çok açıdan yol göstericiydi. Baharat pazarı, kârı önemli ölçüde düşüren bir sorunla karşı karşıyaydı. O dönemde gemi yolculukları rüzgârın durumuna bağlıydı. Muson ve alize rüzgârlarını izleyen yeni sevkiyatlar, Avrupa'da daima daha az kalınmasını beraberinde getiriyordu. Bu bazen arzın talepten çok yüksek olmasından dolayı bir fiyat çöküşü anlamına geliyordu. Arzı kullanışlı hale getiren bir depolama, giderleri çoğaltıyor ve yalnızca ileride oluşacak kayıpları sınırlı bir şekilde azaltabiliyordu.

Doğu Hindistan Şirketi

"Charta'nın her yenilenişinde Londra, Liverpol ve Bristol'deki tüccarlar tarafından Doğu Hindistan Şirketi tekelinin kırılması ve içerisinde gerçek bir altın madeninin görülebileceği ticarete katılma yönünde çaba harcanıyordu. Bu çabaların sonucu olarak 1773 yılındaki yasada, Doğu Hindistan Şirketi tarafından 1 Mart 1814 tarihine kadar uzatılan Charta ile İngiltere'deki özel şahıslar tarafından İngiltere'den Hindistan'a ihraç edilen hemen hemen tüm malların ülkeye girişine ve Doğu Hindistan Şirketi elemanlarının İngiltere'ye gidebilmelerine izin verilmesi sağlandı. Gerçi bu taviz koşullara bağlandı: Özel tüccarların İngiliz-Hindistan ihracatına dair hakları açısından bir etkide bulunmayacaktı. 1813'te Doğu Hindistan Şirketi, tekel olmamış ticaretler konusunda başkalarına baskı uygulayabilecek durumda değildi. Çin'le yapılan ticarette tekel istisnası bulunmakla beraber, Hindistan'la ticaret belirli koşullar altında özel firmalar için serbest bırakıldı. Charta'da 1833 yılında yapılan yenilikten sonra nihayet bu son koşullar da ortadan kaldırıldı: Şirketin ticaret yapması yasaklandı. Ticari karakteri tümüyle ortadan kaldırıldı. İngiliz devlet ma-

kamlarını Hindistan devlet arazisinden uzak tutma imtiyazı da iptal edildi" (Karl Marx, _Die britische Herrschaft in Indien_ in MEW, Band 9, S. 130).

Doğu Hindistan Şirketi, 1660 yılında, İngiltere'ye büyük boyutlarda Hindistan tekstil ürünü ithal etmeye başladı. Bu doğrudan gelecek yüzyılda şirketin mal hacminin üçte ikisinden fazlasını oluşturacak bir ihracat atağıydı.

Hindistan tekstili o zamana kadar İngiltere'de dairelerin dekorasyonuna yönelik olarak kullanıldığından bütünüyle bilinmiyordu.

Egemen döngüler ve varlıklı kesimler sayesinde, yeni şekillerdeki tekstil ürünlerine talep artıyordu. Modayı bilen soylular ve aileleri şimdi Calico'dan (bir keten türü) yapılan giysileri giyiyorlardı. Önceleri kadın giysilerinin üretiminde yün ve ipek kullanılırken şimdi bunların yerine tümüyle Hindistan ham maddeleri kullanılmaya başlandı.

İktisat tarihçileri tarafından "Hint Akımı" olarak adlandırılan bu moda eğiliminin nedenleri nelerdi? İlk olarak bu ağır yün kumaş ve deriden ziyade daha hafif maddeleri tercih etmeye yönelik genel bir eğilimdi. Yeni pamuk ürünleri de bu gelişmelere uygun düşüyordu. Şunu da ilave etmek gerekir ki canlı renklere sahipti Hindistan malları ince kesimleri mümkün kılıyor ve özellikle üzerinde daha rahat çalışma olanağı veriyordu. Satış başarısı için tayin edici olan ise hâkim döngünün ticari aracı olarak Doğu Hindistan Şirketi'nin müşterileri için Hindistan'dan ısmarlanan ürünleri üretmeyi mümkün hale getirmesiydi. Bu kısa dönem için kârlı değildi. Ama Avrupa'da bu materyali tanımayanlarda, onu giymeye yönelik bir çekicilik yarattı. Şirket, kâr vaat eden kitlesel bir iş hacmi için Hindistan'a uzmanlar gönderiyordu. Uzmanlar oradaki imalathanelerde, ham maddenin Avrupalı müşterilerin tercihleri ve istekleri doğrultusunda işlenmesini sağlıyorlardı.

Ayrıca pamuk ham maddesi kolay renklendirilebilir ve

basılabilirdi. Hindistan imalathaneleri cumba tekniği kullanabildiği için- Avrupalı müşteriler için bu eşsizdi- birçok defa yıkanmasına rağmen renklerde açma olmayan maddelerin kullanımını ilk kez mümkün oluyordu. Nihayetinde Hindistan'daki üretim güçleri İngiltere'deki üretimler karşılaştırıldığında üçte bir oranında daha ucuzdu. Yüksek ulaştırma giderleri ve kazanç payları düşünüldüğünde fiyat olarak rakiplerin sunduğundan uygun koşullar ortaya çıkıyordu.

Hindistan tekstili Avrupa'nın geri kalan kısımlarında da büyük yankı yaptı. Bu moda dalgasının uzun süre etkili olacağı orta çıkıyor ve bu rüzgâr tekstil üretimi ve kullanımında bir dönüşüm yaratıyordu. Geleneksel işletmelerde yün ve ipek sürümünde büyük kayıplar oluyor ve pek çoğu bir süre sonra iflas ediyordu. Bu durum yalnızca İngiltere değil Fransa, Hollanda ve İtalya gibi bütün üretim merkezlerini ilgilendiriyordu.

Büyük imalat sektörlerinden birindeki kriz, üstün rakiplere karşı tepkileri da başlatıyordu. İngiliz Devleti maddi temellerini koyun beslemenin oluşturduğu yerli tekstil fabrikatörleri ve ülke aristokrasisinin baskısı altında hareket ediyordu; bu da Hindistan'dan tekstil ithalatı konusunda bir yasak getiriyordu. 1700 yılındaki Calico yasaları, yalnızca müslin (ince kumaş-tülbent) ve işlenmemiş Calico'yu bunun dışında bırakıyordu. Irak'ın Musul kentine adını veren müslin, zaten lüks bir maldı; buna karşın işlenmemiş Calico ise yerli sanayi için ham maddeydi. Burada ithalat desteği politikası açık bir şekilde söz konusudur. Yasada diğerlerinin yanında, şöyle bir ifade de yer alıyor: "Eğer Doğu Hindistan ile ticaret (Batı Hindistan o dönemlerde hala Karayip olarak geçiyordu) bu şekilde sürdürülürse devlet hazinesi yağmalanmış olacaktı. Bunun sonucu ortaya çıkan işsizlik ülkeye büyük zarar verecek ve işler durumda olan pek çok sanayi dalı deniz aşırı bölgelerde faaliyet göstermeye zorlanacaktı". Calico yasaları elbette beklenen etkiyi yapamadı. Yirmi yıl sonra daha ağır bir ya-

sa çıkarıldı. Vurgulu bir şekilde yapılan uyarıyla, yerli yün ve ipek fabrikasyonunun tesliminde Calico maddesinden elbiselerle yapılan sedyelerin kullanımı cezaya bağlandı. Aynı durum Calico'nun ev işlerinde kullanılması konusunda da geçerliydi. Anlaşılır bir şekilde müslin burada dışarıda bırakıldı ve Calico'nun yeniden ihracı onaylandı.

Hindistan baskı tekniklerini İngiliz imalathanlerinde taklit etmek yeterli olduğundan, ithalat destek politikası başarılı oldu. Pazarda "Hindistan Görünümü" ile talep edilen tekstil ürünleri İngiltere'de üretiliyor ve pazarlanıyordu. Ayrıca İngiliz taklitleri, kalite ve işçilik açısından Hindistan'daki orijinalinden pek de ayırt edilmiyordu. Bu duruma, Hindistanlı üreticilerin hala kendi tekniklerini korudukları müslinin işlenmesinde elbette rastlanmıyordu.

Yeniden ihraç talebi Doğu Hindistan Şirketi'nin iş alanını genişletiyordu. En önemli pazar, karşılığında keten alınan Almanya olmuştu. Bunun yanında Doğu Hindistan Şirketi'nin dağıtımlarının büyük bir bölümü İspanyol ticari ortaklıları tarafından sömürgelere ulaştırıldı. İlginç olan İngiliz taklitlerin Afrika'da az satış yapmasıdır. Bu durum, kalitenin yetersiz olmasına bağlıdır. İngiliz imalatının, sıcak iklim bölgelerinde bulunan ince ham madde çeşitlerinden üretim yapacak durumda olmadığı açıktı. En azından İngiliz pamuk üretiminin payı, on yıllar boyunca toplam üretimin %10'undan düşük kaldı.

İstatistikî veriler ilginç bir resim çiziyor: İngiliz taklitlerinin ihracı 1700-1770 yılları arasında gerilerken Avrupa ve Kuzey Amerika'ya olan yeniden ihraç iki katına çıkmıştı. Hollandalı ticari ortaklıkların kendilerini adadığı muhtemel kaçakçılığın küçük yer tutmadığı hesaba katılabilir. Hindistan'da üretilen tekstil ürünlerinin Avrupa pazarında baskın olması da kabul edilebilir. İngiliz üreticiler için bu, kendi üretimini iyileştirmek ve giderleri düşürmek anlamına geliyordu.

İngiliz tekstil sanayindeki artış 18. yüzyılın son çeyreğine denk geliyor. 1774'te parlamento yurttaşların tümüyle pamuktan yapılmış elbiseler giymesine izin veren bir yasa çıkardı. Bu uzun zaman önce tasarlanan bazı yeniliklerin sonunda kullanılması olanağı verdi. Ünlü pamuk eğirme makinası, mekanik ip tekeri, otomatik dokuma tezgâhı gibi buluşlar uzun zaman önce çizim masalarında yer almış, ama ilk olarak şimdi ekonomik açıdan değerlendirilebilen bir hal almışlardı. Bu yenilikler sayesinde üretimdeki verimlilik bir sıçrama yaşadı. Üretim maliyetleri hayli düştü ve aynı kalitede kalan yüksek değerdeki iplik üretimi mümkün hale geldi. Yarım kiloluk 100 sınıf numaralı ip, 80'li yılların başında hemen hemen 2 sterlin civarındayken, ilerleyen dönemlerde fiyat düzenli bir şekilde düştü. 19. yüzyılın başlarında 3 şilin oldu: Böylece %90'dan fazla bir ucuzlama yaşanmış oldu.

Bu yeniliklerden sonra İngiliz imalathaneleri hala ince ipler üretecek durumda değildi. Bu da Hindistan ürünlerinin neden tercih edildiğini gösteriyor. Ama yavaş yavaş bu durum değişiyordu. Müslin, Hindistanlı üreticilerin ilk başlarda yine rakipsiz oldukları bir başka maddeydi. Ama bu konuda da yine İngiliz fabrikatörleri devreye girecekti.

Buhar gücünün kullanılması verimliliği artırması ve giderleri düşürmesi bakımından önemli bir adımdı. Teknik problemlerin çözülmesiyle kitle üretimi için bir engel kalmamıştı. Ama mutlaka yeni engeller çıkıyordu. İmalat üretiminden sanayi üretimine olan dönüşüm, pamuğa olan talebin önemli ölçüde yükselmesine neden olodu. Kârla bağlantılı nedenlerden dolayı yeni araçların uzun lifli-telli pamuk ile çalıştığını da ilave etmek gerekir. İyi bir çalışma için uzun iplerle imalat yapılıyordu. Böylece bir pamuk bitkisinden alınacak kazanç maksimize edilmiş oluyordu.

Pamuk ham maddesinin kalitesi temel olarak geri kalmış işlenme biçimleriyle açıklanabilecek şekilde, geçmişte büyük rol oynadı. Ana dağıtımcılar hemen hemen %80'e yaklaşan bir ithalat payıyla Hindistan ve Karayip kolonile-

riydi. ABD'nin güney devletlerinde ekimi yapılan pamuk muazzam kalitede olmasına rağmen, Kuzey Amerika'dan yapılan ithalat henüz önemli bir miktarda değildi. Gerçi diğer yandan önemli dezavantajları da vardı: Pamuk kapsülleri aşırı yağlıydı. Zorunlu olan çekirdek çıkarma da çok fazla emek yoğundu; makine ile çalışma bilinmiyordu. Bu durum Eli Whitney tarafından "pamuk çırçırının" bulunmasıyla hızlı bir değişime uğradı. Makine yoluyla çekirdek çıkarılması daha önce bir ay süreli olarak iş gücü başına 152 kg olan verimi, iş gücü başına 1 günde elde edilir kılmıştı. ABD pamuğuna olan talep çığır açan gelişme sayesinde hızlı bir yükselişe geçti. Bunun yanında pamuk çırçırı elbette onu bulana da büyük bir zenginlik getirdi. Whitney firması bugün hala askeri endüstriyel tesislerin liderlerinden sayılıyor. Buluşun olduğu yıl olan 1793'te ABD tarımı 500 bin top pamuk ihraç etmişti; hemen hemen 10 yıl sonra bu rakam 18 milyon topu bulmuştu. Örneğin Güney Carolina'da bazı adalar özel ekim için ayrıldı. O bölgelerden 1793'te 90 bin top mal teslim edilirken; 1801'de 8,3 milyon top yükselmişti. Ana alıcı şimdi pamuğunun dörtte üçlük bir bölümünü ABD'den temin eden Büyük Britanya idi.

Böylece Hindistan işlenmemiş pamuğunun ithalatı, fiyat olarak ABD pamuğundan düşük olmasına rağmen şiddetli bir biçimde geriledi. Temel sebep her şeyden önce uzun ve iyi bir şekilde örülmeye pek de izin vermeyen, kısa sap biçimindeki pamuğun doğal niteliğiydi. Karşılaştırılabilir kalitede bir üretim için işletme masraflarının yüksek olduğu tahmin edilebilir. Bu da, ham malın fiyat avantajını ortadan kaldırıyordu.

İngiliz tekstil sanayi, üstün durumdaki Hint rakiplerini Avrupa ve Kuzey Amerika pazarından uzun süre uzak tutmaya çalıştı. 1780'lere kadar Büyük Britanya'ya gönderilen pamuk ürünlerinini ortalama %5 yükselen payı, bu yükselişle 1794'te %16 iken 1804'te %42'ye yükseldi.

Hindistan pamuk sanayisindeki tahribat üç adımda gerçekleşti: Birincisi İngiltere'de 1770'ten sonra imalat malları ithalatının bloke edilmesiyle; ikincisi kitle üretimi ve giderlerin düşmesi üzerinde etkide bulunan teknik gelişmelerle ve üçüncüsü de sömürgeci işgaller yoluyla. 1818 yılında Hindistan hemen hemen tümüyle fethedilmişti. Büyük Britanya tekstil imalatında kullanılacak makinelerin Hindistan'a ihracatını yasal olarak engelledi. Teknik yenilikler yoluyla bir top pamuğun satış fiyatı 1774 1820 arasında eski fiyatından yaklaşık %10 civarında düştü. Hindistanlı üreticiler el işiyle bu fiyattan üretim yapamazlardı. Böylece bunu izleyen dönemde Hindistan'daki işçilerin büyük bir bölümü işsiz kaldı.

Büyük Britanya tekstil ürünlerinin Afrika'ya ihraç edildiği, oradan tarım ekonomisi için kölelerin alındığı, diğer taraftan ham pamuğun Büyük Britanya'ya gönderildiği yeni bir ticari yapı biçimlendi.

Buluşma yeri Bengal

Hindistan, Avrupa ticari saldırılarının asıl ağırlık noktasını oluşturuyordu. Portekiz, , kıtanın büyük bir bölümündeki en önemli aktarma yerlerine geçiş noktalarını askeri araçlarla zorla ele geçirmiş ve oralarda şiddet kullanarak İç Asya ekonomisini eline almıştı. Kendi devletleri tarafından teşvik edilen Hollanda ve İngiltere ticari toplulukları "yayılma öncüsü" olarak baskı kurmaya çalışıyorlardı.

Avrupa ticaret güçleri arasındaki rekabet mücadelesi Hindistan'da yerleşen fabrikaları askeri kapasite ve donanma güçlerini genişletmeye yöneltti. Tüm bunlar, işlemecinin asıl hedefi olan kârlı bir iş yapmaya aykırı biçimde, işletme masraflarını hayli yükseltiyordu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin sorumluları bu durumda uzak görüşlü olduklarını gösterdiler. Bölgedeki temsilcilerine toprak parçalarını satın alma yönünde talimat verdiler. Çünkü bu orada yaşayanlardan alınacak vergiler demekti. Bu ek gelir ve risklere karşı ticaret işinin garantiye alınması anlamına

geliyordu. 1698'de alınan talimat Bengal'de hayata geçirildi.

Moğol İmparatorluğu'nun doğu bölgesi örnek alınacak ve İngilizlerin Hindistan sömürgeciliğinin en önemli çıkış noktası olacaktı.

Bengal o dönem bölgeye gelen ziyaretçiler tarafından yeryüzündeki cennet olarak tarif ediliyordu. Aslında bu alan iklimsel koşullardan dolayı yılda birkaç defa ürün alınabilen bir araziye sahipti. Bengal'in büyük bölümü ırmakların yer aldığı ve sayısız kanalların da bulunduğu devasa bir düzlükten oluşuyor. Uygun coğrafi durum ve yoğun trafik ağı, buradaki limanları, Avrupa iktisadi yatırım alanları olarak Ön Asya, Güneydoğu Asya ve Çin'i kapsayan uzak ticaret ağı içerisinde önemli düğüm noktaları yapıyordu. Bengal 1576 yılında Moğol beyleri tarafından fethedilmişti. Bölge imparatorluğun en zengin ve en verimli ve aynı zamanda en büyük vergi gelirini sağlayan bölgesi olarak gelişti.

18. yüzyılın başında Hindistan'daki yaklaşık 150 yıllık Moğol egemenliği en yüksek noktasına ulaşırken; diğer yandan ilerideki siyasal çöküş de yavaş yavaş görünür olmuştu. Çünkü Orta Asya'dan fetihçiler, son Moğol İmparatoru Timur'un takipçileri, ilk olarak Kuzey Hindistan'la sınırlı olan egemenlik alanlarını Bengal'in de içinde yer aldığı Hint Devleti ile yaptıkları uzun yıllar süren sınır savaşlarında genişlettiler. O bölgede yönetimle sorunları olan bazı yerel güçler de onlara yardımcı oldu. Hindistan toplumu ile derinlere kök salmış bir ilişkisi olmayan, bu nedenden dolayı buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve "satın almak" için çok çaba sarf etmesi gereken Moğolları üst egemen olarak sınıflandırmak uygun. Bunun için vergi gelirleri de hesaba katılıyordu. Moğol Devleti'nin finansal ihtiyacı buna göre yüksekti; aynı durum yerel iktidar sahipleri için de geçerliydi. Yüksek vergiler yerli esnafı, onlardan da önce köylüleri rahatsız ediyordu. Bunu ekonomik verim gücünün yavaş yavaş gerilemesi izledi. Egemenler ise bu-

na karşı daha sonraları ekonomik çöküşün hızlanmasına, kamu maliyesinin bozulmasına ve politik egemenliğin altının oyulmasına neden olacak vergi oranlarını arttırma yoluna gittiler. 1700 yılındaki durum böyle özetlenebilir.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Moğol Devleti'ne verilen yıllık vergi karşılığında Bengal'de vergiden muaf bir şekilde ticaret yapma ve sahip olduğu toprakları Kalküta'daki şubesine kadar genişletme hakkını elde etti. Verim ticaret hacmi ile birlikte düşünüldüğünde oldukça düşüktü. Bu şirketlerin (ticari sözleşme) yapısında yolsuzluk ve rüşvetin de işleyiş içinde yer alması bu durumu açıklığa kavuşturuyor. Şirket için altın dönem başlamıştı. Çünkü şirket, her sektörde verim almak zorunda olan rakipleri karşısında bir rekabet avantajı elde etmişti. Gerçi ona serbest ticareti düzenleme hakkının verilmesi daha büyük öneme sahipti. Bu bedele karşılık Hindu tüccarlara, daha sonra, İngilizler gibi vergiden muaf bir biçimde iş yapabilme izni verildi. Bununla yerli rakipler kendi taraflarından Doğu Hindistan Şirketi'nin taşeronu gibi oldular. Çünkü verilen izin Bengalli tüccarların mallarını nihayetinde Şirkete satma yükümlülüğüyle birlikte gelişiyordu. Tüccarlar normal olarak Bengal'den daha uzak bölgelerle de iş ilişkileri içerisindeydiler. Bu yüzden vergiden muaf ticaret, şirketler tarafından öngörüldükten sonra çok fazla yaygınlaştı. Bununla İngiliz ticari ortaklıklarının iş hacmi artıyordu. Serbest ticaret, Hindistan içi iş ilişkileri üzerinde de derin baskı uyguluyordu. Sonuçta devlet açısından önemli bir vergi kaynağının kökü kurutulmuş oldu. Bu durumu telafi etmek için ikinci bir mali araç yeniden devreye sokuldu: Çiftçilerin vergilendirilmesi.

Ülkedeki mülkiyet ilişkileri köy toplulukları tarafından belirleniyordu. Dönemin egemenleri köylüleri, Zamidarlar (vergi toplayan yerel görevliler) tarafından tahsil edilen bir vergi yoluyla kaydediyorlardı. Bunlar bir araya getirilen meblağ üzerinde mali güce sahip oldukları için gerçek verimi gizleyerek kendi hesaplarına işler yapıyorlardı. Köy

topluluklarının içerisinde iş bölümü ve uzmanlaşma da mevcuttu. Tarlaların yanında kendi ihtiyaçları için pamuk ekim alanları vardı; pamuk iplikler köyde hazırlanıyor ve örülüyordu.

İngiliz ticari ortaklıklarının politikası Moğol hükümdarlarının sürdürücüsü olarak yerel maliye tarafından güvenilerek görevlendirilen Bengal'deki soylu kesimi direnişe kışkırtıyordu. 18. yüzyılın ortalarında askeri çatışmalar kaçınılmaz bir hal almıştı. Bu direnişte, güç sistemleri çoktan bir çürüme içerisinde olan Moğol efendilerine karşı, bağımsızlık isteği de yer alıyordu. Ülkenin çekirdek toprağı, başkent Delhi ile birlikte Pers ve Afgan savaş beyleri tarafından defalarca işgal edilmiş ve yağmalanmıştı. Avrupa tarih kitaplarında, 1757'deki Plassey Meydan Savaşı, bu savaşta Doğu Hindistan Şirketi Bengal ordusunu (Moğol Hükümranlığı'nın sürdürücüsü) yendiği ve o günden sonra Bengal'de sömürge gücü olduğu için, kahramanlık öyküsü biçiminde sınıflandırılır. Ama gerçekte direniş uzun sürmüş ve ilk olarak yedi yıl sonra kırılabilmişti. İngilizler galip oldukları için şimdi Bengal'deki iktidarın vites kolunda oturmaya başlamışlardı. Bereketli toprakları egemenliklerine katmaktan geri durmadılar.

Fiili sömürge efendisi, politik meseleleri biçimsel olarak yerli kuklalar üzerinde denemeye çalışıp, burada daha sonraki imparatorluk için model olarak uyguladıkları "dolaylı egemenlik" politikasını ilk kez uygulayınca, şirket büyük toprakları mülkiyetine geçiriyordu. Bu topraklar buralarda yaşayan insanlardan alınacak vergilerle yavaş yavaş en önemli gelir kaynaklarından biri olarak şekillenecekti. Vergilerin tahsil edilmesi büyük bir sorun teşkil ediyordu. Çünkü İngiliz sömürge gücü bölgedeki işgal ve mülkiyet ilişkileri üzerine bilgi sahibi değildi. Burada daha önce buna benzer işler yapmış vergi tahsilâtçıları (Zamidar) görevlendirilmesi faydacı bir çözüm olarak ortaya çıktı. Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetindeki vergi tahsilâtçıları köylülere maddi baskı yöneltiyorlardı. Bunun sonucunda Av-

rupa tarih yazıcılığı tarafından uzun süre unutturulmaya çalışılan bir felaket ortaya çıktı.

Bengal'de, temel olarak iklimsel faktörlerden kaynaklanan, hasadın tümden kötü olması, seyrek rastlanan bir durumdu. Bu durumlarda merkezi devletin vergi indirimlerine gitmesine rağmen felaketler ortaya çıkıyordu. Elbette yeni efendiler için felaket söz konusu değildi. Doğu Hindistan Şirketi bütün tahıl stoklarını satın alarak fiyatları yükseğe çekmeye çalışıyordu. "Başarı ikiye ayrılmıştı. 1770 yılında Hindistan tarihindeki en korkunç yiyecek kıtlığı yaşanmıştı. Bengal nüfusunun üçte birlik bölümü öldü. Şimdi vergi indiriminden de hiç söz edilmiyordu. İngilizler kendilerini acımasız bir şekilde gösteriyorlardı. Gerçeklik akıl almaz bir biçimdeydi: Doğu Hindistan Şirketi, nüfusun 7 ila 10 milyon arasında azaldığı 1771 yılında, yalnızca gelir kayıplarını azaltmak için vergileri yüksek tutmaya devam edecek ve 1768 ile karşılaştırıldığında fazla baskı uygulayacak biçimde davranıyordu. Bu bile, yalnız başına, tasvir edilemeyecek baskıların köylülere karşı uygulanmasını getirdi". (Jürgen Conrad, Die East India Company, S. 131-2).

En üst boyutlardaki baskıcı sistem korkunç sonuçlarına rağmen hala yukarı sınırlarında dolaşıyordu. Doğu Hindistan Şirketi'nin sorumluları yeni bir mali deneyime başlıyorlardı; vergi miktarını beş yıllık bir zaman dilimi içinde en çok vergi verene göre düzenledikleri bir vergi idaresi ortaya çıkardılar. Bu, tahminlerle yönetilen ve en kısa zamanda çok para kazanmaya dayanan geçici bir spekülasyon dalgası ortaya çıkardı. Böylece çoğu bölge için fiyatlar şunuldu. Bu fiyatlar oradaki nüfusun iktisadi gücünü çok aşan fiyatlardı. Yani vergi tahsilâtçılarını finansal çöküşe götürecekleri görülüyordu. Onlar da köylülerin üzerine merhametsizce gittiler; bütün baskıları uyguladılar. Ama bu bile kendilerinin Şirkete yapmaları gereken ödeme yükümlülüklerine yetecek kadar bir etki sağlamadı. Spekülasyon kabarcığı patladı.

Yeni sömürge efendileri kendilerinin sorumlusu oldukları toplumsal felaketten açık bir şekilde etkilenmiyorlardı. Spekülatörler, tüccarlar, bankacılar aynı zamanda kendi sözleşmeli çalışanlarına verdikleri desteği kesmişler ve eski sistemin taşıyıcılarına dönmüşlerdi. Zamidar sistemi yeniden tesis edildi.

İngiltere'de tecrübe etmeden önce, özel mülkiyet üzerinde temellenen vergi sistemini, Bengal'de uygulamaya geçirmek akla yatkındı. 1793 yılındaki vergi reformları mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenliyordu. Zamidar, büyük toprak sahibi olarak kendi çiftlikleri üzerinde hakları bulunan bir duruma geliyordu. Ekili alanlardan alınan verimden bağımsız olarak belirli bir vergi hâsılatı sağlamak zorundaydı.

Zamidar ilk görev döneminde vergi gelirleri üzerinde mülkiyet sahibiydi: ama çiftliklerin işletilmesi onu ilgilendirmiyordu. Bu bakımdan yeni sınıf ilk dönemlerde pek de farklılaşmıyordu. Ayrıca ülkenin vergiye bağlanmasını sürdürme hakkı da güvenceye alınmıştı. Mültezim benzer şekilde ticaret yapıyordu. Yeni bir vergi altına alma işlemi, daima yeni yeterli kazançlar oluşmasını sağlıyordu. Çok kısa bir zaman içerisinde devasa ölçülerde bir "ara mültezim sistemi" meydana gelmişti. Bu sistem yalnızca vergi reformundaki delikle utanmadan kötüye kullanıldığında mümkün oluyordu: Paravan kişiler üzerinden kurgusal arazi satışı gerçekleştiriliyor; böylece eski mültezim sözleşmeleri geçersiz hale geliyordu. Muhtemel yeni mülk sahipleri çiftçilerden ulaştırılan vergilerle ilgili olarak elbette kendi lehlerine olacak şekilde yeni düzenlemeler yapıyorlardı. Bunaltıcı vergi zorlamaları çiftçileri şimdiye kadar ekim yapılmayan alanlarda ekim yapmaya ya da kredi başvurusunda bulanmaya zorluyordu. Buradan yeni bir iş dalı oluşmaya başladı: Tefecilik.

Çiftçiler için tefeciler ve büyük toprak sahipleri, güçlü bir avans ödemesiyle onları tam bir bağımlı durumuna getiren ve çoğu zaman aynı kişi olan insanlardı. Faizler, bü-

yük efendilerin keyfine göre düzenlemeler olsun diye ek bir katkı oluyordu. Direniş amaçsızdı çünkü ucu ucuna yeten ekim alanı karşısında çiftçilerin bir çıkış yolu yoktu. Ülkenin satılması tümden bir çöküşle aynı anlama geliyordu.

"Ara mültezim sistemi"nin muazzam baskısı köy topluluklarını üzerinde yük oluşturuyordu. Hindistan toplumunda var olan tüm direkler yıkıldı; yerel kurumlar ayakta duramaz hale gelmişti:

➟ Çiftçilerin beşeri sermayesi hiç de makul olmayacak bir biçimde sıkıntıya sokulmuştu. Zorunlu geçim araçlarını artık ellerinde bulundurmuyorlardı.

➟ Ortak çalışma örgütlenmesi artık neredeyse mümkün değildi.

➟ Tarlaların toplu sulanması da yetersizce yapılabiliyordu.

➟ Arazi ve onu işleyen insan tümüyle çaresiz bırakılmıştı. Bengal'deki çiftçilerin sefalete düşürülmesi süreci, Hindistan'ın geri kalan kısımlarında da hayata geçirildi. Bu süreç, İngiliz sömürgeciliğiyle başlayan bir süreçti. "İngiltere, Hindistan toplumunun tüm sistemini yerle bir etti. Bu olmadan da şimdiye kadar yeni bir yapılanmanın izleri görülebilirdi. Bu şekilde yenisi kazanılmadan eski dünyalarının kaybı günümüzde bile Hint yoksulları tarafından bir yoksulluk melankolisi olarak hatırlanır" (Karl Marx, Die britische Herrschaft in Indien, S. 129).

Açgözlülük

Doğu Hindistan Şirketi'nin Bengal'deki askeri saldırılarının dolaysız sonucu, büyük çapta meydana gelen bir yağmalama oldu. Yenik durumdaki yerel şeflerle yapılan sözleşmeye uygun anlaşmalar, Şirket ve onun temsilcilerine altın ve mücevhere yönelme olanağı verdi. Bunun yanında kira ve vergi gelirleri de çıkıyordu. Böylesi dağıtım süreçlerinin bölgesel ekonomiyi zor durumda bırakacağı açıktı.

Hindistan yalnızca ilkel birikimin bir iş alanıydı: Buna ek olarak Batı Hindistan'ın tarım ekonomisi ve her şeyden önce kölelik geliyordu. Bunların İngiltere'nin ekonomik gelişmesine hayati bir destek sunduğu tartışılmaz. Sömürge gücü olarak Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz tekstil endüstrisine ekonomi-politik beklentilerini gerçekleştirmek için olanak sağlıyordu. İthal yasağı yoluyla Hindistanlı rakipler İngiliz iç pazarından uzak tutuldu. İngiltere-Hindistan ticareti üzerinde kazanç sağlayan şirketin ortaklığa hasar verecek bu tür durumlara karşı önlem aldığı düşünülebilir; özellikle yönetimin aynı zamanlı olarak kıymetli madenlerin Hindistan'a aktarımını yasaklamasından sonra. Bengal'in fethedilmesine kadar, satıcılar, kıymetli madenler dışında bir malı kabul etmediklerinden Şirket, Hindistan mallarını uzun bir dönem kıymetli metaller karşılığında satın alabildi. Doğu Hindistan Şirketi'nin çekimserliği için iki neden var. Birincisi yeniden ihraç uzun zamandan beri en kârlı iş alanlarından biriydi ve Avrupa pazarları için Hint mamulleri ile ticarette sınırlamalar kaldırılmıştı. İkincisi, sorumlular tümüyle bireysel zenginlikleri uğraşındaydılar. Böylece yeni ekonomi politikalarının talimatlarından kurtulmaya çalışmak, onlar için açıklığa kavuşmuştu.

Teknik modernizasyonun tamamlanmasından sonra Doğu Hindistan Şirketi'nin kışkırttığı İngiliz tekstil endüstrisi başladı. Şirket, Hindistan tekstilinde tekeli elinde bulunduruyor ve bununla bu pazara girişi de kontrol ediyordu. Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan pazarına giriş üzerindeki tekelliği nedeniyle pazardan uzak kalan ticari sermaye grupları, bunu değiştirme çabası içindeydiler. Tekstil endüstrisi, kâr olanakları açısından ticaret serbestîsi çabasının içine giriyordu. Bu, parlamentonun Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetlerini zincirlemesini açıklıyor. Fetihlerin kahramanları şimdi aniden açgözlü ve vicdansız sömürücüler olarak ortaya çıkıyorlardı. Araştırma kurulları serisi ve yönetici sorumlulara karşı suçlama metotları, es-

rarengiz olarak, Şirketi İngiliz kamuoyunun gözünden düşürme amacına hizmet ediyordu. Böylece gelişen olaylar, ortaklık olarak Doğu Hindistan Şirketi'nin yağma politikasından kazanan eski seçkinler ile Şirkete karşı oy veren ülke aristokrasisine dayanarak gelişen sanayi burjuvazisi arasındaki çıkar karşıtlıkları biraz daha aydınlanıyordu. Ekonomik olarak olanaklarını pekiştiren ama politik etkisinde yavaş yavaş bir erime olan büyük toprak sahipleri de Hindistan'da bir sömürge reformunda yeni bir etkinlik şansı görüyorlardı.

Her şeyden önce uluslararası olaylardan kaynaklanan çatışmalar büyüyordu. Fransız Devrimi ve Napolyon'un gücü ele geçirmesi, Avrupa'da politik sahnede değişimlere yol açtı. Napolyon'un süper güce saldırması Hindistan'ı yine hızlı bir şekilde stratejik bir merkez haline getirdi. Çünkü Mısır'ın işgaliyle gerçek hedefin Hindistan olduğu açık hale geldi. Napolyon tehdidinin sona ermesinin ardından Hindistan'daki sömürgesel tadilat işine de girilme imkânı doğabildi. Şirket iktisadi üstünlüğünü kaybediyordu. Bu 1784'te Hindistan'daki etkinlikleri üzerinde devlet kontrolünün geliştirilmesiyle, ticari ortaklığın İngiliz devletinin savunucusu rolünü kaybetmesi anlamına geliyordu.

1813'te Doğu Hindistan Şirketi'nin tekeli sona erdi; Hindistan pazarı genel olarak İngiliz mallarına açılmış oldu. Gelecek yirmi yılda Hindistan'ın pamuk ürünleri ithalatı yaklaşıl 1 milyon dolardan 51 milyon dolara yükseldi.

Bir tanık anlatıyor:

Hindistan sektörüne yönelik olarak çalışan İngiliz tüccar William Bolts 1772'de aşağıdaki cümleleri zapta geçiriyordu.

"Akıl almaz baskı ve sertlik yoksul üreticiler ve işçileri sıkıntıya sokuyordu. Bunlar aslında artık şirketin köleleri de değillerdi. Yoksul dokumacılara yönelik sömürü metotları çok yönlüydü. Bu metotlar şirketin acenteleri ve aracı

şahıslar tarafından özenli bir şekilde uygulanıyorlardı. Para cezaları, zindan ve dayak bunların arasında yer alıyor. Bu pratikler tüm Bengal'de yaygınlaşarak etkili oluyordu. Haklı olarak toplam iç ticaret ve Şirketin Avrupa ile ticaretinin daimi bir baskı üzerinden temellendiği ifade edilebilir. İngilizler acentaları ve aracı kişileriyle tek tek ürünlerin hangi miktarlarda ve hangi fiyattan dağıtılacağına karar veriyorlardı".

(Ramkrishna Mukherjee'dan alıntı, The Rise and Fall of the East India Company. New York, 1974, S. 272).

Doğu Hindistan Şirketi'nin bu memurları, Hindistan'da, krallar gibi yaşıyorlardı. Aynı şekilde küçük yazıcılar ve genç tüccarlar da olağanüstü sayılabilecek bir yaşam standardına sahiplerdi.

Hindistan, İngiltere'de, herkesin orada rüyalarını yaşayabileceği bir masal ülkesi gibi bir şöhrete sahipti. Yalnızca Şirket'in "büyük efendileri" değil pek çok kişi için de belki de bu gerçekleşti. Bunlar parsayı topladılar ama bunların küçük bölümü için bu yeterince devam etti.

Şirketin memurlarına zenginlik getiren yalnızca Hindistanlı memurlarla girdikleri kazançlı ilişkiyle ortaya çıkan yolsuzluk geliri değildi. Aynı zamanda, bunlar, ticaret sektöründe kendileri için de kazanç elde edebilirlerdi. Gerçi şirketin hizmetinde bulunuyorlardı ve resmi olarak kendi ticari hesaplarına çalışamazlardı ama Doğu Hindistan Şirketi'ne bağlı çalışanlardan- en alttakilerde en üsttekilere- bu kurala riayet edenlerin sayısı çok azdı.

Ticari şirketteki görevlilerin işi, Hindu mal dağıtıcılarıyla ilişkiye girmek, malları rapor etmek, mümkün olan en düşük fiyattan pazarlık etmek ve alışverişi şirketin adıyla onaylamaktı. Çok basit bir hile bile büyük miktarda para elde edilmesini sağlıyordu. Özel kişiler olarak malları daha ucuza alıyor ve yüksek bir fiyattan şirkete satıyorlardı: Elbette bir takma ad kullanarak. Genellikle İngiliz satıcılar zamanla yerel tacirleri görevlendirdiler. Onlar vasıtasıyla kârlı bir özel ticaretin ortaya çıkması sağlanıyordu.

İngiliz acentelerinin özel işlerine çok da seyrek olmayan şekilde kaba kuvvet de eşlik ediyordu. Bunlar yanlarında bulundurdukları silahlı birlikler sayesinde "iş ortaklarına" kendi istedikleri koşulları daha kolay bir şekilde dikte ediyorlardı. Mallarını Hindu tacirlere satmak istediklerinde ise inanılmaz bir baskı uyguluyorlardı. Hintliler malları pazar fiyatının %30, %40 ya da %50 daha üzerinde bir fiyattan satın almak zorunda kalıyorlardı. Bununla pratik bir şekilde kendilerini yıkıma götürüyorlardı.

Şirket büyük ve tam bir sabırla hareket ediyordu. Gerçi harekete geçmeye zorlandığını da görüyordu. Özellikle, sonraları Londra'daki yöneticilerin finansal durumdan şikâyet etmelerinden; ya da İngiliz kamuoyunda Hindistan'daki ilişkiler üzerine protestoların yayılmasından sonra bu zorlama daha fazla hissedilir olmuştu. Ama kim zorunlu kararlılık ve sertlikle Bengal'e müdahale etmek isterdi?

Kaynak: *Jürgen Conrad, Die East India Company. Lampertheim, 1980, S. 116-119.*

Hindistan ihracatının gelişmesiyle, ülkedeki zanaat, pazarı terk etmek zorunda kaldı. 1814'te 1,3 milyon olan mal sayısı, 1812'de 300.000'in altına ve 1844'te de hemen hemen 60.000'e inmişti

18. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiliz-Hindistan ticaretinin bilânçosu Hindistan lehine bir fazlalık gösteriyordu. Hindu üreticiler yıllık ortalama 3 milyon sterline denk gelen bir mal ihracatı yaparken, İngiltere'den aldıkları mal ise 500.000 sterlin civarında bir bedele karşılık geliyordu. Yaklaşık yirmi yıl sonra bu ilişki tam tersine döndü: İngilizler Hindu pazarını mallara boğarken, Hindistan çok küçük düzeyde bir ihracat yapar hale geldi.

1813 yılına kadar Hindistan asıl olarak ihracatçı bir ülkeydi; kısa bir süre sonra ithalatın ağırlıklı olduğu bir ülke oldu. Hindistan mamulü mallar, İngiltere'den uzak tutul-

muş ya da çok ağır koşullar altında buna müsaade edilmişti. Hindistan, İngiliz mallarına düşük düzeyde bir gümrük uygularken; bu ülke tarafından kendisine çok yüksek gümrük giderleri konmuştu. Bu durum bilinen tek yerli pamuk sanayisinin de yıkılması anlamına geliyor. 1780'de Hindistan'a gönderilen İngiliz ürünleri ve imalat mallarının değeri yalnızca 386.152 sterlin civarındaydı. Aynı yıl sürülen kıymetli madenlerin değeri ise 15.041 sterlin civarındaydı. Toplam dış satım ise 12.648.616 sterline denk geliyordu. Yani bu demek oluyor ki Hindistan ile ticaret toplam dış ticaretin yalnızca 1/32'lik bir kısmını kaplıyordu. 1850'de ise İngiltere ve İrlanda'dan Hindistan'a yapılan ihracatın değeri 8.024.000 sterlin civarındaydı. Bunun içerisinde yalnızca pamuk ürünleri 5.220.000 sterlinlik bir paya sahipti. Böylece toplam ihracat içinde Hindistan'ın payı 1/8'e çıkarken; pamuk dış ticareti açısından da Hindistan 1/4'lük bir paya yükseliyordu. Pamuk fabrikaları 1/8 oranında Büyük Britanya nüfusu için üretim yaparken bu, milli gelir açısından 1/12'lik bir pay getiriyordu. 1818'den 1836'ya kadar Büyük Britanya'dan Hindistan'a iplik ihracatı 1'e 5.200 gibi bir yükseliş yaşamıştı. 1824 yılında Hindistan'a İngiliz müslin ihracatı 1 milyon dolar civarında bir değere ulaşırken; bu değer 1837'nin sonunda 64 milyon doların üzerine yükselmişti.

Her ticari krizde Doğu Hindistan ile yapılan ticaret İngiliz pamuk sanayiciler için göze çarpan bir önem kazanıyor ve Doğu Hindistan karası bu fabrikatörler için en iyi Pazar durumuna yükseliyordu. Pamuk sanayinin Büyük Britanya'nın genel toplumsal sistemi açısından yaşamsal öneme ulaşması gibi, aynı ölçüde Doğu Hindistan da İngiliz pamuk sanayi için yaşamsal öneme ulaşmıştı.

İki taraflı ticarette yıllık ortalama 5-6 milyon sterlin civarında İngiltere lehine bir fazlalık çıkıyordu. Bu, Hindistan'ın, sömürgeleştirilmesinin bedelini yine kendisinin ödemesi anlamına geliyor. Tekstil imalatı üretiminin ve köydeki iplikçilik, dokuma gibi işlerin yok edilmesi İngiliz-

lerin yeni bir pazar açmasının dolaysız sonucuydu. İngiltere'ye karşı ithalat faturasının ödenmesi, özünde toprak vergisi olarak gerçekleşen, yerli kaynakların bu iş için halen süren aktarımını zorunlu hale getirdi. "Ara mültezim sistemi" yoluyla köylülere yönelik olarak geliştirilen ekonomik baskı zaten yüksek bir seviye de büyüyerek devam ediyordu. Hindistan'daki İngiliz sömürge egemenliğinin ilk aşamasının sonucu kitlesel felaket oldu. Dokumacıların kemikleri Hindistan ovalarını kaplamıştı.

Eric Hobsbawm, Hindistan'ın yaşadığı felaketin Büyük Britanya'nın yükselişinin can alıcı nedeni olduğunu belirtiyor: "Endüstri devrimi dendiği zaman pamuk anlaşılır... İngiliz pamuk endüstrisinin temelleri rekabet sonucunda kazanılan bir üstünlük değil aksine sömürgelerdeki tekel olma durumuydu... Pazarlar İngiliz İmparatorluğu'nun kendisine, donanmasına ve ticaretteki durumuna bir üstünlük sağlıyordu". (Industrie und Empire, 1. Bd, S. 55f, Sanayi ve İmparatorluk, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998)

İngiliz tekstil sanayinin yok edilmesi tarımı da bulmuştu. Çiftçilik ile zanaat ve tarım ile ticaret arasındaki denge; yani Hindistan köylülük sisteminin birliği önemli ölçüde bozuldu. Tekstil ekonomisindeki işsizler imalat üretim ve sanayisinin diğer sektörlerinde de iş bulamıyorlardı. Çünkü bu alanlarda da aynı nedenden dolayı benzer durumlarla karşılaşılmıştı. Bu yüzden tekstil işinden ayrılmak zorunda kalanlar tarımda bir yerler bulmayı deniyorlardı. 20 yüzyılın başında tarım ile geçimini sağlayanların oranı %93'e ulaşmıştı. Bu oran kırk yıl önce %60 dolaylarındaydı.

Bu durumun da etkisiyle Doğu Hindistan Şirketi, tekel olacağı son alan olan Çin ile ticaret işine girdi.

Çin ile Uyuşturucu Ticareti

Ekonomik faaliyetleri ve işlemleri uzun bir geleneğe sahip olan Çin, Hindistan'ın yanında Asya ekonomik böl-

gesindeki ikinci büyük ülkeydi. Avrupa ticari ortaklıkları bu bölgeyle ilişki geliştirmeye çalışıyorlardı. Ama Çin'le ilk dönemlerde bunu sağlayamadılar. Bu durum Çin'in ekonomik açıdan uzun süredir bağımsız olmasıyla bağlantılıydı. Yani Çin ithal mallarla çok az ilgili ya da çoğu zaman olduğu gibi hiç ilgili değildi: Ayrıca ülkede istikrarlı politik ilişkiler hâkimdi: Avrupa sömürgecilik dalgası uzun bir süre Çin kıyılarında kırıldı.

Doğu Hindistan Şirketi kısa süre sonra İngiliz ulusal içeceği haline gelecek olan çayı, 17. yüzyılın son dönemlerinden beri Çin'den alıyordu. İlk olarak 1664 yılında İngiltere'ye yaklaşık 1 kilogram çay getirildi. Yüz yıl sonra bu 2,5 milyon kilograma ulaşmıştı. Şirket için iki yönden bu ticaret anlamlıydı: Birincisi Çin, ekim tekelini elinde bulunduruyordu; ilk olarak 19. yüzyılın ortalarında İngiliz Hindistanında çayın ekimi başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş olacaktı. İkincisi çay ikame edilebilir bir ürün değildi. Ticari ortaklık bu iş dalıyla ne İngiliz ürünlerine rakip olacak; ne de pamukta olduğu gibi yerli sermayenin baskısında korkulabilecekti. Çay, İngiliz ticari ortaklığı için tüm politik değişiklik süreçlerinin ötesinde bir iktisadi destekti ve İngiliz Devleti için de çok kazanç getiren bir gelir kaynağıydı: Vergi gelirlerinin yaklaşık onda biri kadar bir gelir getiriyordu. Şirket çay işinden, tahminlere göre yıllık ortalama 2 milyon sterlinin üzerinde bir gelir elde ediyordu.

Doğu Hindistan Şirketi Bengal'deki tekelini kaybettikten sonra Çin ile ticareti yaygınlaştırmak ve daha kârlı bir şekilde biçimlendirmek için elinden gelen her yola başvurdu. Çin tarafı piyasada satılan Avrupa ürünlerine ihtiyaç duymuyordu. Ödemeyi bozuk para ve külçe şeklindeki kıymetli metallerle talep ediyordu. Yün ve yün kumaş gibi klasik İngiliz ürünleri kısmen alıcı buluyordu ama bu ürünler de maliyet giderlerinin altında bir fiyattan satılıyordu. Aradan çok zaman geçmeden bir çözüm bulundu: Bengal'in ele geçirilmesiyle, Şirket, Hindistan ticari ortaklıklarının iş politikalarına ilişkin derin bir bilgi kazanmıştı.

Çin'de pamuk ve afyon gibi iki ürüne olan büyük talep kendisini gösteriyordu. Böyle olunca bu malların ihracatıyla çay alışverişinin karşılanabileceği düşünüldü. Örneğin 18. yüzyılın son on yılında Çin mallarından yapılan ithalatın değeri yaklaşık 27 milyon sterlin iken buna karşılık, buraya yapılan ihracatın 16,5 milyon sterlin olması bu çözümü biraz daha zorunlu kıldı. Ticaret açığını denkleştirmek için 10,5 milyon sterlin değerinde kıymetli maden sağlanması gerekiyordu.

Doğu Hindistan Şirketi'nin Bengal'in pamuk üretimiyle işlenmesini ele geçirmesi ve afyon ekimini kontrol etmeye başlamasından sonra İngiliz-Çin ticaret bilânçosu dramatik bir dönüşüm geçirdi. Kısa bir süre sonra Çin, ihracat limanı olan Kanton üzerinden yıllık olarak 8 milyon İspanyol dolarının üzerinde gümüş ihraç etmek zorunda kaldı.

"Çin'in Avrupa sermayesine açılması süreci afyon yoluyla gerçekleşti. Burada Çin İngiliz kapitalistlerine para kazandıracak şekilde zehiri Hindistan tarımından satın almaya zorlandı. 19. yüzyılın başlamasıyla, hızlı bir şekilde halkın yoğun olarak kullandığı bir araç haline gelen afyon, fiyat bakımından güçlü bir düşüş yaşadı... Özellikle en ucuz mal olmasından dolayı yoksul kesimin kullandığı bu zehirin yıkıcı etkisi, kamusal alanda satışın düzenlenmesi ve Çin'de sürümün yasaklanması çağrılarına neden oldu. Bundan sonra, 1833 yılında, her afyon kullanıcısına yüz kırbaç ve iki ay zincirlere bağlı şekilde insanların karşısında tutulma gibi cezaları düzenleyen bir yasa çıkarıldı. Bölgelerin yöneticilerine, yıllık raporlarında afyon ile mücadeledeki başarılarına da yer verme yükümlülüğü getirildi. Bu, mücadelede farklı şekilde sonuçlar çıkmasına yol açtı. Çin içinde haşhaş kültürü büyük ölçüde düzenlendi; diğer taraftan İngiltere, ithalatın serbest dolaşımını sağlamak için Çin'e savaş ilan etti. Çin'in Avrupa kültürüne asıl 'açılması' şimdi afyon piposuyla başlamış olacaktı" (Rosa Luxemburg, Die Akkumulation des Kapitals, S.308f).

İngiliz hükümeti, Çin liman şehirlerinin savaş donanmaları tarafından bombalanmasını serbest ticaretin gerçekleştirilmesi ile gerekçelendirmeye çalışıyordu. Asıl neden olan, pazarın en yüksek getiriye sahip afyon sektörüne açılması konusu kamuoyu ile paylaşılmadı.

Özet

Bir pazarlama imkânı olduğunda yatırımlar gerçekleşiyordu. Çünkü yalnızca bu şekilde bir sermaye sağlanması olanaklı hale geliyordu. Burada kârın optimizasyonu ilkesinden hareket edildiği için verimliliği ve giderlerin düşürülmesini garanti eden yatırımlar söz konusu pazarlama etkinlikleriyle birlikte gidiyorlardı. Kendisine göre güç bakımından üstün olan Hindu rakibin, İngiliz iç pazarından çıkarılması ve Hindistan imalat üretiminin ortadan kaldırılmasına paralel olarak sömürgeci işgal ve İngiliz tekstil sanayisinin yükselişi de sağlanmış oldu. Aslında, sürekli olsa da yavaş yavaş ilerleyen bir gelişme geçiren ve on yıllar süren bir dönem olduğu için "sanayi devrimi" tanımlaması yanıltıcı oluyor. Ayrıca bu süreçte ekonomi dışı şiddet de son derece etkindi ve doğrudan İngiltere'deki toplumsal düzenlemelerle birlikte gelişti.

Yürüyen Banttan Akan Kârlar

Fordizm kavramı 20'li yıllarda Antonio Gramsci tarafından belirtildiği şekliyle, kapitalizmin kendisini dönüştürme yoluyla hayatta kalmayı sağlama yeteneği olarak ortaya çıktı. Bununla Gramsci, o dönemde Marksistler tarafından dile getirilen çöküş tahminleriyle arasına bir çizgi çiziyordu. Gramsci'de deneysel nirengi noktasını, o dönemin tarihsel olarak dinamik büyümesi ve istikrarıyla tek kapitalist toplumuna sahip olan ABD'nin durumu oluşturuyordu. Gramsci'den sonra yeni üretim anlayışı olarak Fordizm, yeni tarz organizasyon biçimleriyle dayanıklı ve yol gösterici modernleşme stratejileri sunuyordu. "Ford yöntemi "rasyonel" olduğu için genelleştirilmeliydi ama bunun karşılığında toplumsal koşulların, bireysel davranış biçimlerinin, gelenek ve alışkanlıkların değişmesini gerekli kılacak bir uzun süreç gerekiyordu. Bu açık "zorunluluk", dayatma yoluyla başarılamayacağı için zorunlulukların hafifletilmesiyle (iç disiplin), iknayla ve aynı zamanda yüksek ücretler yoluyla yapılabilirdi" (Gramsci, Philosophie der Praxis, S. 400).

Fordist üretim anlayışı, akan bantların kullanılması yoluyla, tek hamlelik hassas işçilik gerektiren makineler ve ayrı montaj bölümlerinin, mümkün olan tüm iş adımlarını ilerleyen bir süreçte tamamladığı montaj bantları üzerinden şekilleniyordu. Bant üretim, üretim bölümünün mükemmel bir standardizasyonunu gerektiriyordu. Çünkü sorunsuz bir üretim akışı bazı fabrikasyon kısımlarındaki sorunlar nedeniyle engellenebilirdi. Montaj bantları, kârın ön planda olduğu bakış açısından, üretimde verimlilik artışı sağlıyordu. Çünkü makine ve akar bantların iş ritmi uy-

gun hale getirilebiliyor ve böylece biyolojik sınırlamaların etkisi engellenmiş oluyordu. Neticede montaj bantları işverene sermaye rotasyonunu hızlandırma şansı veriyorlardı. Çünkü entegre üretim süreci depoda tutma zorunluluğunu getiriyor ve emek süreçlerindeki "ölü zamanları" kısaltıyordu. Tüm bu faktörler parça başı giderlerin önemli ölçüde düşmesini sağlıyordu.

Önce, üretilen malların pazara sürümü, sermayenin değerlendirilmesi sürecini tamamlıyor ve aynı zamanda yenilenmesini de sağlıyor. Kitle üretimi kitle tüketimini de gerektiriyor. Ama bu da önemli bir satın alma gücü talebinin gelişmesini şart koşuyor. Bu talebin oluşması, gelişen endüstri toplumunda mal sürümünün yanında gerçek ücret artışının sağlanması için de gereklidir. Bununla Fordist anlayış sosyal açıdan görevini yapıyormuş gibi de görünür. Diğer taraftan reel ücret artışları yaşanmadığı durumda birikimin durgunlaşmasına neden olacağı için, esasında yatırımların kâr verimliliğini rahatsız edici bir etkide bulunmazlar. Bu şekilde yaşanan gelişmelerin iki taraflı zorlaması, Fordist anlayışa, ücret uzlaşmasının sağlanması yönünde etkide bulundu. Burada ortaya çıkan fatura, yani reel ücret artışları verimliliğin gelişmesine bağlı olarak karşılandı. Bu gelişme Fordist üretimce kabul gördü ve bu da ücret artışında "kârlılık tarafsızlığı"na neden oldu.

Fordizmin, kapitalizmin krize girmesi durumunda karşı etkide bulunabileceği gibi bir izlenim oluştu. Gerçekten gelişen tüm endüstri devletlerinde bu meydana geliyordu. Fordist modelin uygulanmasının sonuçlarının o dönemde sınırlı kalan yayılımlarını, bugün özellikle Federal Almanya gibi örnekler şiddetli bir şekilde gösteriyor: Sermaye birikimi, uzun sürede faydalanacaklarını, artı değerin ortaya çıkmasından çıkarır. Ya da fazla üretim krizi kaçınılmaz olur.

Bu bölümde sermayenin suçlarının başka bir biçimi olarak Fordizm ele alınacaktır.

ABD: Kapitalizmin harika çocuğu

1875-1900 arasındaki yirmi beş yılda, ABD'de bir kapitalizm mucizesi gelişiyordu: Geri kalmış bir tarım ülkesi kısa bir süre içerisinde endüstriyel süper güç olarak büyüyordu. Birleşik Devletlerin iktisadi ve politik baskın güç olarak yükselişi, sermaye birikiminin ideal koşullara bağlı olarak oluşmasına dayandırılabilir. Unsurlar:

➡ Feodal yapıların olmadığı bir toplumsal ortam.

➡ İlkel birikimin bölgesel yayılma yoluyla gelişmesi için rahat olanaklar.

➡ Tüm ham madde ve beslenme araçlarını hazır bulunduran ve dünya pazarına karşı etkili olabilecek devasa bir iç pazar.

➡ Var olan örgütlenme ve toplumsal muhalefetin ortadan kaldırılmasına bağlı olarak ortaya çıkarılan kapitalizm.

➡ Emek göçü akımı yoluyla endüstriyel kaynak yoksulluğu.

➡ Avrupa endüstri merkezlerine ve onlar arasındaki çatışmalara olan coğrafi uzaklık.

ABD kapitalizminin elinde büyük ve ham madde zenginliği olan bir iç alanın yanında, göç ve eski köle emeğinin kapitalist üretim içine alınması yoluyla sürekli yeni iş gücü doğuyordu. İç savaşın ardından kapitalizm onu engelleyecek girişimlerden kurtulmuştu. Bu topraklar üzerinde, coğrafi birliğin kitle pazarını oluşturacak, büyük sayıda ve güçlü bir küçük burjuva sınıfı yükseliyordu. Pazarın büyüklüğü küçük Avrupa devletlerinde mümkün olmayan kitle üretim metotlarının gelişmesini olanaklı hale getiriyordu. Birleşik Devletlerde büyük firmaların ve pazara hâkim finans gruplarının oluşumu, Avrupa sanayi ülkelerindekinden daha hızlı ve etkili bir şekilde gelişti. Diğer taraftan burada örgütlü işçilik, yine hiç bir yerde olmayan biçimde geri püskürtüldü. 1900 yılında firmaların %1'lik bir bölümü, ABD toplam sanayi üretiminin üçte birinden faz-

ları üzerinde egemenliğe sahiplerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde bu oran yarıya kadar yükselmişti. Bunun karşısında da ücretli işçilerin sefil maddi durumu bulunuyor; kalifiye işçilerin ortalama ücretleri asgari geçim masraflarının çok az üzerindeydi. Elbette yardımcı işçiler için bu oran çok daha düşüktü. Sosyal güvenlik sistemleri bilinmiyordu. İş yerlerindeki kaza oranları, ABD'de, Avrupa'dakinin çok üzerindeydi.

Araba Avrupalılar tarafından bulundu. Ama ABD mühendisleri ve şirketleri, onu bir kitlesel tüketim ürünü haline getirdi. 20. yüzyılın başında, ABD vatandaşlarının çoğu, otomobilin at ve faytonun yerini almasına tanıklık ettiler. 1900 yılında, ABD'de, 8.000 otomobil vardı, 1920'de bu sayı 8 milyona ulaşırken, 1929'da ise 18 milyonun üzerindeydi. "Automobility" ile bireysellik gelişmeye başladı; otomobil mekân savurganlığıyla; zaman açısından ise daha cimri özellikler içeren bir kültürle uyuşuyordu. 1933'te her beş Amerikalıdan birinin; her 20 Fransız'dan birinin, 23 İngiliz'den birinin ve yine her 58 Alman ve 108 İtalyan'dan birinin arabası vardı.

ABD otomobil endüstrisi dünya çapında Fordizmin üretim tekniklerini, yani kitlesel tüketim için kitlesel üretimi uygulayan ilk endüstri oldu. Bu yenilik sektöre ulusal pazarda olduğu gibi dünya ekonomisinde de çıkış yapmak için yardımcı oluyordu. Otomobil firmaları temel olarak ABD'nin dünya ekonomik liderliğinin kuruluşu için katkıda bulunuyorlardı. Bu firmalar diğer ülkelerde büyük çapta üretim yerleri kuran; ya da var olan fabrikaları satın alan ilk firmalardır. Bu şekilde, General Motors ve Ford, 20'li yıllarda Alman pazarında kuruluşlarını sağlıyorlardı.

Bant üretimi ile kitlesel üretimin gerçekleştirilmesi, iş dünyası üzerinde derinden etkili olacak değişikliklere neden oldu. Kitlesel üretim, bir mala ayrılan sermayeden faydalanmak için paralel şekilde bir sürüme ihtiyaç duyuyor-

du. Fordizm kitlesel tüketim yaratıyordu; şimdiye kadar yalnızca bir "artı değer üreticisi" olarak geçen ücretli işçi, şimdi kendisi tarafından üretilen ürünleri "keşfeden" bir tüketici oluyordu. Özel araçlardan ev işlerinde kullanılan aletlere (elektrik ocağı, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrikli süpürge), çeşitli araçların kullanılmasıyla başlayan hayatın makineleşmesi süreci, bir yandan önemli bir ölçüde kolaylaşma anlamına gelirken, diğer yandan yürüyen banttaki çalışma koşulları, makinenin insan üzerindeki diktatörlüğü, işçinin ürününe yabancılaşmasını keskinleştiriyor; bu da işçinin onurunun kırılmasına neden oluyordu. İş verimliliğindeki artış ve yoğunluk, iş temposu, iş bölümü, büyüyen sömürü vs. aşağılamanın diğer faktörleri oluyordu.

Kitle tüketimini çekmek için tanıtım, pazarlama ve medya büyük boyutlarda talep ediliyordu. Elçiliklerin yaygınlaştırılması, aslında iş yerinde insancıl olmayan koşulların kamusal tartışmalarda propaganda yoluyla saklanması; buna karşılık sanayi kapitalizminin ilerleme fikri olarak sunulması konusunda bir araç olarak görülüyordu.

ABD'de akaryakıt istasyonları

1920'den önce benzin küçük bakkallarda satılıyordu. Buralarda yakıt, güğüm ya da bidonlarda; bakkalın içinde ya da önünde depolanıyordu. O zamanki ürünlerin marka isimleri yoktu. O yüzden araba sahipleri ödedikleri para karşılığında her zaman gerçekten benzin alıp almadıkları konusunda emin olamıyorlardı.

Akaryakıt istasyonlarının sistematik olarak inşa edilmesi ve ülke çapında yayılması ilk olarak 20'li yıllarda başladı; bu on yıl içerisinde ise akaryakıt istasyonlarının sayısı 12 binden hemen hemen 150.000 civarına yükseldi. Büyük şehirlerin kalabalık sokaklarında, küçük şehirlerin ise ana caddelerinde tümüyle akaryakıt istasyonuna rastlanabilirdi. 1921 yılında Texas Fort Worth'ta sekiz akaryakıt

pompası ve caddeye üç çıkış yeri olan büyük bir akaryakıt istasyonu açıldığında, bunun geleceğinin açık olacağı belliydi. Akaryakıt istasyonu alanında gerçek bir öncü Los Angeles'tı. Çünkü buradaki istasyonlar, büyük ışıklandırma araçları, tuvaletler, çatılar, yeşil alanlar ve asfaltlanmış girişlerle, standart, modern istasyon hizmeti veriyorlardı.

Shell tarafından kurulan, standardize edilmiş "cracerbox" akaryakıt istasyonları, tüm ülke üzerinde hayretlere düşürecek bir hızda yaygınlaştırıldılar. 20'li yılların sonunda bu istasyonlar gelirlerini yalnızca benzinden değil, ayrıca "TBA" diye adlandırılan (Tires, Batteries and Accessories) "tekerlek, akü ve aksesuar" satışı yoluyla da elde ediyorlardı. Indiana'daki standart akaryakıt istasyonları ise benzinin yanında; motorinden mobilya cilasına, dikiş makinesi ve elektrikli süpürge yağlarına, petrol endüstrisinden geniş bir ürün yelpazesine sahip malların satıldığı bir mağaza görünümündeydi. Benzinin öncelikle direklerin üstündeki bir cam küreye dolmasını sağlayan yeni model bir pompa tüm ülkede hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştı. Bu cam küre ile amaçlanan, müşterilerin, benzinin berraklığını, hortumlardan arabalarının depolarına akmadan önce görmeleriydi.

Kaynak: Daniel Yergin, Der Preis. Die Jagd nach Öl, Geld und Macht. Frankfurt/Main, 1993, S. 27

Otomobil endüstrisinin egemen sektör haline gelmesi, ağırlıklı olarak devletin bu konudaki rolüne bağlıydı: Bu yeni hareket aracının kullanımı; açık bir kamusal sokak planı, şehir içi ve bölgeler arası yol planları olmadan çok fazla sınırlanmış olacaktı. Eisenhower Hükümeti'nin 1950'lerdeki ulusal kara yolu programı (Highway-Program), o döneme kadar bu konuda atılmış en kapsamlı adım olarak değerlendirilir. İlginç olan, bu programın, daha önceleri General Motors Yönetim Kurulu Başkanı olan, dönemin Savunma Bakanı Wilson'un girişimleriyle

gerçekleştirilmesidir. Ama devlet, pazar düzenlemelerinde, önemli bir konuyu daha kamusal trafik sisteminin değil otomobil firmalarının lehinde ayarlıyordu: General Motors, 1932 yılında, United Cities Motor Transit adında, görevi ABD şehirlerindeki tramvayları devralarak vagonları ve demir yolu şebekesini hurdaya çıkarmak ve bunların yerine General Motors grubunun dizel otobüslerini yerleştirmek olan bir firma kurdu. Dört yıl sonra ise General Motors, ortak birer şirket olarak lastik üreticisi Firestone ve benzin firması Standart Oil California'yı kurdu. Bunların yanında, aynı amaçlarla ulusal düzeyde hareket edecek ve açık bir başarıya ulaşacak National City Lines de bu dönemde kuruldu. Çünkü 1956 yılına kadar 45 büyük şehir, belediye yönetimleri tarafından hizmete sokulan tramvayların kullanımını durdurdular. Bunların yerine getirilen otobüsler çok daha az ve düzenli bir şekilde çalışıyor; daha çok kârlarını yükseltecek yollara odaklanıyor ve kullanıcılar açısından esasında pahalıya geliyordu. Çünkü yakın mesafede kamusal kullanım için getirilen otobüsler de özel işletmecilere aitti. Bu da çoğu şehir sakini açısından özel araba almayı zorunlu hale getirmeye başladı.

Sokak yapılanmasının genişletilmesi, yaşam alanları ve yerleşim biçimleri üzerindeki etkisini göstermeye başlamıştı. Çünkü böylece şehri terk edip banliyölere taşınmak mümkün hale gelmişti. Gerçi "otomobilden önce" de böyle bir eğilim ortaya çıkmıştı ama çoğunlukla varlıklı kesimlerle sınırlı kalmıştı. Demir yolu teknik nedenlerden dolayı her tarafla bağlantı kurulmasını sağlayacak durumda değildi.(Vagonların iktisadi olarak makul seferler yapabilmesi ve fren sisteminin düzgün çalışabilmesi için iki tren istasyonu arasındaki uzaklık en az 4 kilometre olmak zorundaydı). Otomobillerin bir kitle tüketim ürünü olarak yaygınlaşması bu sınırlamaları kaldırdı. Bir "alt-kentleşme" mümkün hale gelmişti. Burada eskiden olduğu gibi aynı şekilde kentlerdeki toplumsal hiyerarşinin yansımaları görülüyordu: Farklı toplumsal gruplar ayrı yerlerde yaşıyorlardı.

Otomobil bireysel özgürlük vaat ediyordu: Yerleşim koşulları da bireyselliği gerektirmişti. Bireylerin statüsü sürdükleri araba ile ölçülüyordu. Bant üretimin öncüsü Ford Motor Company, birbirinden ayrılmayan kitlesel pazarlara oynarken, rakipler, hepsinden de önce General Motors ise, gelirlere göre pazarlarla ilgileniyordu. Örneğin bir Chevrolet işçi arabası olacak, bir Buick lider kademesindeki bir yöneticinin statü sembolü olacak; Cadillac ise bir şirket sahibini sembolize edecekti. Buradan, toplumsal yükselmenin köken ve eğitimden çok bütçeye ilişkin olduğu telkin ediliyordu. Amerikan yaşam biçimi (American Way of Life) bu şekliyle, bugünkü otomobil pazarları düzenlemesi ve yaşam biçimleriyle elbette bir derin sistem krizinin gelişeceğine dair ciddi verileri de içinde taşıyordu: Zenginlerin panzer benzeri arazi araçları kullanmaları ve kale benzeri ağır gözetimi olan yerlerde yaşamalarının başkaca da bir açıklaması olamaz. Halen, her zamanki gibi biz de, 21.yüzyılda açık bir şekilde otomobil toplumunda yaşıyoruz. Richard Heinberg, (The Party's Over, S.67) başka bir galaksiden gelecek bir ziyaretçinin dünyaya bakınca egemen olan "canlı"nın insanlar değil otomobiller olduğu izlenimini edineceğini ifade ediyor.

Ford Motor Company ile Bant Üretim

Fordizm tesadüfî bir şekilde ABD'de ortaya çıkmadı. 19. yüzyılda ABD'nin kronik kalifiye iş gücü açığı şirketlerin politikalarındaki seçenekleri sınırlıyordu. Az sayıda vasıflı işçinin bulunması, başlarda, endüstriyel kitlesel üretime izin vermiyordu. İkincisi, emek piyasasında eğitilmiş işçiye olan talep fazlası, emek yoğun bir üretim artışı nedeniyle daralan sahada, işçilerin pazarlıktaki elini güçlendiriyordu. Vasıflı işçinin yerini vasıfsız işçilerle doldurmak için işçinin endüstriyel üretim sürecindeki güçlü pozisyonunun kırılması gerekiyordu. Bu pozisyon esasen el işinin ağırlıkta olduğu karmaşık emek tekniklerinin hâkimiyetini şart koşan üretim tekniğinin sonucu olarak ortaya çıkıyor-

du. Böylesi bir üretim ise uzmanlaşmış bir iş gücü niteliği gerektiriyordu. Bu da vasıflı iş gücünün bir tür tekel olmasına neden oluyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen göç dalgaları, ABD'de vasıfsız iş gücünün üretim süreçlerinde yer alması için demografik koşulların meydana gelmesini sağladı; "Bilimsel yönetimin ilkeleri" (Emek süreçlerinin şirket yönetimi tarafından kontrolü ve işgücünün vasıfsızlaştırılması) şirketlerin eline, üretim süreçleri üzerindeki kontrollerini güçlendirme ve bununla emeğin sermaye altındaki sınıflandırılmasının nihai olarak, biçimsel değil reel bir biçime geçişinin gerçekleşmesini sağlayacak önemli bir enstrüman verdi. Bunun anlamı ve taşıdığı toplumsal motivasyonlar, 19. yüzyıl-20. yüzyıl dönümünde girişimciler ve işçiler arasındaki hesaplaşmadan bir sahneyi göz önüne getiriyor.

Geleneksel üretim metodunda bir arabanın yapılması da bir evin yapımı gibi düşünülüyordu: Yani tüm imalatın bir yerde tamamlanması. Yapım aşamasına ne kadar gelinirse orada bir uzman olayın içine girer. Bu, örneğin motorun kullanılmasında görülür. Burada ona bütün küçük parçaları ulaştıran diğer işçi yardım hizmetinde bulunur ve özellikle işin karışık kısımlarında el koyar. Bir motorun yapımında harcanan zaman 10 saate yaklaşır. İşin bu kısmı halledilmiş, gruplar ayrılmıştır. Şasenin bağlanması şimdi başka bir grup tarafından yapılacaktır. Burası için gerekli zaman 12,5 saat civarındadır: Ölçümler ortaya çıkıyor, bağlantı ile ilgilenen 250 işçi ve tek tek bölümlere bakan 80 adam, ayın 26 günü, 9 saatlik bir mesaiyle bu zaman aralığında 6182 şase ve motor monte ediyorlardı. General Motors başta bu imalat modelini değiştirme düşüncesine girdi. Kardeş firma Cadillac bir lüks arabanın bütünüyle bir diğeriyle değişmeden yapılabileceğini ispatlamıştı. Bu şu düşünceyi ulaşmalarına neden oldu; adamları işe göndermektense işi adamlara göndermek.

Seri imalata geçiş: İş yerinin iktisadi avantajları için bunu ilk olarak dillendiren ve fabrikasında imalatı rakiplerinden önce değiştirerek bunu hayata geçiren Henry Ford oldu. En başta yeni yöntem küçük ölçülerde denenecekti. Küçük bir kısım olan ama çok fazla emek yoğun bir montajı gerektiren volan mıknatısı kaygan bir masa üzerine yatırıldı. Şimdi işçi için yeteri kadar yüksekti. Sandalyede oturuyorlar ve yavaş yavaş onlara doğru gelen sıra halindeki manyetiklere bir çırpıda dokunuyorlardı. Bir kişinin bir mıknatıs yaptığı eski yöntemde böylesi bir işlem 20 dakika sürüyordu. Şimdi iş, 29 ayrı bölüme ayrılmış ve 29 ayrı insan tarafından işleyen yöntemde 13 dakika ve 20 saniye gerekiyordu. Aynı teknik motorun üretiminde de kullanıldı. İş, 49 kişiye paylaştırıldığında yine %40 bir kısalma oluyordu. Yani bu yöntem işin tüm süreçlerine doğru genelleştirildi. Bunun nasıl gerçekleştiği gibi şasi-montaj örneğinde açıklığa kavuşuyordu.

Şase ile Ford'da, henüz motor ve kılıf katılmadan yalnızca tekerlek çerçevesi anlaşılıyordu. İmalat tekniği ilk olarak tekerleklerin üzerindeki bir platformda işleme başlıyordu. 250 ayak mesafesindeki platformu sürükleyen bir çıkrık vardı. Kullanılacak malzemeler uzaklık boyunca aralıklarla yan tarafta bulunduruluyordu. Teknisyenler de platformlarla gidiyor ve bu platformun ilerleyişi sırasında, insanlar kronometre ve not kağıdı ile ihtiyaç duyuldukları için her saniye orada tutulurken bir şase oluşturulmuş oluyordu. Hâlihazırda bu kabaca deneyimle bile imalat zamanı yarıdan fazla kısalmıştı. Böylece bir süre sonra işyerlerinde uzun raylar kullanılmaya başlandı. Hareketli bir platform yapıldı ve şasinin kısımları zincirlere bağlı bir çengel ya da platformun gidişi boyunca uzanan motor treniyle ortaya çıkarıldı. Bir süre sonra bu bantlar göğüs seviyesine getirildi. Bu fazla sürmedi; hem uzun hem de kısa boylu işçiler için iki farklı hat hazırlanmıştı. Bir şasinin üretiminde gerekli olan zaman böylece 12 saat 28 dakikadan bir buçuk saate çekildi. Henry Ford bunun gerçekleştirilmesi-

ni şu şekilde yorumluyordu: "12.000 çalışanın her birinin şimdi günde yalnızca 10 adım tasarruf etmesiyle, israf edilen hareketler ve boşa harcanan enerjiler de 50 millik bir kazanç sağlanıyordu" (Garet Garrett, The Wild Wheel, S. 85).

Böylesi bir iş süreci uygulamaya başlandıktan sonra bantların çabukluğunun yükseltilmesi için kaçınılmaz uğraşlar verilmeye başlandı. İşi hızlandıracak böylesi bir araç daha önce kullanılmamıştı. İktisadi düşünüş biçimi tümüyle değiştirilmediğini gösteriyor: Satış bölümü, sürümü yaygınlaştırmak için fiyatları düşürmeye çalışıyordu; yürüyen bantla iş sürecinin hızlandırılması yoluyla üretimde giderlerin düşürülmesi, yalnızca bir şalterin çevrilmesini gerektiriyordu. Bu bir anda binlerce daha hızlı insan yaratıyordu. Ama işçi, kronometreyle saat başına onun elinden geçen arabaların sayısını hesaplayamıyordu. İşveren için bu politika daha kazançlı bir şekilde kendisini gösteriyordu; başlangıçta 825 dolar olan T-Model'in satış fiyatı 6 yıl sonra 440 dolar ve 1916'nın ortalarında ise 345 dolar civarındaydı. Satış rakamları da hızla yükseliyordu. 1915'te 440.000'e yaklaşmıştı; ABD'de yaşayanların %45'i otomobil sürüyorlardı.

Bant üretiminde ilk deneme 1911 yılında yapıldı: 3 yıl sonra bu imalat yöntemi, üretim yeri olan Highland Park'taki tüm fabrikalarda yaygınlaştırıldı. İşletme ekonomisi açısından tesirleri etkileyiciydi.

Yıl	Çalışan Sayısı	Yıllık Satış	Çalışan Başına Verimlilik
1911	6867	78440	11,4
1913	14336	140000	9,8
1914	12880	270.000	20,9

Kaynak: Allan Nevins und Frank Ernest Hill, Ford, S. 644, 648.

Bir işçinin ortalama verimliliği iki katına yaklaşan bir oranda artmıştı. Sadece satılanlar ile karşılaştırıldığında, üretilen arabaları kapsayamasa da, yükseliş muhtemelen daha dik bir şekilde oluyordu.

Ford ürünlerinde "200 bin köle otomobil parçalarını hazırlıyorlardı: Kavrama, ekleme, vidalama; sonra tekrar kavrama, ekleme, vidalama; kavrama, ekleme, vidalama... Daima böyle devam ediyordu. Bunu düşünmek insanı delirtebilirdi. Sabırlı endüstri köleleri 8 saatlik iş süresince yerlerinden kalkmadan birbirlerine bile bakamadan çalışıyorlardı. Yalnızca kesin olarak ölçülmüş ve yemek arabasının gelmesinden sonra bunu 15 sente satın aldıkları bir zaman dışında bir araya gelemiyorlardı. Yalnızca fısıltıyla konuşuluyordu. Çünkü ispiyoncular ve iş polisinin ajanları, işçilerin ispiyonlanma korkusunu sürekli taşımalarına neden oluyordu". (Upton Sinclair, Flivver, S. 139f).

T-Model'in başarı öyküsü: Bant üretim, 1913'ten itibaren, T-Model için büyük çapta uygulanmaya başlandı. T-Model Ford'un ün ve zenginliğini gösteriyordu. 1927'ye kadar bu modelden 15 milyon otomobil satıldı. Uzmanların görüşüne göre araba bir mekanik kolaylık harikasıydı; ileri vites, geri vites ve frenler pedal yardımıyla çalışıyordu. 20 PS ile 4 silindirden çabukluğu saatte 40 mile (yaklaşık 70 Km) çıkarılmıştı. Yıllık üretim 1910'da 32.000 adet iken 1916'da 734.00'e yükselmişti. ABD'deki her iki yeni arabadan biri Ford idi. Her üç dakikada, bir T-Model bandı terk ediyordu. 1925 yılında günlük üretim 9575 adetken, yıllık satış 2 milyon sınırlarındaydı. Ama Ford'un en büyük otomobil fabrikasına sahip olduğu alanda rakiplerin de olduğu görülmüyordu. General Motors grubuna bağlı Chrysler şirketi fiyatların düşürülmesi eğilimine yoğunlaşıyor ve gelirlerini iki katı yükselterek açık bir şekilde başarılı oluyordu. Ford'ın % 60 olan pazar payı 1926'da % 34'e düşecekti.

T-Model çok dayanıklıydı ve kullanışlı olmayan ülke sokaklarında kullanılmaya başlandı. Aradaki zamanda otoyolların genişletilmesi çalışmaları da yoğunlaştı. Müşteriler şimdi konforu ve şık tasarımı, uygun fiyat ile talep ediyordu. Ayrıca General Motors müşterilerine Ford'da bulunmayan iki farklı avantaj daha sunuyordu: Taksitli ödeme ve eski arabaların bedelinin satış fiyatından düşürülmesi. Ford, otomobil yapımında devrim niteliğinde adımlar atarken rakibi ise, aynı kalitedeki gelişmeleri pazarlama alanında gösteriyordu. Örneğin yeni modeller Kuzey Amerika'nın en soğuk bölgelerinde Ocak ayında sunuluyordu. Çünkü reklâm uzmanlarının düşüncelerine göre, müşterilere burada bir "bahar" umudu sunulduğu düşüncesi verilmeye çalışılıyordu. Bu şekilde satış alanlarına göre düzenlemeler yapılıyor; örneğin parlayan araba renkleri ve mümkün olduğunca çok krom parçası kullanılıyordu. Modeller yıllık ritim içinde özellikle arabaların görünümdeki değişiklikler açısından modernize ediliyorlardı. Fordist üretim metodu da rakipler tarafından kullanılmaya başlandı ve hemen hemen aynı gider avantajlarıyla imalat yapıldı. Doug Dowd'un (Blues of America) belirttiği gibi, General Motors tarafından ortaya çıkarılan, kavşaklardaki parlak reklâmlar ve müşteri kredileri, "American Way of Life"ın göstergeleri oldular. Bunun yanında General Motors bant üretimi gibi otomobil endüstrisinde günümüzdeki imalat standardına uygun sayılan farklı modeller için ortak platform yeniliğini de beraberinde getirdi.

Chevrolet, halen olduğu gibi otomobil firmasının alt gelir grubuna yönelik otomobilini oluşturuyordu. Modelin eski tiplerinden orta sınıf bir araç için o dönemlerde 300 dolar civarında bir fiyat geçerliydi. Üretimin kârlı olmasına yönelik bakış açısı, firma yönetimini yeni bir model dizini olan Pontiac'ı piyasaya sürmeye götürdü. Araba "Chevy"nin standart unsurlarını tümüyle devralırken yalnızca karoserin baştan tasarlanması gerekiyordu. Chevrolet'in bu sürümü "kitlesel etkisi"nden dolayı bir yandan giderlerin düş-

mesini sağlarken; diğer yandan orta sınıf bir aracın çok uygun fiyattan arzını mümkün kılıyordu.

10 yıl önce modernliğin ikonu olan şimdi bozulmuş ve daima satılamayan bir şey haline gelmişti. 1927 yılı Mayıs ayının sonunda, son T-Model yürüyen bandı terk etti. Daha sonra 60.000 işçi bir çırpıda işsiz kaldılar. Ülke çapında 23 montaj yeri kapandı. 10 bin Ford-tüccarının büyük bölümü iktisadi krize maruz kaldı.

Ücret ve çalışma politikası: Henry Ford 5 Ocak 1914'te şirketinin yıllık olarak 10 milyon dolarlık bir parayı işçileri arasında paylaştırdığını bildirdi. Böyle düşünülünce, bu işte en düşük ücreti alan işçinin günlük olarak 5 dolar aldığı gibi bir sonuç çıkıyordu. Bu dağıtım gelecek yıl kazanılması beklenen kazancın yarısı kadar bir miktardaydı. Aynı zamanda iş saati bu arada 9 saatten 8 saate düştü. Bu resmi tebliğ Henry Ford'un şöhretini gerekçelendiriyordu. Şimdiye kadar onun otomobilleri biliniyordu ama o, kişi olarak, çok sayıdaki fabrikatörden birisiydi. Şimdi ise bir gecede Amerika'nın ulusal kahramanı olmuştu. Bu arada kadın işçiler dağıtılan paranın dışında kalmışlardı. "Çünkü" diyordu Henry Ford, "Ben kadınları endüstride yalnızca geçici bir faktör olarak değerlendiriyorum" ve "Biz genç kadınlardan evlenmelerini bekliyoruz". (Robert Lacey, Ford, S. 135).

Kamuoyu da, işçiler gibi, Ford Motor Company'nin her işçiye günlük 5 dolar ödeneceğini düşünüyordu. Ama aslında firmanın şefi bunu hiçbir zaman kastetmemişti: Daha önceki ücretler kalacak ve işçiler her 14 günde bir "ikramiye" alacaklardı; onlar kendilerini tecil ettirmişlerdi. Bu yalnızca "ikramiye" olayı için geçerliydi ve pek çok işçi bu kapsama girmiyordu. Çünkü tecil Ford tarafından keyfi olarak yapılan düzenlemelerin hayata geçirilmesidir. Yani evli erkekler "aileleriyle yaşamak ve onlara bakmak" zorundaydılar. 22 yaşın üzerindeki bekâr erkekler de "sağlıklı

yaşadıklarını ve ciddi bir ahlaka sahip olduklarını göstereceklerdi". 22 yaşın altındaki genç insanlar ve bütün kadınlar, yalnızca "akrabalarıyla dayanışma" içerisinde olacaklardı. İlk başta 14.000 işçinin bu şekilde erdemler için tam olarak kontrol edilmesi için kapsamlı araştırmalar gerekiyordu.

Bu yüzden Ford Motor işleri için bir Sosyal Görevli bölümü kuruldu. Burada, eski bir evangelist papazın idaresi altında, ahlaklı olduğunu kanıtlamış 50 genç insan çalışıyordu. Bunlar Ford'un iş düzeninde, içki, ev temizliği ve hepsinden önemlisi evlilik öncesi cinsel ilişkilerine dair konularda araştırmalar yapıyorlardı. Belirtilen kuralların ihlali, ilk seferde ikramiyeye el konulması, daha sonra da işten çıkarma nedeni oluyordu. Burada çalışan Sosyal Görevliler Ford çalışanlarının evlerini ve dairelerini önceden haber vermeden teftiş ediyorlardı. Evlenmek isteyen bir işçi bir din adamı ya da arabulucuya danışmalıydı; bunlar sosyal disiplini de kontrol ediyorlardı. Eğer çalışanlar firma şefinin verdiği görevleri tümüyle yerine getirirlerse bunun karşılığını 20-25 dolar arasında bir değerdeki çek olarak ödül şeklinde görüyorlardı.

Bu Sosyal Görevlilerin her biri 700 Ford işçisinden sorumluydu ve her gün en az 12 ev ziyareti yapması gerekiyordu. Yaptıkları anketlerde aile durumuna, dini bağlılığa, vatandaşlığa, tasarruflara, sağlığa ve hayat sigortalarına ilişkin bilgiler yer alıyordu. Bu işi gerçekleştirirken, görevliye, şoförü olan bir Ford arabası ve tercüman veriliyordu. Çünkü 1914 yılında yapılan bir ankette, firmada çalışanların yalnızca %29'unu ABD'de doğanların oluşturduğu; geri kalanların göçmen olduğu ve 22 farklı ulusa mensup oldukları ortaya çıkmıştı. Bu Sosyal Görevliler Bölümü 1921'de meydana gelen ilk gerçekleşme dalgasını atlatamadı. 50 görevli ve yöneticileri 20 bin işten çıkarılana sahiplerdi. "Çünkü" diyor Henry Ford "Büyük bir şirket insan olmak için gerçekten fazla büyüktür" (Robert Lacey, Ford, S. 289).

"İkramiye" sistemi yoluyla açık bir şekilde kazançlı çıkan tek kişi Henry Ford'un kendisiydi. İlk olarak bir kere ABD'nin en iyi işvereni olduğu gibi bir şöhret kazanıyordu. Ford arabalarını alan her kişinin kafasında bu büyük firmanın insan sevgisiyle dolu ve yardımsever olduğu gibi bir fikir uyanıyordu. İkinci başarı Ford'un ülkenin en iyi işçilerini almasıydı. İşe almada daha titiz olabilirdi. Ayrıca iş gücündeki iniş çıkışlar da düşecekti. 14.000 işçiden oluşan bir gövdeyi tutmak için yıllık 35.000 işçi alınıp çıkarılmak zorundaydı. Ford'da işletmenin ekonomisi açısından iniş çıkış etkili olan bir sorundu. 1913 yılında %380'lik bir işçi devri (turnover) vardı. Bu 100 kişinin sürekli olarak çalıştırılması için ilk başta 963 kişinin işe alınması gerektiği (Keith Sward, The Legend of Henry Ford, S. 49) anlamına geliyor. "İkramiye" sisteminin uygulanmasından sonra yıllık yaklaşık 7 bin işçi işe alınması(ve işten çıkarılması) gerekecekti.

"İkramiye Sistemi" ile Ford, ulaşmak istediği gerçek amacını gizlemeksizin ortaya koyuyordu; bunu doğrudan bir yolla, "hiçbir hayırlı işle ilişkili olmayan etkili mühendislik " adıyla gerçekleştiriyordu. Daha sonraları, bu sistemin kazanç meyvesi olarak taşıdıklarını belirtmek için, "bu, bizim her seferinde yaptığımız en başarılı giderleri düşürme önlemidir" (Henry Ford, My Life and Work, S. 126 und 147) diyordu. Şirket tarafından Firmanın tarihini yazmakla görevlendirilen Allan Nevis ve Frank Ernest Hill (Ford, S. 351) "İkramiye Sistemi"ni ciddi bir şekilde, gerçek bir maddi iyileştirme açısından yetersiz görüyorlar.

1919'da bu sisteme yeniden son verildi. Daha sonra günlük ortalama 6 dolara denk gelen bir ücret benimsendi. Elbette savaş koşullarının yüksek enflasyon ve gerçek ücretlerde hayli bir düşüş getirdiği de dikkate alınmalı.

Böylesi yayımlanmaya değer bir darbe de Ford tarafından 1926'da 5 iş gününün ortaya atılmasıyla başarıldı. Toplumsal açıdan gelişme olarak sunulan bir başka olayın daha aldatıcı bir ambalaj olduğu ortaya çıktı. Çünkü Ford

personeli hâlâ 5 gün çalışıyor ama elbette sadece gerçekten çalıştığı iş süresi için ücret alıyordu Bu önlem kısa çalışmanın gizli bir biçimiydi. Ford'un arz ettiği arabaların tek tek getirisi dramatik olarak kırılmış oldu. Firma yönetimi bir süre sonra, bantların düzenlenmesini yeni bir binek otomobiline göre yeniden hazırlanması için zorunlu tatillerin gerekli olduğunu ortaya attı. Yeniden işe başlayan işçileri kötü bir sürpriz bekliyordu; önceki ücretlerin yerine daha düşük bir ücret düzenlendi. Ayrıca daha sonra gövde personel olarak işletmenin elemanı sayılıyorlardı. En kötüsü de yeni düzenleme ile üretici olamayan daha yaşlı işçilerin karşılaştığı durumdu.

20'li yılların ortasında Ford'daki ücretler hâlihazırda endüstriyel ücret düzeyinin altındaydı. Eski çalışanlar, Ford fabrikalarında, işçilerin başka yerlerde olduğundan daha fazla sömürüldüğünden ve bu durumun manipüle edildiğinden şikâyet ediyorlardı. İşletme ortamı gerçekleşenler olarak tuhaftı. Bantlarda konuşmak yasak, gülmek de istenmeyen bir durumdu. İşçiler gizlice "Ford fısıltısı" ile haberleşiyor ve donmuş bir yüz ifadesi taşıyorlardı. Bu konuda firma sahibi "Çok fazla kişisel ilişki yok. Erkekler işlerini yapıp eve gidiyorlar. Bir fabrika, oturma odası değildir" diyordu.

Ford'un ilk başlarda ilerici olarak övülen ücret ve sosyal politikasına şüpheyle bakılmaya başlandı. Haftalık 5 iş günü çalışmasının başlamasıyla üretim çıktısını korumak için bantlar ani bir şekilde hızlandırıldı. Psikolojik olarak tükenen işçi, kâbuslar görüyor ve titreyerek uyanıyordu. İş yerinde konuşmanın yasaklanması ayrıca sendikal örgütlenmeye yönelik konuşmaları da engellemiş oluyordu. Ortalama 800 dedektif, disiplin ihlalleri ve sendikal sızma denemelerine yönelik olarak gözetleme yapıyorlardı. Ford, otomobil işçileri sendikalarının örgütlenme talebi gibi yasal konulara karşı da direniyordu. Bir oturma eylemine karşı -Avrupa'dan ithal bir taktikle- zorlayıcı tedbirler kullanarak hareket ediyordu(Gerd Raeithel, Geschichte der Nordamerikanischen Kultur, S. 3623).

1929'da ABD finans pazarlarında vurgunculuk bombaları patlıyordu. Genel olarak dünya ekonomisi, o dönem halen lider durumundaki sanayi gücünün neden olduğu bir girdaba sokuluyordu. Dayanıklı tüketim mallarına olan talep hızlı bir şekilde düştü. Bu durumda bile Henry Ford hâlâ kendisinin örnek şirket yöneticisi imajı için çabalıyordu. Ülkenin tüm gazetelerine ilanlar veriyordu; bu ilanlarda Ford Motor Company'nin Birleşik Devletlerin geleceği konusunda büyük bir güven duyduğu; kendi iş yerlerinde asgari ücretin günlük 7 dolara yükseltildiği yazılıyordu. Yine bu işle de başarılıydı. Geride kalan 16 yılda bir refah göstergesi olarak sunulan ve yakından bakınca gerçek ücret artışını getirmesi gereken arabaların fiyatları iki katına yakın bir artış gösterirken, Ford'da asgari ücretin hep 5 dolar olduğu, çok az kişinin dikkatini çekmişti. Diğer yandan kimse Ford'un personel sayısını 200.000'den 55.000'e indirdiğine de dikkat etmiyordu. Yine Ford'un, dağıtım biriminde günlük 2-3 dolar arası bir sefalet ücreti vermesi de aynı şekilde dikkat çekmiyordu.

Ford dışarıdaki örnek sanayi imajı konusunda çok çaba harcıyordu; Ford iş yerlerinde çalışanların gövdesini oluşturanlar başkaları alınmadan işten çıkarılmıyordu. Bu alttan alta vuku buluyordu. Farklı rasyonalize etme önlemleri alınıyordu; makinelerin kullanımı arttırılıyor ya da artık ihtiyaç duyulmayan iş gücü unsurlarına çeşitli sıkıntılar çektiriliyordu; kapsamlı olan ve ayrımcılıklar içeren yeni yönetmelikler oluşturulmuştu. Buna göre ortaya çıkaran bazı durumlarda işten çıkarmanın haklı çıkarılması kaçınılmaz gösterilmeye çalışılıyordu. Diğer işçilere ise şu anda hiçbir işin bulunmadığı ama firmanın işçilerin eski iş yerlerinde daha iyi bir sözleşme yapmalarına ve işe geri çağrılmalarına imkân sağlamak için çalışma belgelerini aklında bulunduracağı bildiriliyordu. Bu Ford firmasının istatistikî veriler açısından diğer firmalardan daha az işçi çıkardığı gibi yanıltıcı bir anlam taşıyordu. Diğer yandan bu du-

rumla karşılaşan işçiler açısından Ford'un bu serbest yerleştirme pratiği kötü sonuçlar veriyordu. Çünkü bu kişiler hala bir firmanın ücret listesinde yer aldıkları için hiçbir şekilde yeni bir iş bulamıyorlardı. Geri kalan çalışanlar üzerindeki baskı ise sistematik olarak yükseltildi; iş kazalarının sayısı giderek arttı. Resmi belgelerde Ford iş yerleri iş kazalarına karşı koruma önlemlerinin alındığı örnek iş yerleri olarak gösteriliyordu. Firma şefi de aynı şekilde "İşçi Koruma Bölümü"nü kuran ilk sanayicilerden biriydi. Ama aynı zamanda iş yerlerinde yürüyen bandın devir zamanı ve makinelerin hareket hızlarının yükseltilmesi konusunda çalışan "İşin Hızlandırılması Bölümü" de vardı. Böyle olunca "İşçi Koruma" bölümü işlevsiz kalıyordu. O dönemlerde, Ford iş yerlerinde, her gün en az bir işçinin iş kazası sonucu öldüğü tahmin ediliyor. Yaralananlar ve ölüler iş yerinin kendi hastanelerine götürüldüğü için ölü sayısına dair kesin rakamlara ulaşılamıyor.

1929 yılındaki uzun depresyon dönemi, Ford'u giderlerin düşürülmesine yönelik yeni yollar bulmaya yöneltti; asgari ücret 4 dolara düşürülürken, haftalık çalışma süresi de 1 ila 2 gün arasında kısaltıldı. Bu önlemlerin şirketin kârlılığını garantiye alması ve araçların tam kapasitenin altında çalıştırılmasından dolayı ortaya çıkan giderleri tutması isteniyordu.

Bir zamanlar işverenler arasında örnek olan Henry Ford, şimdi en kötü işveren olmuştu. Sanayideki en düşük ücretleri ödüyordu. İşletmecilik tarzı en acımasız olanıydı. İşyerlerinin adı işçiler arasında küfür haline gelmişti. Uzun bir zaman önce, isteyen işçilerin sendikalarını kurabileceklerini duyurmuştu. Şimdi ise sendikal örgütlenme çalışmasındakilerin, ya da bunun sözünü ağzına alanların dahi işten atılması talimatı veriyor ve bunların Birleşik Devletlerdeki diğer sanayilerde iş bulmalarını önlemeye yönelik daha fazla muhbir çalıştıracağını da söylüyordu.

Şirket Politikası: Birinci Dünya Savaşı'nda Ford fabrikaları savaş materyallerini de rakiplerinden biraz daha geç imal ediyorlardı. Ford firmasının şefi başlarda kendisini Avrupa'ya kamuoyu tarafından yüklenmiş bir barış misyoneri olarak gösteriyordu. Bu durumdan dolayı eleştirel olması ve devletlerin savaşa hizmet eden isteklerini yerine getirmekten vazgeçmesi gerekirdi. Aslında ilk savaş yıllarında Ford arabalarının satışı 300.000'den, iki yıl içinde 750.000'e yükseldi. Bunun temelinde rakiplerin kendilerini savaş üretimine göre ayarlamaları yatıyordu. Washington'daki hükümet Ford'un yeni bir üretim yerinin finansmanını sağlamasını ümit ediyordu. Rouge River'daki yeni tesis o dönemlerdeki en modern ve en büyük üretim tesisi olarak (Upton Sinclair, 3 mil uzunluğunda ve geniş bloklar diye yorumluyor) bant üretim için ısmarlanmış gibiydi. İlk başlarda Rouge River'da, Eagle tipi tahrip silahı (destroyer) üretimi yapıldı. Hükümet tarafından ısmarlanan 42 milyon değerindeki 112 bottan ise yalnızca 7'si tamamlandı. Bunlardan da sadece bir tanesi açık deniz için elverişli durumdaydı. Bununla birlikte fabrika arazisine dikilen bayraktaki yazı şunu bildiriyordu: "Günde bir Eagle, Kaiser'i uzak tutar" ("One Eagle A Day Keeps The Kaiser Away" [Robert Lacey, Ford, S.167]). Bant, Highland Park'taki ana fabrikada, ordu için taşıtlar ve "özgürlük motorları" olarak adlandırılan uçak motorları için yarım milyon silindir üretmişti. Bunların tümü firmanın sahibine 29 milyon dolarlık bir kazanç sağlamıştı. Buna karşılık ABD Başkanı Wilson'a karşı verdiği savaşta, ikna olmuş bir barışsever olarak kazanmama vaadi bu kazançla çökmüş oluyordu. Buna karşılık hükümet de üretimi tamamlanmayan tahrip silahlarına ilişkin hiçbir tazminat başvurusunda bulunmayacaktı. Elbette bundan sonra ABD savaş donanması Detroitli bu firmaya yeni bir sipariş vermeyecekti.

1920 ABD konjonktürünü getirdi; Ford T-Model'ın yeni lüks versiyonunda 525 dolardan 440 dolara bir indirime gitti. Buna rağmen aylık üretim 100 bin arabanın üstüne

çıkmadı. Şirket finansal zorluklarla uğraşıyordu. New Yorklu bir grup bankacı, şirkete kredi yardımında bulunmaya hazır olduğunu ama buna karşılık şirketin alışılageldik politikasında söz sahibi olma talebinde bulundular. Oğlu ve karısı ile birlikte şirketin tüm hisselerini elinde bulunduran Ford, bu teklifi doğrudan doğruya geri çevirdi. Firma sahibi şimdi de işletme uygulayıcısı olarak kendisini gösteriyordu. 1920 yılının Aralık ayında ülkedeki tüm satış temsilcilerine bir yazı gönderdi. Bu yazıda temsilcilerin satılmayan arabaları, her biri belirli bir sayıda olmak üzere devralmaları, hem de nakit olarak bedelleri kendisine ödemelerini bildiriyordu. Aksi halde imtiyazlarını kaybedeceklerdi. Ford bu biçimde bir banka kredisi almaktan kaçınıyor ve şirketi üzerindeki kontrolü elinde tutmaya çalışıyordu. Yükü tüccarların üzerine yıkıyordu. Ford bu önlemleri, banka sermayesinin, kendisinin karşı çıkmak istediği karanlık işleriyle gerekçelendiriyordu. Üretim açıkları onun hepsinden önce "Yahudi bankacılara" direnmesini beraberinde getiriyordu. Bu da onun Atlantik'in diğer tarafında tanınmasını getirecekti. Hitler, *Kavgam* kitabında bu durumu, "Kendilerini daima daha fazla efendiliğe yükseltmeye çalışanlar Yahudilerdir; hala tam bağımsızlığını koruyan tek bir adam var: Ford" şeklinde yorumlayacaktı.

Giderlerin düşürülmesine ilişkin her durumda o dönemin ortalıktaki firması işçilerine yöneliyordu. Uzun boylu düşünmeden üretim yerlerini kapatıyor ve çalışanlarını -doğal olarak- ücretsiz izne ayırıyordu. Burada firma yönetiminin yeniden örgütlenmeye yönelik önlemler aldığını söylüyordu. Fiili olarak büyük boyutlarda tasarrufa gidildi; işçiler için yapılan hastalık yardım programına son verildi; sekreterlerin büyük bölümü bantlardaki işlere yerleştirildi. O zamana kadar Ford iş yerlerinde araba ve gün başına 15 kişi çalıştırılırken, şimdi bu sayı 9'a düşürülmüştü. Ford'un orijinal sesinden, "Bu 15 kişiden 6'sının işini kaybettiği anlamına gelmiyor. Yalnızca artık üretime katılmadan öyle boş bir şekilde durmayacaklar demek". Ford fabrikalarda-

ki üretimin %66'ya kadar artırılması gerektiğini ifade ediyor. Aslında, tam da o kadar, yani günde öncekinden 4 bin araba fazla üretildi. Bir araba için üretim giderleri 146 dolardan 93 dolara düşmüştü. Ford diğer bir yerde, şimdi de çalışanlarının Detroit'teki ekmek yardımı için kuyrukta bekleyen insanları gözlemlemelerini salık veriyordu.

ABD konjonktürünün zirvelerinde, 20'li yılların ortalarında, Ford firması yıllık olarak yaklaşık 2 milyon binek otomobil satıyordu. Şirket Batı Virgina'da kendi kömür ocaklarına, Michigan'da demir cevherlerine ve Wisconsin'de ormanlara sahipti. Buralardaki mallar iş için ayrılmış gemilerle Detroit'e taşınıyordu. İlk bakışta demirin Rouge River'daki ana fabrikada boşaltıldığı tahmin edilebilir. Yani bir otomobilin kendi gücüyle banttan çıkması için yalnızca 36 saat geçiyordu. Ford arabaları Birleşik Devletlerdeki 60 farklı yerdeki fabrikalara dağılmış bir şekilde üretiliyordu. Küçük parçalar Ford gemileriyle 28 ülkedeki montaj yerlerine götürülüyordu. T-Model, Yokohama, Köln ya da Buenos Aires'te monte edilse de, parçaları daima aynıydı ve birbirinden ayırt edilemezdi

Ford fabrikalarının en kârlı durumda olmalarının -sahipleri 20'li yıllarda sermaye milyarderi olmuşlardı- bir diğer nedeni de, yalnızca bir araba imalatına dayanan stratejiydi. General Motors gibi rakipler ise buna karşın farklı gelir sınıflarına göre düzenlenmiş, farklı araba modelleri sunuyorlardı. Burada doğal olarak, Ford'un kazandığının aksine, kitlesel etki kısmen kaybedilmiş oluyordu. Ama elbette T-Model'in satış patlaması da sonuna yaklaşıyordu. Pazar doygunluğa ulaşmış görünüyor ve satış rakamları da geriliyordu. Bu koşullar altında ürün yelpazesinde bir değişiklik ivedi bir şekilde zorunlu hale gelmişti. Tüm imalat süreci bir modelin üretimine göre saptanmış, işin organizasyonu da buna yönelik olarak düzenlenmişti. Yeni tip bir araba burada derin etkisi olacak değişiklikler gerektiriyordu. Rouge River'daki firma arazisi üzerinde 5 ay içinde yeni bir fabrika kurulmuştu. Bu o dönemlerde dünyadaki en

modern fabrikaydı. Yeni Rouge River Fabrikası (Rouge firma jargonuyla), daha sonra üretim akışının organizasyonu bakımından Wolfsburg'da taklit edilecekti. Bu kuruluş döneminde, işsiz kalan işçiler bir kez daha Ford tarafından işten çıkarıldılar ve sonra yine çok daha kötü ücret koşullarında yeniden işe alındılar. Makineler ve bant, burada çalışanların işlerini daha da zorlaştıracak şekilde, şimdiye kadar olandan daha etkin hale getirmişti. Yeni Ford A, kesin bir başarıydı. Çünkü müşteriler daha yeni arabayı hiç görmeden 400.000 sipariş verilmişti.

Yüksek konjonktürün zirvesinde, 1924'ten 1926'ya kadar Ford ailesinin çalışanları firmanın mülkiyet sahipleri olarak, yıllık 100 milyon doların üzerinde bir net kâr sağlıyorlardı. 1927 düzenlemesi 70 milyon dolaylarına bir gerilemeye neden oldu. 1928'de de benzer bir sonuca ulaşıldı. Bir yıl sonra yeniden, önceki parlak dönemlere bir dönüş oldu. İlk depresyon yılı olan 1930'da Ford, 60 milyon dolarlık bir kazanç elde ederken, burada yaşanan düşüş, kitlesel işten çıkarmalar ve ücretlerde yaşanan büyük azalışlar yoluyla giderilmeye çalışıldı. Korkunç ekonomik durum karşısında satışlar da hızlı bir şekilde düşüyordu; 1930'dan önce ortalama 2 milyon adet olan yıllık satış, 1931 yılında 500.000 adetin de altına düşmüştü. Kriz, firma sahibine doğrudan dokunamıyordu; o dönemlerde 300 milyon dolar nakit aktifi vardı.

Ekonomik başarı diğer otomobil üreticileri için olduğu gibi Ford için de ilk olarak savaş ekonomisiyle başarılmıştı. Roosewelt Hükümeti İkinci Dünya Savaşı'nda özel sektörde büyük kazanç elde ediyordu. General Motors 1940-1944 arasında toplam değeri yaklaşık 14 milyar dolar olan bir talep almıştı; uçak üreticisi Curtis-Wright 7 milyar dolar ve Ford Motor Company ise 5,26 milyar dolarlık bir talep elde etmişlerdi. Detroit, taşıt, panzer ve uçak motorlarının imal edildiği, demokrasinin silah demircisi olarak gösteriliyordu. Gerçi kamuoyundaki en daimi izlenimi bırakan Ford'un kitlesel üretimi uyguladığı B24 savaş

uçaklarının üretildiği yeni fabrika olan Willow Run'du. Rouge Riwer zamanında "Amerika'nın Crystal Palace"ı olarak gösterilirken, şimdi de "Mekanik dünyanın Grand Canyon"u diye söz ediliyordu. Fabrika hemen hemen 1 millik uzunluğu (1,6 kilometre) ve 15 hektarlık alanı ile dünya çapında şimdiye kadar inşa edilen en büyük fabrika alanıydı. Ama "imalat severlik" açısından her şey farklıydı. L biçimindeki yatay kroki, en uygun imalat akımını engelliyordu. Birinci. Dünya Savaşı'nda Eagle tahrip silahının imalatında olduğu gibi, Ford yönetimi bunu durduracağı yönünde çok söz vermişti. Her saat bir "Özgürleştirici Bomba"nın bantlardan çıkmasına dair resmi tebliğ küstahçaydı. Bugünkü uzmanlaşmış fabrikalar bile, daha etkili makine ve uygulama tekniklerine rağmen hâlâ yılda 1000 uçak imal edecek durumda değiller. Aslında 1942'de fabrikadan yalnızca 56 Bombardıman uçağı çıkmıştı. Mühendislik tekniğine ilişkin düzenlemelerin yanında personeldeki yüksek düzeyli dalgalanma da bir sorun teşkil ediyordu. Fabrika Detroit'in dışında, uzak bir bölgede bulunuyordu; oraya giden yol 2 saatlik bir araba yolculuğunu gerekli kılıyordu. O dönemlerde benzin, vesikaya bağlı ve pahalıydı. İşçiler için Willow Run'da bir görev pek de tahmin edilir değildi. Uzmanlaşmış basın, fabrikayı "Will it run?" diyerek vaftiz ediyordu.

Ford fabrikalarının izleyen yıllarda B-24 bombardıman uçaklarını kararlaştırılan boyutta yapmadığı da belirtilmeye değer. Burada yine, Birinci Dünya Savaşı sonunda olduğu gibi aynı sorular ortaya çıkıyor: Birleşik Devletler Hükümeti inandırıcı gerekçelerle şirkete karşı yeniden tazminat başvurusunda bulunmadı: Teslim anlaşmalarına uymadığı için mi? Ve neden Ford'un düşmanla iş birliği yapmasından dolayı şirkete karşı dava açmadı? Şirketin Köln'deki bürosu Nazileri silah üreticilerinden biriydi.

Ford ve Alman faşizmi

Ford Motor Company 1925'te Berlin'de bir büro açtı. 6 yıl sonra Köln'de bir yer açıldı. Kardeş şirketler Almanya'nın savaş hazırlıkları ve savaş ekonomisindeki ekonomik kalkınmasından yararlanıyorlardı. İş hacmi 1938-1943 arasında yarıdan fazla yükselmişti. ABD yönetiminin tahminlerine göre, savaş sırasında Köln'deki araçların değeri iki katına çıkmıştı.

1930'lu yılların ortasında şirket merkezi, Güney Amerika ve Japonya ile olan ihracat ilişkilerini Köln'deki bağlı şirkete devrediyordu. Bu durum Nazileri sevindirmişti çünkü kendileri de bu yolla kazançlarını bir şekilde artıracaklardı. Detroit'teki fabrikaların durumu açısından olumsuz sonuçları olacak bu önlem, yalnızca, Nazi rejimiyle dayanışma için atılmış bilinçli bir adım olarak değerlendirilebilir. Daha yakın ilişkiler için yapılan hazırlık kendisini diğer alanlarda da gösteriyordu:

Savaş hazırlıkları ve stratejik materyallerin yurtdışından temini Berlin'in sert bir kambiyo işletmeciliği uyguladığını gösteriyordu. Köln'deki Ford fabrikası için bu, ham madde ve latik gibi yan ürünlerin işlenmiş parçalar karşılığından değiş tokuş yoluyla sağlanması anlamına geliyordu. Detroit'teki merkez, Almanya'ya yapılan bu ithalatın dörtte birlik bölümünün silah sanayisine dayanmasına devam edilmesi konusunda uzlaşıyordu. O dönemki Ford fabrikaları işletme müdürü tarafından ortaya çıkarılan 1945 yılına ait bir ABD ordu raporu, Köln'deki Ford fabrikasının savaş yıkımından çok daha önce buradaki rejim için askeri uçaklar üretmeye başladığını belgeliyor. Detroit'in onayıyla Berlin yakınlarında da güvenlik altında olduğu bildirilen ve ihtiyaç olduğu kadar üretimin de depolanabileceği bir alanda bir fabrika daha kuruldu. Polonya'nın işgalinden sonra Ford, Nazi ordusunun en önemli otomobil dağıtımcısı olmuştu. Nazi ordusu tarafından kullanılan 350.000 kamyonun üçte biri Köln'den geliyordu. Ford fabrikalarının pek çok defa müttefiklerin savaş uçaklarının

saldırısına uğramaları bu yüzden rastlantı değil. İşletmenin müdürü şöyle yazıyor: "Bizim için Nazi ordularının Ford kamyonlarıyla silahlanmış olması can sıkıcı bir durumdu" (Ken Silverstein, Ford and the Führer).

ABD'ye savaş ilanı Ford'u Nazi Almanya'sı ile ilişkilerini dondurmaya zorladı. Resmi olarak Alman Ford fabrikaları düşman mülkiyeti olarak duyurulmuştu. Bu varlıkların tazminatsız geri çekilmesini mümkün kılıyordu. Daimler Benz'in Ford fabrikalarını devralmaya yönelik çabaları vardı. Fakat yine de Naziler şu önlemi kafalarına koymuşlardı: Fabrikalar devralınarak yönetilecekti; yıllık fazlanın Detroit'teki merkeze dönüşü bilânçoda görülmeyecekti. Yalnızca resmi olarak kesilen iş birliği için bir diğer gösterge de, Berlin'in, müttefiklerin bombardımanları sonucunda fabrikalardaki yıkımların tazminatı olarak Ford Motor Company'ye, tarafsız İsveç üzerinden yüz binlerce dolarlık havaleler yapmasıdır. Savaştan sonra Ford, Almanya'daki fabrikasındaki diğer hasarların telafisi için ABD mahkemelerine başvuracaktı.

Sendikaların mücadelesi

Otomobil sanayisindeki çalışma koşulları işçiler için uzun süreli işsizlik ve çok kötü maddi koşullara neden olacak şekilde Firma yönetimlerinin keyfi tutumlarıyla belirleniyordu; işsizlik parası ve işletme içi emeklilik sigortası uzun süre tanınmadı. Ford fabrikalarındaki koşullar özellikle olumsuz olmakla birlikte, genel durum benzer olduğu için bir istisna teşkil etmiyorlardı.

ABD sanayisi tümüyle sendikaların işletmelerden uzak tutulmasını istiyordu. Eğer bu konuda başarısız olurlarsa, son araca başvurulacak ve grevdeki işçilerin üstüne ulusal muhafızlarla gidilecekti; bu 1922'de maden işçilerinin belirli bir ücret verilmesi talebiyle yaptıkları grevde uygulandı. Herrin Illinois'te bu şekilde 23 grevci vuruldu. Aynı zamanlarda demir yolu işçileri de ücretlerin düşüşlerin geri

alınması talebiyle greve gitmişlerdi. Bu düşüşler sanayi ve tarım ekonomisindeki ücretlerin düşüşü ile bağlantılı olarak gelişmişti. En yüksek mahkemenin kararıyla ücretlerdeki düşüşlerin yasal olduğu bildirildi; böylece vasıflı işçilerin hakları da önemli ölçüde kesilmiş oldu.

1922'den sonra başlayan yüksek dalgalanma, işçilere bölgeleri aşan protestolarının bitirilmesi için bir neden oldu. Bu dünya ekonomik krizinin etkisi nedeniyle değişti. 1932'de Ford fabrikalarındaki açlık yürüyüşü ve Şasi imalatının da yapıldığı Brigg'deki Ford fabrikasında 1933'te yapılan iş bırakma eylemi, sendikaların katılımı olmadan, kendiliğinden meydana gelmişti.

Felaket gibi toplumsal durum karşısında Roosevelt Hükümeti sendikalar birliği olan AFL ile ilişki kurmaya çalıştı. Kontrol edilemez bir durumun ortaya çıkmasından korkuluyordu. Sendika örgütlenmecileri artan militan grevcilere azaltıcı etkide bulunarak, çatışmayı barışçıl yollardan sona erdirmeye çalışıyordu. General Motors'un önemli bir üretim yeri olan Detroit'teki oto firması Hudson ve Flint'te koşullar, bu durumdaydı. Buna karşılık sendika, hükümetten "Otomobil Emek Bölümü"nün kurulmasını istiyordu. Burada oluşacak kurul, otomobil endüstrisindeki gelişmeleri toplumsal bakış açısı altında gözlemleyecek ve işçilerin gerekli haklarını elde etmelerini sağlayacaktı. AFL'nin otomobil sektöründe sendikal sözleşme tarafı olarak tanınması umut ediliyordu.

AFL bantlardaki vasıfsız işçilerin söz sahibi olmadığı, kalifiye işçi sendikalarının çatı örgütüydü. İşveren açısından böylesi sendikaların örgütlenmesine izin vermek görece tehlikesiz olmasının yanı sıra, işverene örgütsüz çoğunluk karşısında kullanma şansı da sunuyordu. AFL'nin hükümetle yaptığı ve tasfiye olarak değerlendirilen anlaşma işçilerin büyük yığınlarının isteklerine karşılık gelmiyordu. Bu durum, 1935'te Atlantik kentinde yapılan sendika kongresinde kırıldı; bant işçileri AFL'den ayrılarak, kısa bir süre sonra Endüstriyel Örgütler Kongresi'ni (CIO) top-

ladılar. 1936 Nisanında yapılan bir buluşmada Indiana South Bend'dan örgütlü ototmobil işçilerinin temsilcileri CIO'ya katılmayı onayladılar. Birlikte, Birleşik Otomobil İşçiler Sendikası'nı (UAW) kurdular.

Sendikanın tanınmasına yönelik mücadelesinde ilk olarak Ford fabrikaları dışarıda kaldı. Çünkü o fabrikalardaki hizmet birimi, şiddete hazır etkinlikleriyle ünlüydü:

Ford'da İş Polisi: "Hizmet Birimi" 3600 kişiden oluşuyordu. Başlarında Firmanın kurucusunun çok yakın bir ilişki içinde olduğu ve oğlundan daha çok yetkili kıldığı Bennett vardı.

İş polisinin görevi, fabrikanın farklı bölümlerini kontrol etmek, işi fabrikada, yerinde gözetlemek, yüzlerce metre uzunluğunda banttaki ihlalleri bildirmek, ispiyoncu olarak işçilerin arasına karışmak, "işi karıştıranları" ortaya çıkarmak ve sendika örgütçüleri ile "kızıl"ların kışkırtıcılarını temizlemekti. Bunların hepsi yalnızca fabrikada değil, gerekli olan her yerde yapılması gereken görevlerdi. Detroit'e bir sendikacı geldiğinde, Ford Hizmet Birimi onun nereye gittiğini, kimlerle konuştuğunu bilmek zorundaydı. Henry Ford'un ordusu, yalnızca bir devlette ya da askeriyede uygulanmasına alışık olduğumuz, ispiyoncular ve karşı ispiyonculara dayanan bir ispiyonlama birimi kurmuştu.

Birlikler ayrıca makineli silahlarla donatılmışlardı. Bu silahlar işteki mücadele sırasında da kullanılıyordu. 1932 yılındaki bir açlık grevinde iş polisi 4 protestocu işçiyi vurdu, 50'nin üzerinde işçiyi de yaraladı. Ulusal polis bu suçu hiçbir şey yapmadan, seyirci gibi izliyordu. Şurası da dikkat çekmeye değer; Ford fabrikalarının bulunduğu Dearborn kasabasındaki polis ve idare birimlerinin en büyük işveren ve vergi ödeyenle iyi ilişkileri vardı ve ona karşı fazlaca uysal davranıyordu.

1932'de, 3.000 civarında olan ve yürüyüşleri ile sefalet içindeki durumlarına ilişkin olarak kamuoyunun dikka-

tini çekmeye çalışanlar, Ford fabrikalarından işsiz kalan işçilerdi. Bu eylemler sırasında birçok işçi öldürülürken, patronun adamlarının yaptığı provokasyonlarda New York Times gazetesinin bir muhabiri de neredeyse öldürülüyordu. Ayrıntılı inceleme, nihai olarak Henry Ford'un saygınlığını zedeliyordu. Ford, ABD halkı için önemli dönemlerde artık toplumsal görevini yerine getiren bir şirket sahibi olarak değil vahşi bir sömürücü olarak geçiyordu. Öldürülenler için Detroit içinde yapılan anma yürüyüşüne 15.000'in üzerinde insan katıldı. Bu insanlara 1905 Rus devriminde ölenler için çalınan marşları çalan bir bando eşlik ediyordu. Ayrıca olayın failleri cezalandırılmadıkları gibi, bu konuda her hangi bir dava da açılmadı.

Hizmet biriminin yöneticisi bölgedeki yer altı dünyası ve daha sonraları da, büyük suç örgütleriyle sıkı ilişkiler kuruyordu. Bu ilişkiler 1930'lardaki grevlere yönelik saldırılar ve sendikalara karşı geliştirilen mücadelede ortaya çıkıyordu. Ford'un kendisi sırdaşlarının bu ilişkilerinin kanıtlanamayacağını düşünüyordu. Bennett, Detroit'in en büyük çetesinin reisine bir otomobil mağazası da devrettiği bir servet yapmıştı. Crescont Motor Sales Company'nin sahibinin aynı zamanda bölgedeki çete reislerinden biri olduğu devlet tarafından da biliniyordu. Bennett aynı zamanda bu çete reisinin Ford fabrikalarının kantininde meyve satması için de izin çıkmasının sağladı. Bu küstahlıklara rağmen reisin durumu elbette sağlama alınmıştı. Etkili bir hâkimin ailesi, Rouge River fabrikaları tarafından verilen öğle yemeğinin sipariş işlerini alıyordu. Bu konuda lisans almak, aslında ciddi bir para gerektiriyordu. Kendi iş üzerinde kontrolü elden bırakmayan Henry Ford'un tüm bu olup bitenlerden haberdar olmadığını düşünmek pek de inandırıcı bir durum değil. Bu organize suçlardaki başka bir yön de çok zaman geçmeden ortaya çıkacaktı. Bennett, New Yorklu iki lider gangster ailenin Ford arabalarının doğu kıyısındaki tüccarlara ulaştırılması işini almaları konusunda çaba harcıyordu. 1937 yılındaki bir protestoda işçi-

ler üzerinde terör estirenler de bu ailelerin üyeleriydiler: UAW (Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası) liderlerinden Walter Reuther'in Ford işçilerine konuşma yaparken vurulması da bu çete üyelerinin saldırısı sonucunda meydana gelmişti. Ford sendikal örgütlenmeye karşı Dallas ve Kansas'taki fabrikalarını kapatma tehdidini savurduğunda, yine sendikalara karşı saldırılar düzenleyenler de bu çetelerin üyeleriydiler.

ABD Senatosunun oluşturduğu bir araştırma komisyonunun araştırma verileri, General Motors'un geliştirdiği ilişkilerin de Ford fabrikalarındakilerle benzer vahşi ilişkiler olduğunu gösteriyordu: İşçilere karşı önemli hizmet görevlileri tarafından geliştirilen muhbirlik çalışmaları, sonuç raporunda, kinayeli bir şekilde Sovyet Gizli servisi TSCHEKA'nın ismi kullanılarak dallanmış budaklanmış bir sanayi TSCHEKA'sı olarak adlandırılmıştır. Şirketler bu muhbirlik birimleri için yıllık yaklaşık yarım milyon dolar harcıyorlardı. Bununla birlikte General Motors, sendikalara izin vermek için ümit verici savaşım veriyordu. Ek olarak 1935'te Kongre ulusal çalışma ilişkileri üzerine hazırladığı yasayla (NLRA, Wagner yasası olarak da bilinir) işçilerin "kendi seçtikleri sendikaya üye olmaları" hakkını garantiye alıyordu. Yasaların uygulamalarını denetlemek ve alınan kararların hayata geçirilmesini denetlemek üzere yeni bir Kurul da oluşturuldu: Ulusal İş İlişkileri Kurulu. Ama yine de General Motors işçileri işten çıkarmaların geri alınması için firma yönetimine karşı etkili mücadele vermek üzere oturma grevine gitmek zorunda kalacaklardı. Bu 1936 Kasımında vuku buldu. CIO adında hareket eden işçiler ilerdeki haftalarda kitlesel bir rağbet gördüler. Henüz tanınmayan sendika 14 günden az bir zaman içerisinde üye sayısını on katından fazla artırıyordu. Nihai koşullar General Motors yürüyen bant yöntemini Flint fabrikasında yükselttiğinde ve bilinir kıldığında ortaya çıkıyordu. Böylece iş süreci sessiz bir işletmeden ana firmaya doğru bir gelişme

göstermişti. Buradaki işçiler iş koşullarının ağırlaştırılması üzerine fabrikayı işgal ettiler. Firma yönetimi binlerce işçi tarafından işgal edilen fabrikayı acımasız askerler aracılığıyla "kurtarmayı" deneyecekti. Kaçınılmaz katliam diğer yandan yönetimin merhametsizliğini de açığa vuruyordu. Bu yüzden alttan alttan etkili olacak bir strateji denenmeye başlandı. Firma yönetimi, Flint gibi küçük bir fabrikadaki işletme koşullarına karşı greve giden 100 dolayında işçi için yerel polisin müdahalesinin yollarını açtı. Oradaki düzen gücü tarafından provoke edilen kargaşada 14 işçi, bir kısmı ağır şekilde olmak üzere yaralandı. Grevcilere karşı sert bir tepkinin ulusal koruma güçlerinin görevlendirildiği ana fabrikadaki grevi sona erdirmesi bekleniyordu. Bu şekilde firmanın tepesindekiler, kamuoyu tarafından rahatsız edilmeyeceklerdi. Beklentiler karşılanamadı. Devlet yönetimi bölgede grevcilere karşı sempati uyandıracağı için, grevdekilerin üzerine gitmekten kaçınıyordu. Sonunda yönetim kurulu başkanı tavizlerini kelimelerle dile getiriyordu: "Anlaşalım ve araba yapmaya devam edelim". UAW, işçilerin temsilcisi olma hakkını elde ediyordu. Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası, o günden beri General Motors'taki tek yetkili sendika.

Diğer otomobil tekelleri de bir süre sonra anlaşmaları izlediler.

Sektörde 8 saat iş gününün ilk olarak bir katliamdan sonra yürürlüğe girmesi de vurgulanmaya değer. ABD çelik sanayi de baskıcı çalışma politikaları açısından otomobil firmalarından geri kalmıyordu. 1937 Mayısında, 12 saatlik iş gününe karşı Republic Steel firmasının Chicago fabrikasındaki bir protesto eyleminde, 10'un üzerinde işçi öldürülürken yüzlercesi de yaralandı (Mai 1937). İlk olarak bundan sonra bu sektörde Amerika Birleşik Çelik İşçileri Sendikası'nın tanınması sağlanıyordu.

Askeri cunta ve Mercedes Benz

Baskı ve moral ABD otomotiv sektörüne münhasır özellikler değildi. Önde gelen Avrupa otomobil firmalarının, hepsinden önce de, VW, Daimler Benz, BMW'nin Güney Afrika'daki şubelerinde apartheid (G. Afrika'da uygulanan ırkçı yönetim) yıllarında hangi insanlık karşıtı yöntemleri uyguladıkları biliniyor ve bu hangi yöntemlerin uygulanacağına yönelik olarak özel çalışma yapılmış. Günümüzde Alman mahkemelerinin de ilgilendiği Daimler Benz ve Arjantin askeri cuntası arasındaki iş birliği de üzerinde durulmaya değer.

Arjantin 1975'ten sonra, amacı kararlı sendikaları eleyerek sermayenin daha uygun kâr olanaklarına kavuşmasını sağlamak olan bir askeri cunta tarafından yönetildi. Daimler Benz'in Arjantinli kardeş ortaklığı da bu durumdan yararlananlar arasındaydı.

1976 Nisan ayı ve 1977 Ağustos ayları arasında Mercedes Benz'in Arjantin'deki 17 iş yeri temsilcisi kaçırıldı. Bunlardan 15'i gece evlerinden zorla alındı; bunlardan hâlâ hiçbir iz yok. Yalnızca, iş yerlerinde pek çok tanığın gözü önünde kaçırılan iki kişi hayatta kalabildiler. Nürnberg Savcılığı 3 yıldan bu yana Daimler Chrysler'in Arjantin'deki cinayetlere yaptığı yardımlar konusunda soruşturma yürütüyor. Çünkü iş yeri yönetiminin Cuntaya yardım ettiğine dair pek çok işaret var. Bu konuda o dönemin yönetim kurulu başkanı Hanns-Martin Scheleyer'in Arjantin Çalışma Bakanı'na yazdıkları aydınlatıcı oluyor. Scheleyer 1975 Ekiminde, şirketlerin Arjantin yönetimi tarafından "fabrikalardaki olayların önlenmesi konusunda desteklendiğini" yazıyor. Bu bilgi "isyanı ortadan kaldırılması" başlığını taşıyor.

Gaby Weber, Ziel: "Ausmerzung von Störfaktore", LabourNet ,*Germany, 16. Dezember 2002.*

Özet

Fordizm, 20. yüzyılda, kapitalizmin yol gösterici stratejisi oldu. Bu konuda öncelikli bir katkı, öncelikle kitlesel üretimin kitlesel tüketimle gerçekleştirilmesidir.

(1) Şimdiye kadar kullanılan uygulama yöntemlerinden dönülmesi ve verimlilikteki artışın makinelerin iyileştirilmesi yoluyla sağlanması. Diğer yandan insani iş gücü de etkili bir yükselişe girecekti.

(2) Burada kitlesel imalatı mümkün kılan tüm üretim yolları açığa çıkacaktı.

(3) Verimlilikteki büyüme, şimdiye kadar üretimdeki gelişmelerin çok altında kalan ücret artışlarını da mümkün kılmıştı. Bu da kitlesel gelirin kitlesel üretimin sağlanması için pedal vazifesi görmesini getirdi.

Değişimler geçiren sanayi kapitalizminin, kaynağı olan ABD'den dünya ekonomisindeki diğer bölgelere doğru mekânsal olarak yayılması, ilk başlarda dünya ekonomisindeki krizin yarattığı ekonomik ve toplumsal sorunlardan dolayı kısmi bir ilerleyememe durumu yaşadı. Weimar Cumhuriyeti, ABD modelinden sonra kitlesel tüketim toplumunun yapısal işaretlerinin var olmaya başladığı kurbanlar arasında sayılabilir. 1949'lardan sonra "ekonomi mucizesi" olarak gösterilen şey, o dönemlerde teknik ve ekonomik olarak bir hazırlık içindeydi. Nazi rejimi, savaş planlarının maddi koşullarını sağlamaya yönelik olarak, kimya, elektrik sanayisi ve otomobil yapımındaki gelişmeleri, ulusal ağır sanayinin lehine olacak şekilde uzun süre engelledi. Diğer taraftan Nazi rejimi propaganda güdülerinden dolayı kısmen zorunlu kalsa da kitlesel tüketimin çekiciliğine de kanmıyor değildi. Halk Volkswagen fabrikalarının kurulmasıyla yakın bir zamanda herkesin kendi otomobilini kullanmaya başlayacağına inandırılmaya çalışılıyordu. Aşağı Saksonya'daki Brachland'da Ford'un Rouge River fabrikalarının bir kopyası inşa edildi. Nazi megalomanlığı-

nın bir göstergesi olarak, örnek alınan fabrikanın kapasitesinin aşılması istendi. "Dünyanın en büyük" binek otomobili fabrikası bu şekilde bir bağışlamayla ortaya çıkmıyordu elbette. Aslında üretimin başlangıcında savaşlarda kullanılacak kamyonlara ağırlık verildi. Yüksek düzeyde seyreden savaş hazırlıkları, kötü yönetim, rüşvet gibi nedenlerden dolayı imalatta düzenlemeye gidilmesine rağmen, bu ilk olarak 1941 sonunda makinelerin kullanılmasıyla mümkün olmuştu. 1945'te 1,5 milyon kamyonla tam kapasitede bir çalışmaya gelinmişti.

Fordizm kapitalist mal üretiminde, üretim ve tüketim arasında var olan çelişkiyi ortadan kaldıramadı. Ayrıca dayanıklı tüketim mallarının kitlesel üretiminde kullanım noktaları sürekli olarak benzer, belirli şekillerde ortaya koyulamıyordu. Yeni pazarların açılması Fordist üretim için temel problemleri geçici olarak erteleyebilir ama nihai bir çözüme kavuşturamazdı. ABD otomobil endüstrisinin tarihi, dünya liderliğiyle, uzun yıllar krizleri silkelemesiyle tarihsel açıdan önemli bir belge ortaya koyuyor.

Fordist "otomobilizm", uzun yıllar General Motors'un Yönetim Kurulu Başkanlığını yapan Alfred Sloans sayesinde yeni bir perspektif kazandı: bant imalatı becerikli bir pazarlamayla, reklâmla ve medya ile olan ilişkilerle bağlantılıydı. Müşterilerin bütçeleri ve harcamaları konusunda etki altına alınmaları için bu alanlar önem taşıyordu. Tüketim yalnızca gelir yoluyla belirlenmiyordu. Krediler ve eski arabaların geri alınması, yeni araba almayı bütçeye uygun ve gerçekleştirilebilir kılıyordu. Bu da üretici tarafının binek otomobil üzerinde yapacağı sürekli kozmetik değişiklikleri gerekli hale getiriyordu. Üretim süreci yıllık olarak düzenlendiği için bu, Klasik Fordizm karşısında daha düşük sermaye gelirleri anlamına geliyordu. Diğer yandan strateji sürüm ihtiyacı ve market korumasını da gerektiriyordu. Yine de müşterilerle girilecek ilişkide daha biçimsel öğelerinde öne çıkmasını kabulü bir koşul olarak bellriyordu. Burada reklâm ve medyanın önerilerinin ger-

çek mucizesi etkili oluyordu. Yoksa müşteri üreticinin kısa bir süre sonra pazara yeni bir model piyasaya süreceğini bildiği halde neden geliriyle yeni bir araba satın alacaktı ki?

Emperyalizmin Yakıtı Petrol

Petrol çıkarmak, yüz yılın biraz üzerinde bir dönem önce çok fazla önemi olmayan bir ekonomi dalıydı. Bu durum, kısa süre içinde değişti. Özellikle petrolün askeri amaçlarda; savaş gemileri, panzer ve diğer araçların yakıtı olarak kullanılması, günümüze değin devam edecek şekilde, devletin bu işe doğrudan karışmasını da beraberinde getirdi. Diğer hiçbir ham maddede olmayan biçimde petrol, emperyalizmin yakıtı oldu ve halen de öyle. Savaş sonrası uzun süren patlama döneminde (1945'ten 1970'lerin ortalarına kadar) üretim ve satış, diğer hiçbir sektörde olmadığı kadar çok yükseldi. Dünya çapında yıllık olarak çıkarılan petrol 3 milyon tondan 22 milyon tona; iş hacmi ise 6 milyar dolardan 500 milyar dolara yükseldi. Sanayileşmenin sırtlayıcısı olan klasik enerjilerden, örneğin kömürden farklı olarak petrol önemli bir avantaj sağlıyordu: petrolün çıkarılması için yalnızca çok az iş gücüne ihtiyaç duyuluyordu.1970'lerin başında bir kömür madeni işçisinin yıllık getirisi 100.000 dolar civarındayken; buna karşın söz konusu getiri Suudi Arabistan'da petrol çıkarmada çalışan bir işçi için 2.6 milyon dolardı.

Bugün petrolün büyük bölümü üçüncü dünya ülkelerinde bulunuyor. Buna karşın temel alıcıları ise, Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya, Güneydoğu Asya ve Çin gibi endüstri merkezleri oluşturuyor. Aşırı yüksek kâr olanağının gerçekleştirilmesi elbette petrol çıkarılan alanlara sorunsuz bir geçişi gerektiriyor. Bu durum günümüzde de yaşadığımız müdahaleleri doğuruyor.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar ABD en çok petrol çıkarılan ülkeydi. O dönemin süper gücü Büyük Britanya, petro-

lünü sömürge ya da yarı sömürgelerinden temin ediyordu. ABD ve İngiltere'den şirketler dünya petrol pazarını egemenlikleri altında bulunduruyor ve bu konuda hükümetlerinin desteklerini sürekli olarak yanlarında görüyorlardı. Savaş sonrası sistem, küçük ortak olarak Büyük Britanya ile birlikte ağırlıklı olarak ABD tarafından şekillendirildi. Anglosakson petrol şirketlerinin üstünlüğü korundu. Elbette güçleri her şeye yeter durumda değillerdi. Ayrıca ABD'nin dünya gücü, SSCB'nin varlığından dolayı politik olarak zincirlerine bağlanmış durumdaydı.

Sömürgesizleşme ve sistemdeki rekabet petrol çıkaran ülkelerin petrol sektöründeki paylarını yükseltebilmeleri yönünde etki yaptı; geleneksel petrol emperyalizmi, dünya ekonomisinin akaryakıt istasyonu da denilen yeni petrol çıkarma merkezinde uzun süre uygulanabilir değildi. Ama petrolün değerlendirilmesi bir sosyal dönüşüm gerektirmiyordu; var olan sanayi öncesi ilişkilerle yapılabilirdi. Orta Doğu'nun genel olarak otokratik olan rejimleri, rantiyeci olarak hareket edebildiler. Bu da yeni zenginliklerin bir kısmının sosyal barışın sağlanması için ayrılması, diğer kısmının ise mali sermaye olarak yatırım haline getirilmesi ya da farklı şekillerde değerlendirilmesi anlamına geliyor. Petrol firmalarıyla olan çatışmada söz konusu olan yalnızca bölüşüm kavgasıydı. Bu bakış açısı politik olayları soğukkanlı olarak ele almayı ve dünya ekonomisinde tektonik sarsıntılara neden olabilecek yorumlamalardan uzak durmayı mümkün kılıyor. Ama kapitalizm kâr maksimizasyonu sayesinde yaşar; bu yüzden sektörel tahribatlar en sert şekilde cezalandırılır. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile sistemdeki rekabetin son bulmasıyla Anglosakson petrol devleri bir geri dönüş-eski haline getirme- politikası izlemeye başladılar. ABD rejimi politik amaçlarını 2001'de şöyle formüle ediyordu: Burada temel olacak belge Ulusal Enerji Politikası Geliştirme Grubu'nun, dönem başkanlığının hazırlayacağı rapordur. Buna göre ABD'nin petrol ihtiyacı önümüzdeki 25 yıl içerisinde önemli ölçüde yüksele-

cektir. Bu yüzden ABD rezervlerinin korunması zorunludur. Rapor arazinin büyük bölümünün doğal engellerle kaplı olmasına rağmen Alaska'daki yatakların üretime açılmasını tavsiye edecektir. Bu öneri çok fazla protestoyu da beraberinde getirecektir. Ama raporun kritik bir noktası, politika dışı önemli bir başlıkla rahatsız ediyordu: "Uluslararası İttifakların Genişletilmesi"

Raporda aynı zamanda şunlar yer alıyordu: ABD'nin ithalat ihtiyacı 2020 yılına kadar %52'den % 66'ya yükselecek. Bu, günümüzde 10,4 milyon fıçı olan günlük ihtiyacın, 16,7 milyon fıçıya yükselmesi anlamına geliyor. Bu, yabancı üreticilerin çıkardıkları petrolü artırmaları ve ABD'ye daha fazla sevkiyat yapacaklarını açıklamaları gerektiği anlamına geliyor. Petrol ihraç eden çoğu ülke malî durumlarından dolayı bu durumda değillerdi ya da ABD'nin üretim miktarı üzerinde etkide bulunmasını istemiyorlardı. Bu yüzden Rapor, petrol ithalatının "ABD'nin ekonomi ve dış politikasındaki temel hedef" haline getirilmesini tavsiye ediyor. Burada iki tavsiye sıralanıyor:

➟ Birincisi İran Körfezi'nden yapılan ithalat arttırılmalıydı. Küresel petrol rezervlerinin üçte ikilik bir bölümünün bölgede bulunmasından dolayı bu konuda farklı bir alternatif de bulunmuyordu. Beyaz Saray, bölgedeki devletleri, petrolün çıkarılması, altyapının kurulması ve petrolün ABD firmaları tarafından gemilerle ABD'ye taşınması konularında ikna etmek için tüm diplomatik yolları denemeliydi.

➟ İkincisi, tek bir petrol bölgesine olan bağımlılığa son verilmeliydi. Çünkü "Bir bölgeyle sınırlı olmak, pazarda dengesiz ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olabilirdi. Bu yüzden petrol temininde yaratılacak birçok çeşitlilik her şeyden çok öneme sahipti". Uzmanlar burada Ön Asya ülkeleriyle olan istikrarsız politik ilişkilere de gönderme yapıyorlar. O yüzden yönetim ve ABD petrol endüstrisine, Hazar Denizi (Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan), Batı Afrika (Angola ve Nijerya) ve Güney Amerika'daki (Kolombiya, Meksika ve Venezuela) yatakların kullanılması için bu-

radaki ülkelerle çok yakın iş birliğine gidilmesi tavsiye ediliyordu.

Tam da bu noktada askeri ve petro-politik hedefler aynı sularda yol alıyorlar. ABD'nin, petrol rezervlerinin bulunduğu politik istikrarsızlık bölgesine geçişte perspektif edinmesini sağlayacak bir petrol politikası, askeri baskı araçlarını hemen devreye sokacak şekilde düzenlenmelidir. Diğer taraftan petrolde zorlama aracı olabilecek bir vurucu güç yüksek teknolojiye sahip bir orduyu gerektiriyordu. Petrol akışının kesintiye uğraması ulusal güvenlik bakış açısıyla müdahaleler için bir neden olarak görülüyor.

Petrol sanayisinin tarihi, özellikle kapitalizmin zorunlu şiddet dolu yanını özellikle açığa vuruyor: Yani kendi güç alanını askeri araçlarla genişletmeye hazır olmak; işgali bir ulusal devlet politikası olarak benimsemek ve insanların var olma hakkını önemsememek.

Persler ve Mezopotamya'da Taksim

19. yüzyılın sonlarına doğru petrol yağ olarak büyüyen bir kullanıma ulaştı. Ama aynı zamanda şimdi gelişme gösteren yakma motorlarının yakıtı olarak da genişleyen bir kullanıma ulaştı. Başlarda sivil kullanım ağır basıyordu. Ama bu sürekli değildi ve Alman politikasını da bir dönüşüme taşıdı. Alman İmparatorluğu'nun başarılı sanayileşmesi ve buna eşlik eden toplumsal yıkımlar, hâkim döngünün bakış açısıyla esnekti ve çatışmasız bir şekilde geçirildi ve yükselen bir milliyetçilikle ilişkilendirildi. İktidardaki Prusya askeri seçkinleri sanayileşmenin otokratik egemenlikle nasıl bağdaşır olduğunun kanıtı oldu. Yeni imparatorluk tümüyle bir susuzluk içindeydi. Bu nedenle süper güce saldırı mantıklı ve tutarlı görünüyordu. Yine de yüksek deniz donanması yoluyla giderilecek bir büyük askeri silahlanma eksikliği bulunuyordu.

Büyük Britanya, yeni iktisadi güçler olan Almanya ve ABD karşısında kendi iktisadi üstünlüğünün kaybolduğunu

görüyordu. Alman silahlanması İngiliz emperyalizminin temellerini tehdit ediyordu. Kraliyet donanması, dünyayı kucaklayan imparatorluğun kendisini sağlama aldığı bir araçtı. Söz konusu durumda her şeyden önce Hindistan'ı ilgilendiren, dikkate değer. İngiliz kapitalizminin güç birikimi deposuyla bağlantı yolları yaşamsal önemdeydi: Akdeniz, Afrika'nın Güney kıyısı, Hint Okyanusu ve Bengal Körfezi'ndeki tüm fetihler ve askeri istasyonlar bu amaca hizmet ediyorlardı. Bir Alman donanma programıyla Büyük Britanya'nın stratejik yerine meydan okumak, büyük ölçüde delilikti.

İngiliz deniz kuvvetleri için, bu meydan okumaya donanmanın modernizasyonuyla cevap vermek, zaruri olmuştu. Kömürle çalışan gemileri petrole göre düzenlemek avantajlar getiriyordu. Örneğin önemli boyutlarda ağırlık ve yük artışı mümkün hale geliyordu. Böylesi gemiler denizde daha uzun süre kalabiliyorlardı ve geniş bir menzile sahiptiler. Yakma motorlar daha az hizmet personeli ve daha az kapasitede yakıt maddesi gerektirdikleri için daha büyük askeri faaliyetleri olanaklı kılıyorlardı. O dönemlerde en büyük petrol alanları Birleşik Devletler, Mexico, Rusya ve Hollanda sömürgesi Sumatra'da bulunduğu için, petrol yataklarına güvenli ulaşım elbette sorunluydu. Güvenlik algılamaları altında bu söz konusu olamıyordu. Filonun modernizasyonu, bu yüzden, yeni bir dış politika krizi demekti ve her ikisi de İngiliz emperyalizmini sürüklüyordu. Böylece petrol enerjisi yoluyla filonun modernizasyonunun getireceği avantajlar inandırıcı hale gelirken, bu düzenleme direnişleri de getiriyordu. Bu direnişler politik risklerden ziyade yerli kömür sanayisinin en önemli müşterilerinden birini kaybetme korkusundan kaynaklanıyordu. Modernizasyon programının mimarı Winston Churchill (World Crisis, S. 130) şöyle diyordu: "Petrolle çalışan, böyle çok sayıda gemi inşa etmek, denizdeki egemenliğimizi petrol üzerinden kurmak anlamına geliyor. Ama petrol adamız üzerinde kayda değer miktarda bulun-

muyor. Bu da ihtiyacımızı gidermek için barış zamanlarında -ya da savaş zamanlarında- deniz yoluyla uzak ülkelere ulaşmamız gerektiğini ortaya koyuyor. Diğer taraftan kendi ülkemizdeki madenlerde birinci sınıf stok kömürleri elimizde bulunduruyorduk. Donanmanın geri dönülemez bir şekilde petrol ile bağlanması aslında bir denize karşı kendini sıkıntıyla silahlandırmak anlamına geliyor".

İran Körfezi bölgesinin zengin petrol yataklarına sahip olduğu biliniyordu. Keşif çalışmaları hatasız bir şekilde bugünkü İran'ı oluşturan İran Körfezi bölgesine yoğunlaşıyordu. İngiliz Denizcilik Bakanlığı'nın maddi destekçi olarak bulunduğu arama faaliyetleri özel ortaklıklar tarafından işletiliyordu. Pers bölgesi her şeyden önce buradaki devletin biçimsel bağımsız özelliğinden dolayı büyük güçlerin politik çıkar oyunları açısından önemli bir alan sunuyordu. Çarlık Rusya'sı Kafkasya'daki yeni sömürgeleri üzerindeki etkiyle güneye doğru genişleyerek, orada iktisadi avantajlar ele geçirme peşindeydi. Yani kendi endüstrisi için yeni pazarlar kazanma peşindeydi. Hindistan'ın güvenliğini sağlamaya odaklanmış olan klasik emperyalist politikada, Büyük Britanya için alarm zilleri çalıyordu. Rusya'nın Orta Asya'daki genişleme politikası ve iki Afganistan işgalindeki askeri felaketler bu korku için yeni nedenler oluyorlardı. Rus ilerlemesini durdurmak İngiliz diplomasisinin çabalarına kalacaktı:

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde İran, fiili olarak bir "ikili protektorat (güçlü bir devletin koruması altındaki devlet)" idi. Ülkenin kuzey kesiminde etkili olan Rusya ve ülkenin güneyinden Hindistan'a kadar olan stratejik önemdeki kara ve deniz bağlantılarını kontrol eden Büyük Britanya gibi iki büyük güç arasında paylaşılmıştı. İran monarşisi kötü bir devlet sahibiydi. Hâlâ yaşıyordu çünkü o dönem dünya politik ilişkileriyle ülkeyi bölüşen iki güç tarafından, kabul edilebilir uzlaşma olarak görülüyorlardı. İki büyük güç arasındaki uzlaşma, Alman emperyalizmin ileri hareketinin önemli bir ölçüde etkili olamaması yüzünden

çabuklaştırıldı. George Hallgarten (Imperialismus vor 1914, S. 50) şöyle yorumluyor: "Almanya esas olarak İran'ı, Türkiye ile kurduğu ilişkide olduğu gibiyararlanabileceği duruma getirme gayretindeydi. Burada kendisini son planda Avrupa emperyalizmine karşı Muhammediler ve Şiilerin kurtarıcısı gibi yansıtıyordu. 1905'te ilk olarak Hamburg-Amerika hattındaki gemiler düzenli olarak İran Körfezi'nden çıktığında İranlılar konumunu kullanmanın yollarını arıyor ve Almanya ile karadan temasa geçmek istiyorlardı İranlılar, İngiltere ile Rusya karşısında korunmak ve sınırlarını Türk saldırılarına karşı korumak için Alman yardımına ihtiyaç duyuyorlardı. Bununla bağlantılı olarak 1905'in sonunda Almanlara büyük bir imtiyaz sunuyorlardı. Bunun karşılığı banka iltizamıyla alınıyordu. Dünyada kötüleşen durumuna rağmen Alman diplomasisi saldırmaya devam ediyordu; bu durum kalbi yarı çalışsa da böyle devam ediyordu. Almanya dünyadaki etkisini güçlendirecek hiçbir fırsatı kaçırmak istemiyordu.

Elbette Alman diplomasisi ve bankaları beceriksiz bir şekilde kendisini gösteren Dresdner Bank'ın sorumluluğu altında hareket ediyorlardı; planlar anlaşma imzalanmadan önce şovenist basın tarafından kamuoyuna açıklanıyor, bu da Büyük Britanya'ya planları bozma olanağı veriyordu. Gerçi İran Parlamentosu 1907'de banka iltizamlarını onaylıyordu ama aslında İranlıların etkili devirlerinden dolayı olumsuz duruşları hiç gizlenemiyordu. Burada Alman rakiplerinin önünü kesmek gibi ortak bir çıkara sahip olan Büyük Britanya ve Rusya'nın güçlenmesine neden oluyordu: "İmparatorluk denemelerini, Rusya ve İngiltere'ye sağlam bir dayanma olmadan-bu bölgede çoğunlukla söz hakkı olan iki büyük güç-, bu rakiplerinin yakın bir ortak çalışma içerisinde olduğu yerde ilerletmeliydi" (George Hallgarten, Imperialismus vor 1914, S. 51).

Zayıf İran monarşisi üzerinden giden İngiliz-Rus birliği iktisadi olarak başarılı sayılabilirdi. Çünkü Rus petrol endüstrisi petrol araştırmaları konusuyla hiç ilgilenmiyor-

du. Bu Şah, 1901'de bir İngiliz konsorsiyumuna imtiyaz verilmesine dair bir anlaşmayı imzalayınca, Rusya'nın pasif duruş almasına neden oldu. Petrol yataklarının aranmasına yönelik çalışmalar bunu izleyen ilk dönemlerde zor ve aşırı masraflı olarak ortaya çıkıyordu. Bu, malî sıkışıkları da beraberinde getirdi. Gerçi Dış İşleri Bakanlığı ve Denizcilik Bakanlığı, konsorsiyuma büyük miktarda bir kredi verilmesi çabasına girdiler ama bu da Hazine Bakanlığı'nın direnişiyle karşılaştı. İngiliz Hükümeti, 1903 parlamento tartışmalarının belgelediği gibi, İran Körfezi'nin çok özel bir İngiliz etki alanı olması konusunda hiçbir şüphenin meydana gelmesini istemiyordu. Diğer güçlerin bölgeye adım atmaya yönelik girişimleri çok zaman geçmeden cezalandırılmalıydı. Bununla, potansiyel yatırımcılara, İran petrol sektörünün yalnızca İngiliz sermayesine açık olacağına dair bir güven verilmek isteniyordu. Denizcilik Bakanlığı'nın favorisi ve destek olduğu firma, Glasgowlu bir şirket olan ve Hindistan'ın arkasındaki Burma'da petrol kaynaklarını ve bir rafineriyi işleten Burma Oil'di. Bu firmanın ana alıcısı Kraliyet donanmasıydı. Bu imtiyazlar topluluğu 1908 yılında büyük petrol yatakları buldu. Bundan sonra İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin hisse ortaklığı bambaşka bir şekle sokulmuştu. Bu şirketin hisse emisyonu kısa zamanlı bir spekülasyon bombası meydana getirecekti. Ama petrol alanlarının işletilmesi borsaya giriş de olunca yeni yatırımları zorunlu kılıyordu. Ayrıca Abadan'da bir rafineri kurulması için de yeni yatırımlar gerekiyordu. İngiliz-İran şirketi 1912'de malî çöküşün eşiğine gelmişti. Hollanda-İngiliz ortaklığı olan Royal Dutch/Shell'in, geleceği parlak bu petrol alanını kendisi işletmek için söz konusu şirketi yutacağı belirgin hale gelmişti. Bu elbette İngiliz Hükümeti'nin niyetleri ile açık bir çelişki taşıyordu. 1912, 1913 ve 1914'teki üç filo programı da donanmanın düzenlenmesini daha önce modern savaş gemilerinde olduğu gibi aynı şekilde petrol üzerine kurmaya dayanıyordu. İlk olarak Denizcilik Bakanlığı lordu Winston Churchill'in parlamentoya

sunduğu stratejik düşünceler petrol temininin açık bir şekilde İngiliz olduğu belli olan bir şirket tarafından yapılması gerektiğini ortaya koyuyordu. Shell, Hollandalıların sermaye paylarından dolayı bunun için uygun değildi ve Churchill'in parlamentoya yaptığı yurtseverlik çağrısı, henüz etkisinden bir şey kaybetmemişti. Yeni tarihte ilk olarak bir devlet, özel bir şirkete ortak oluyordu. Sermaye hisselerinin %51'lik bir oranının devralınması gibi ilk yirmi yıl içinde Krallık Donanması'na sınırlı sayıda bir teslim yapılmasına yönelik anlaşma, İngiliz-İran firmasına gerekli aracı veriyordu. Bu malî araçla İran petrolünün işletilmesi sağlanıyor olacaktı. Bu konuda İran Hükümeti'ne danışılmamıştı.

Mezopotamya 20. yüzyılın başlamasıyla karmaşık, diplomatik ve iktisadi rekabetlerin nesnesi haline geldi. İlk jeolojik bulguların ortaya çıkmasından sonra bölgede petrol imtiyazları kazanmak temel tartışma konusu oldu. Buradaki rakipler, Deutsche Bank üzerinden Alman İmparatorluğu ve Büyük Britanya'ydı.

Deutsche Bank hâlihazırda birkaç yıldır uluslararası petrol sektöründe aktif hale gelmişti. 1903 yılında Romanya'dan Steaua Romana petrol ortaklığını devraldı. İlk olarak 1878'de bağımsızlığını kazanan ülkenin ulusalcılığı Rockefellers Standart Oil tröstüyle girdiği iş birliği sonucu çöküş yaşamış oldu. Çünkü bu iş birliğinde iktisadi açıdan derin bir bağımlılık içerisine giriyordu. Rumen petrol sektörüne giriş Alman İmparatorluğu'nun, önemi giderek artan bu ham maddeye yönelik kaynak arayışlarına da uygun düşüyordu (Lothar Gall, Die Deutsche Bank, S. 71).

Mezopotamya petrol arama faaliyetlerine giriş de benzer şekilde Alman dış politikasının çabaları sonucu türüyordu. İmparatorluk bir süper gücün getireceği yükleri taşıma aşamasındaydı. Buradaki önemli araçlardan biri de, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak yaşadığı çöküşten dolayı yabancı sermaye tarafından devralınmasını getirecek olan, İmparatorluk açısından iktisadi ama aynı

zamanda askeri öneme sahip Bağdat Demir Yolu olarak adlandırılan demir yolunun inşa edilmesidir. Kayzer'in süper güç olma planları ve askeri seçkinler, Büyük Britanya'nın bölgedeki iktisadi çıkarlarını sağlama alma çabalarını göz ardı ediyordu. Bu çabalar, Hindistan ile bağlantı yollarının güvenliği için büyük bir alanda güvenliğin sağlanması ve dış ticareti İngiliz şirketler tarafından kontrol edilen Mezopotamya gibi jeopolitik önemi olan bir bölgenin korunmasına yönelikti.

Ama yalnızca Alman Devleti'nin "serseri devlet" gibi hareket etmesi değil, buna ek olarak gerilimler ve uluslararası çatışmaların göze alınması, aynı zamanda büyük sanayi ve yüksek finans hareketleri de, ağırlıklı olarak şu noktaya gelinmesine neden oluyordu: "Bununla, yalnızca büyük bankaların ağır sanayiyle ilişkilerindeki binlerce nokta düzenlenmiyordu. Ham maddelerin keşfinin yapıldığı, en azından orta ölçekte bir çıkara dayanan silah sanayisinin yanında silah ve gemilerin üretimiyle ilgili dolaysız ve güçlü çıkarlar da oluşuyordu. Bağdat Demir Yolu da... şimdi yalnızca İmparatorluğun direnişine karşı ileri sürülebilirdi. 1909'dan itibaren Bağdat Demir Yolu üzerinden gelişen uluslararası müzakereler farklı bir şekilde türetilemezdi. Yüksek finans dünyası temel olarak pasif bir konumda kalacaktı. Tüm bu görüşmeler, ordu ve donanma güçlerinin korunmasına ve mutlak ön koşul olarak, katılan devletlerin iki taraflı etki alanlarının finansal kontrolünün sağlanmasına yönelikti. Ama bankacılık sektörü, iki tarafta da, özellikle sınırlı pazar olanaları ve ham madde yataklarına sahip olan Almanya'da demir yolu inşasıyla özel olarak ilgilenmeye başlamıştı" (George Hallgarten, Imperialismus vor 1914, S. 174f).

Firmanın tarihi burada Deutsche Bank'ın desteğinin sağlanmasına değinir: "Bağdat Demir Yolu'nun inşa edilmesinde, yatırımcıların iktisadi ve özellikle de malî çıkarları, Alman dış politikasının çıkarlarıyla çok yakın bir bütünleşme içindeydi. Deutsche Bank angajmanıyla iki tara-

fında hesaplarını taşımaya girişti" (Lothar Gall, Die Deutsche Bank, S. 82).

Resmi olarak Mezopotamya bölgesi -orada yaşayanların Irak dediği bölge- Osmanlı İmparatorluğu'na aitti. Büyük güçlerin buraya girişi, çöküş anlamına geliyordu; iktidar merkezi, İstanbul'da baskın bir şekilde yeni ek gelir kaynakları arıyordu. Bu konuda petrol imtiyazı bir olanak olarak ortaya çıkıyordu. Buradan Türk ekonomisine önemli bir birikim kaynağının uğraması dikkat çekici: Bu durum Ulusal kapitalizmin zayıf olduğunu açıklığa kavuştururken diğer yandan rejimin bağımlılık derecesi de ortaya konuluyordu.

İmtiyaz sahipleri 1912'de Türk Petrol Şirketi'ni(TPC) kuracaktı; bu ortaklığa sermaye katılımı Deutsche Bank, Hollanda Krallığı/SHELL ve İngiliz sermayesinin egemen olduğu Türk Ulusal Bankası arasında eşit bir şekilde yapılmıştı. Londra için buradaki bakış açısı petrolün stratejik anlamı ve savaş donanmasının yakıtı olmasında ama yanı zamanda petrol yatakları üzerindeki kontrolün öneminde yatıyordu. Bu nedenden dolayı İngiliz Hükümeti denizciliğin işletilmesinde İran'daki arama çalışmalarına malî bir katılım yapmıştı; yani devlet burada, sonrasında kurulacak BP'nin öncüsü İngiliz-İran Şirketi'nin ortağı durumundaydı. Bu yüzden İngiliz-Hollanda Shell firması güvenilmez olarak beliriyordu. Londra, Türk Hükümeti üzerindeki yoğun baskıları sonucunda, İngiliz- İran şirketinin de yeni imtiyaz ortaklığına katılması konusunda başarılı oldu. İngilizler %50'yi alırken Deutsch Bank ve Shell'in her biri de % 25 alıyorlardı. Bu şekilde Büyük Britanya karar almasını sağlayacak bir çoğunluğu elinde bulundurmuş oluyordu. Türk Hükümeti, 1914 yılının Haziran ayı sonunda imtiyazların Türk Petrol Şirketi'ne verildiğini bildirdi.

Mezopotamya'nın petrol rezervleri Birinci Dünya Savaşı sırasında hiçbir şekilde unutulmadı. 1916'nın başında İngiliz ve Fransız memurlar Sykes-Picot Anlaşması'nı getirecek olan, savaş sonrası düzene dair görüşmeler üzerin-

de çalışıyorlardı. Bu anlaşma sonraki Irak Devleti'nin kuzeydoğusundaki petrol alanları açısından geleceği parlak olan Musul'un kontrol biçimini de düzenliyordu

Savaş koşullarından dolayı 1917 ve 1918'de yaşanan petrol sıkıntısı, Büyük Britanya'nın bu ham maddenin önemi konusunda daha fazla bilinçlenmesini sağladı. Mezopotamya İngiliz politikasında merkezî bir yer almaya başlayacaktı. Dış İşleri Bakanı Balfour'un şu ifadesi, bu konuda hiçbir şüpheye yer bırakmıyor: "Hangi sistem altında petrol aldığımız beni ilgilendirmiyor; ama bir şeyi açıklığa kavuşturmak istiyorum: Bu konuda hayati olan, bizim petrolü alacak olmamızdır" (Daniel Yergin, Der Preis, S. 245).

Klasik emperyalist yönelimle Fransa ve Büyük Britanya çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını kendi aralarında paylaşmaya başladılar. Bu satranç oyununda; Büyük Britanya'nın, yeni devlet olacak olan Irak üzerinde resmi olarak mandalık hakkını alması karşılığında Fransızların da -Deutsch Bank'ın ayrılması üzerine- Türk Petrol Şirketi'nde bankanın bıraktığı payı devralması ve Suriye üzerinde manda olması şeklinde birleştiler. İki gücün Orta Doğu'nun paylaşımını gizli dünya gücü ABD olmadan yapabileceklerine inanmaları hayret vericidir. Aynı şekilde Orta Doğu'da yaşayan insanların isteklerinin nasıl dar bir şekilde değerlendirildiği de hayret verici. Birleşik Devletler yönetimlerinin ayrıntılı müdahalelerinden sonra, Near East Development Company'de ortak temsil edilen ABD'li Petrol firmalar da Türk Petrol Şirketi'ne katıldılar; bu şirket kısa bir süre sonra Irak Petroleum Company'ye dönüşecekti.

Örnek olarak Irak

1914 yılının Kasım ayı başlarında, Hindistan'da konuşlandırılan İngiliz askerleri Mezopotamya'ya çekildi. Bunun nedeni birkaç hafta önce Osmanlı İmparatorluğu'nun buradaki güçlere savaş ilan etmesiydi. Beklenmedik bir şekilde Türk ordusu önemli bir direniş başlatmıştı. Bu yüzden

başkent Bağdat'ın bulunduğu bölge ilk olarak 1917'de işgal edilebildi. Gerçek hedef olan petrol bölgesi Musul ise 1918 yılı başlarında ele geçirildi. İşgal edilen bölgeler, Hindistan'da uygulanan modeli izleyen bir şekilde, yerel ileri gelenler, yani eski seçkin tabakanın mensuplarıyla iş birliği içinde İngiliz memurları tarafından idare edildi. Yeni sömürge egemenliği, kanlı bir şekilde bastırılan ama işgal güçlerinin de önemli kayıplar vermesini sağlayan "1920 Devrimi"ni getirdi. Savaş yorgunu İngiliz kamuoyunun bu politikayı reddetme eğilimi, büyük bir tepki olarak gelişti. Bu nedenden dolayı "dolaylı yönetim"in nazik metotları seçildi; iktidar biçimsel olarak yerel makamlara devredilecek ama bu makamlar İngilizleri onayı olmadan hiçbir karar alamayacaktı. İhtiyaç halinde Kraliyet Hava Kuvvetleri -modern savaş idaresinde ilk defa - zehirli gaz dâhil olmak üzere sivil halka karşı hava saldırıları düzenlemekten çekinmeyecekti.

Yapay bir oluşum olan Irak, politik yaşamın içine sokuldu. Burada monarşik bir çözüm monte edilmiş gibi görünüyordu. Haşimi sülalesi yeteri kadar kişi barındırıyordu: Bu ailenin üyelerinden biri, çizim masasında oluşturulan Ürdün'de birinin benzer bir şekilde tahta yükselmesinde olduğu gibi, Bağdat'ta tahta tırmanıyordu. Yeni Irak Devleti'ni oluşturan üç bölge birbirlerinden etnik ve dini farklılıklarla ayrışıyorlardı. Ne iktisadi ne de kültürel açıdan bir birlik oluşturmuyorlardı. Bu koşullar altında bir azınlık üzerinde güç denemelerinde bulunmak, gerçek aşırı güç sahibinin devamlılığına bağlı kalıyordu. Bu olayda Bağdat bölgesinde yaşayan Arap kökenli azınlığın sorunu ortaya çıktı. İthal egemenlik, geleneksel seçkin olarak ülkedeki şeyh ve aşiret reislerin bir bölümüyle birlikte çalışmak ve aynı zamanda iç politikadaki istikrar ve ayrıca kendi güçlerinin yaygınlaştırılması odağında çalışmak zorundaydı. Bürokrasinin Bağdat'a yoğunlaşması, bir ulusal ordunun oluşturulması ancak azınlıklara mensup kişilerin katılımıyla yoluna koyulacaktı. İktisadi açıdan can alıcı olan, çoğun-

lukla Kürtlerin yaşadığı Musul bölgesinin yapay devlet olan Irak'a bağlanmasıydı. Buradaki petrol alanları İngilizlerin bölgeye gösterdiği ilginin esas nedenini oluşturuyordu. Kürtlerin kendi devletlerini kurma istekleri duymazlıktan gelindi. Irak Devleti, Musul ve petrol sanayisinin gelirleri olmasa malî açıdan yaşamını devam ettirmekte zorlanırdı.

Sömürgeciliğin yükselişte olduğu dönemlerin aksine 19. yüzyılda Avrupa güçleri, uluslararası kamuoyunu da dikkate almaya zorlandılar. Birleşik Devletler, ilk kez ortaya çıkacak bir milletler birliğinin örgütü üzerinde politik yönetici durumunda bulunacakmış gibi hareket ediyordu. Muhtemelen sistem rekabeti daha önemli hale geldi. Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ile şimdi her şeyden önce sömürge bölgeler tarafından çekim gücüne sahip olacak bir alternatif doğmuş oluyordu. Şunu kabul etmek gerekir ki ABD diplomasisi olmasaydı, Büyük Britanya ve Fransa gibi çürümüş büyük güçler dünya politik arenasında daha pervasızca hareket ederlerdi; bu da sistemin çöküş ihtimallerini yükseltecekti.

Milletler Cemiyeti İngiliz sömürgeciliğinin Irak'ta oyalanma sürecini düzenliyordu; Büyük Britanya ülkenin yönetilmesi konusunda zaman olarak sınırlandırılmış bir manda görevi almıştı. Amaç mümkün olan en kısa zamanda kendi kendini yönetimin sağlanmasıydı. Manda gücü, resmi olarak kendisine ait talimatlar bulunduruyordu; 1932'de egemen bir Irak, Milletler Cemiyeti'ne adım atacaktı. Gerçek ilişkilerde ise aslında değişen bir durum yoktu. Bir manda sömürgesinden bağımsız bir devlet gibi ama aslında bir yarı sömürge haline geldi. Irak Devleti ile Türk Petrol Şirketi arasında uluslararası hukuk açısından bağlayıcı olan bir imtiyaz anlaşması, Musul Petrol alanlarını işletmek üzere petrol ortaklığına sınırsız yetki veriyordu. Büyük Britanya Kraliyet Uçak Filosu'na bağlı uçaklarını zaman olarak sınırlı bir şekilde konuşlandırılmasını şart koşmuştu. İktisadi ve stratejik hedeflere bununla ulaşılmıştı; dolaysız ve pahalı bir mevcudiyet artık gerekli değildi. Bu-

nun ne anlama geldiği 1932, bağımsızlık yılında anlaşılacaktı. Dünya ekonomik krizinin zirvesinde olduğu dönemde, Irak tahıl ihracatı -ki o dönem en önemli ihracat dalıydı- kesintiye uğradı. Devlet baskın bir şekilde malî kaynaklara ihtiyaç duyuyordu. Bunun için de Irak Petroleum Company (IPC) petrol ortaklığına geniş imtiyazlar vermeye hazır olacaktı. Ortaklığın petrol arayabileceği alan 500 km²'den 90 bin km²'ye genişletilecekti. Bu alan da, devletin toplam toprak büyüklüğünün dörtte birlik bir bölümüdür. Buna karşılık IPC ön ödemeleri gelecekteki vergi oranından yapıyordu.

Genel olarak ulusal çıkarlarını satışa çıkaran, aynı zamanda kendi halkını sağan ve onu bir itaat biçimiyle tanıştıran bir rejimin sağlam toplumsal temelleri yoktur. Kürt halkının isyanları özellikle bastırılmaya çalışılıyordu. Çünkü ülkenin paylaşımı büyük toprak sahibi lehineydi ve bağımsızlık uğraşlarının mutlaka ortadan kaldırılması gerekiyordu. O dönem anılmaya değer tek muhalefet hareketi Irak Komünist Partisi'ydi. Parti öncelikle devlet memurları ve sayı olarak küçük çaptaki sanayi işçilerine dayanıyordu. Partinin otonomiyi destekleyen açıklamaları, Kürt nüfusu içinde büyük bir popülarite kazanmasını sağlamıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 1945'te gelişen bir isyan, Bağdat rejimi tarafından kanlı bir şekilde yenilgiye uğratıldı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya politik dengelerinde bir değişim oldu. Bu, Irak petrol sanayini de ilgilendiriyordu. ABD'nin baskısıyla payına göre Irak Devleti'ne yapılan ödemeler 1 ton başına 1,75 dolardan 5,50 dolara yükseltildi. Devlet gelirlerinin hemen hemen üçte ikilik bir bölümü petrol sanayisinden geliyordu. Gayrı safi hâsılaya katkısı %35 civarındaydı. Monarşik hükümdarlar ve büyük toprak sahiplerinden oluşan bir tabaka, yeni gelir kaynaklarından en çok faydalananlardı. Sulama projeleri ve baraj inşaatlarının oluşturduğu devlet görevleri de yine bu küçük grubun yararınaydı. Bunlar tarımsal üretimin hemen he-

men dörtte üçlük bir bölümünü ellerinde tutuyorlardı. Tarım işçileri ve küçük köylüler, sık sık toprak ağalarının idarecilerine şiddet araçlarıyla saldırıyorlardı. Çünkü toprak ağaları Bağdat'ta yaşamayı tercih ediyorlardı. Aşırı eşitsiz gelir dağılımı, vergiler açısından da aynı şekilde ortaya çıkıyordu. İşgalci sınıflar hemen hemen hiç vergi ödemezken, dolaysız vergiler açık arayla en önemli gelir kaynağıydı. Çoğu Iraklının gözünde rejim, Batı'nın bir kuklasıydı. Bu değerlendirme, Irak 1955'te Bağdat Paktı'na katıldığında açık bir şekilde doğrulanmıştı. Çünkü burada, kendisine itaat eden devletlerle Arap milliyetçiliğine dur demek için ABD ve Büyük Britanya'ya çağrı yapmıştı. Yine rejim İngiliz, Fransız ve İsrail güçlerinin 1956'da Mısır'a saldırmalarını da savununca artık bu rejimin miadının dolduğu anlaşılmıştı. Şimdi önceden olduğu gibi yalnızca maddi çıkarların önemli olmasından ziyade, demokrasi ve ekonomik, politik bağımlılığın sona erdirilmesi gibi sistem sorunları önem kazanmıştı.

1958'de rejimin sonu, bir yandan da yeni bir başlangıç gibi görünüyordu.

Gelecekteki amaç yalnız Irak'ın petrol gelirlerindeki payını artırmak değil, aynı zamanda geniş ölçekte çalışan bir sanayinin kurulması için katkı yapacak araçların teminiydi. Bu, petrol ham maddesi ihracatına bağımlılığı düşürürken, diğer yandan yeni endüstriyel iş yerleri yaratılacak ve gelişme işaretleri ortaya çıkacaktı. IPC etkisiz oluyordu. Gelirlerde devletin payının yükseltilmesine dair talepler reddedildiği gibi aynı şekilde devletin petrol ortaklığının yönetimine katılımı ya da iltizam alanının üçte iki oranında küçültülmesi de geri çevrildi. Son olarak Irak Hükümeti başka petrol firmalarının da toprakların işletilmesine katılmasını mümkün kıldı. Görüşmeler sonuç alınmadan koptu. Hükümet 1961 yılı Aralık ayında çıkarılan "80 numaralı yasayla" daha sonra iltizam verilen alanların tüm alanın %0,5'ine düşürülmesini kararlaştırdı. Bu şekilde kabul ettirilen petrol gelirleri üzerinde ulusal kontrol 1963'te Gene-

ral Kasım Hükümeti'nin yıkılışında pay sahibi olan bir önlemdi. Daha sonradan kanıtlandığı gibi ABD gizli servisi CIA, darbeyi gerçekleştirenlere önemli bilgiler sunmuştu. CIA politik rakiplerini infaz eden yeni iktidar sahiplerine, Komünist Parti üyelerinin listesini veriyordu. CIA aynı görevi iki yıl sonra da Endonezya'da devralacaktı. Petrol firmaları ve Batılı hükümetlerin bakış açısından bu yeni rejim değişikliği, onlar için tehdit edici gelişmeleri engelleyebilecek olmasına rağmen önceki ilişkilere bir geri dönüş mümkün değildi. "Yasa 80" çok popülerdi. Bir geri çekme halkın yeni iktidar sahiplerine verdiği kredi açısından olumsuz gelişmelere neden olabilirdi. Ama yasa, bir boşluk bulunarak kötüye kullanılmaya başlayacaktı. Çünkü yasa IPC'nin bölgesel payının %0,5'ten iki kat arttırılması için uygundu. Burada da, dünyanın Kuzey Rumeli'deki en büyük petrol alanlarından biri söz konusuydu. Ulusal eğilimli güçlü bir hizip taşıyan hükümet, kendisini ilk olarak buna karşı kabul ettirebilirdi; IPC'nin potansiyel ardılı olarak tasarlanan Irak Ulusal Petrol Şirketi'nin kuruluşu hazırlanıyordu. Bankacılık sektörü ve diğer sanayi dalları da ulusallaştırıldı. Ilımlı teknokratlar şimdi buna karşı bir çözüm lehinde çalışıyorlardı. Bu çözüm IPC'ye, tartışmalı tüm petrol alanlarında tam bir hak sahipliği veriyordu. Ulusal petrol ortaklığıyla kendisini muhtemel zengin depolama alanları açmaya yoğunlaşmalıydı. Bir uyuşma, İsrailin kışkırtmasıyla Suriye ve Mısır'a karşı başlattığı 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın koşullarının etkisi altında gerçekleşemiyordu. Yarım yıl sonra Irak Hükümeti Kuzey Rumeli'nin yalnızca ve doğrudan ulusal petrol ortaklıkları tarafından işletileceğini ilan etti. Teknik hizmetlerin sağlanması için uluslararası ihaleler hazırlandı. Irak petrol sanayisinin tümüyle ulusallaştırılması kapıya dayanmıştı. 1968 Temmuzunda ordunun yeni bir bölümü bu arada yasaklanmış olan Baas Partisi'yle birlikte darbe yaptı. Kendisini göstereceği gibi, azami sağ unsurların bulunduğu bir darbeydi. Komploya katılanların sürgüne gönderilmesi ve

haliflerin açık bir şekilde idam edilmesinden sonra yalnız başına karar veren iktidar sahipleri, Saddam Hüseyin'i gündeme getirmeye çabaladılar. Keskin antiemperyalist propaganda ve "Sosyalist Irak"ın ilanının perde arkasında büyük boyutlarda bir zenginlik politikası yatıyordu.

Yeni Irak yönetimi, Petrol ortaklığı ile ilişki ve onun arkasında duran Batı çıkarlarını temsil etmede çok becerikliydi. İlk başlarda Fransa ve İtalya'dan petrol firmalarının Irak petrol ham maddesinin pazarlanmasında rekabet halinde olduğu IPC'yi izole etmek onlara kalmıştı. Bu bir tür politik emniyete alma biçimiydi. Aynı zamanlı olarak Sovyetler Birliği sistemdeki rakiplerden biri olarak yeni ittifak olarak seçildi. Bununla Irak Devleti'nin IPC ile hesaplaşması uluslararası bir boyut kazanmış oldu. Petrol ortaklığının pazarlık durumu hızlı bir şekilde kötüleşiyordu. Çünkü önceden uygulanan baskı artık işe yarar değildi. Faaliyetleriyle IPC şimdi bölgesel politik gözetme arayışına bakacaktı. Özellikle 6 Gün Savaşı'ndan sonra SSCB, Orta Doğu bölgesindeki iktidara yönelik politik mevcudiyetini açık hale getirmişti. Ama Sovyetler Birliği olan iş birliği sonucunda gelişen iç politik avantaj, muhtemelen daha fazla ağırlık taşıyacaktı. Yeni rejim kendisini popülist olarak ifade ediyordu. Halk içinde etkili olabilmek için bu zorunluydu. Komünist parti ve sendikal gruplanmalar gibi örgütlere başvurmak önemli bir destek sağlanmasını getiriyordu. Ama tehlike şuradaydı. Rejim kendisini pekiştirir pekiştirmez, kendi isteklerini geçerli kılmaya çalışacaktı. Sovyet önderliği zaten uzun zamandan beri ideolojik temelleri ulusal çıkarlara tabi kılmış ve kardeş parti, resmi söylemde olduğu şekliyle güç politikasının kurbanı yapılmıştı. Gerçekte de sonraları 1970'lerin ortalarında, IKP Irak rejimi tarafından tasfiye edilince, kardeş partisi hiçbir girişimde bulunmadı.

Bu nedenden dolayı petrol zenginliğinin elde edilmesi iktidar sahiplerinin durumuna bağlıydı. Ama bu bir güç devri değil yalnızca bir bölüşümdü. IPC- grubu, Exxon hariç, yeni gelişmeleri kabul etmişti.

Petrol yatakları nedeniyle İngiliz emperyalizmi tarafından kurulan yapmacık Irak Devleti, devasa akınları kabul etti. Sınırsız bir şekilde, İran'la savaştı ve Kuveyt'in işgalinde olduğu gibi güç kullanması, gerçek gücün de ortaya çıkmasını sağladı. Ama şu unutulmamalı: Saddam -muhalif güçlere yönelik terörün yanında- aynı zamanda sosyal ve eğitime ilişkin programlara da sahipti. Bu onun rejimini iç istikrarını sağlıyordu. Bu onu, örneğin bölgede ABD'nin en yakın müttefiki olan Suudi Arabistan'dan ayırıyor.

Olay yeri Angola

Batı Afrika ülkesi Angola, Nijerya'dan sonra Afrika'daki ikinci büyük petrol üreticisidir Günümüzde, günlük üretimi yaklaşık 1 milyon varil civarındadır. 2008 yılında bu rakamın iki katına çıkması bekleniyor. Son yapılan coğrafi incelemelere göre ülke 6 milyar varilden fazla bir petrol yatağına sahip.

Yatakların yarısından fazlası Schelfmeer'de Cabinde bölgesindeki kıyı boyunca yer alıyor. Diğer yataklar ise başkent Luanda'nın kuzeyinde yer alıyor. En büyük alıcı ülke olan ABD ithal ettiği petrolün hemen hemen %7'sini bu ülkeden sağlıyor. Bu açıdan Angola Kuveyt'ten daha önemli kalıyor. Diğer stratejik bir önem de günümüzde, Atlantik kıyısındaki Lobito'da rafineri inşa edilmesinden ileri geliyor. Burası tamamlandığında da, ana alıcı Hint Okyanusu'nda ve İran Körfezi'nde operasyonlar yürüten ABD savaş filosu olacak.

Çok yakın zamanlara kadar Angola'da petrol arama, çıkarma ve pazarlama faaliyetleri, devlet şirketi olarn Sonagol'ün ellerindeydi. Bu arada ABD'den ChevronTexaco ve ExxonMobil, İngiliz BP, Hollanda-İngiliz ortak grubu Shell ve Fransız şirketi Total gibi büyük firmalar da Angola petrol sektörü üzerinde etkililer. İlk önce Chevron, devlet firması tarafından denetlenen bir imtiyaza sahip oldu. Son zamanlarda PSA modeli (üretim, paylaşım, anlaşma)

(Production-sharing agreement) geçerli olmaya başladı. Bu yöntemde şirketler yatırım masraflarını (arama, kuyu açma, çıkarılan petrolün işletilmesi) çıkarılan petrole karşılık olarak hesaplıyor. Angola Devleti, en başta buraya yapılan yatırımların oluşturduğu masraflar çıkarıldıktan sonra petrolün satışından kendisine düşen payı alıyor. Devlet şirketi Sonagol, burada alacağı olmayan bir ticari ortaklık gibi hareket etmek zorunda kalıyor. Bu düzenleme petrol devleri açısından, örneğin Suudi Arabistan ile alışılageldik bir şekilde yapılan anlaşmalardan daha fazla kazanç getiriyor. Çünkü orada üretim ve pazarlama koşullarını ulusal ortaklıklar belirliyor.

Önceki Angola Halk Cumhuriyeti, nasıl oldu da ABD'ye bağlı bir ülke haline geldi? Nasıl oldu da sosyalist devlet partisinin başkanı şimdiki ABD Başkanı Bush ile çok yakın arkadaş oldu? Ayrıca bu iki kişi arasında çok yakın iş ilişkileri nasıl meydana geldi? Cevap: yirmi yıllık iç savaş ve ABD tarafından onaylanan, desteklenen, idare edilen ve finansmanı sağlanan terör Angola'yı dizlerine kadar yükselen bu kanın bedelini ödemeye zorladı. 14 milyona yaklaşan toplam nüfusun 1 milyona yakını, bu savaşta hayatını kaybetti; 2 milyondan fazla insan sürüldü ve köklerinden koparıldı. Tüm ülke çapında bir insansızlaştırma yaşandı; verimli tarım arazileri kara mayınlarıyla dolduruldu. Cenova Konvansiyonu tarafından da dikkat çekildiği gibi, bu silahın kurbanlarına dair veriler ise sağlıklı değil. Ama aslında bu konuda milyonlarca iz bulunabilirdi. Günümüzde de hâlâ her üç Angolalı çocuktan biri ülkede ne temiz su ne de yeterli besin bulunmamasından kaynaklanan hastalıklardan dolayı hayatını kaybediyor.

Angola, Mozambik ve Gine ile birlikte Portekiz'in Afrika'daki sömürge imparatorluğunun çekirdeğinin oluşturuyordu. Sömürgeler tarım ekonomisine göre düzenlenmişti. Büyük çiftlikler ve tarım alanları beyaz yerleşimcilerin işgali altındaydı. Sömürge egemenliği Güney Afrika'da pratiğe yansıtıldığı gibi aynı şekilde ırk ayrımcılığına, aparthe-

id'a dayanıyordu. Orada yaşayan halk "yerli" ve "asimile edilmiş" gibi bölümlere ayrılmıştı. Nüfusun %98'inden fazlasını oluşturan ilk grup tümüyle haklarından mahrum bırakılmıştı. Çünkü sonraki dönemde Portekiz diktatörü olan Marcello Caetano, Lizbon Üniversitesi'nde 1952'de yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: "Yerli Afrikalılar Avrupalılar tarafından yönetilmeli ve organize edilmeli... Siyahlar bir üretim öğesi olarak görülerek, bir beyaz tarafından yönetilen ekonomide organize edilir ya da bu şekilde organize edilmelidir" (M. Caetano, Os Nativos na Economia Africana, S. 16). Açıkçası bu angarya çalışma, öncelikle ekim işleri ve tarımsal üretim için bir anlam taşıyor. Burada, buna karşı hareketle ortaya çıkan direniş mucizesi, ilk olarak yerel düzeyde, sonraki süreçte ise sömürgenin büyük bölümüne yayılan bir şekilde ortaya çıktı. Direnişin başını çekenler "asimilados" denilen kesimin üyeleriydiler. Bunlara sömürge ekonomisinde resmi makamlar ve işletmelerin basit hizmet işlerinde ihtiyaç duyuluyordu. Yerel hoşnutsuzlukları birleştirerek desteklediler ve onlara bir bakış açısı kazandırdılar. Bundan sonra ise silahlı direniş başlamış oldu. Portekiz sömürge egemenliğinin varlık işareti olan ilkesi de bölgesel ve etnik ayrımcılıktı. Bunun yeni ortaya çıkan direniş için anlamı etnik olarak idare edilen gruplaşmaların ortaya çıkmasıdır. 1960'lı yılların başında politik tutsakların Luanda'daki hapishaneden kaçışıyla ilk sarsıcı eylemini gerçekleştiren MPLA (Angola Özgürlüğü için Halk Hareketi)'nın yanında, Kuzey Angola'da çalışan FNLA (Angola Ulusal Kurtuluş Cephesi) ve kendisini en büyük etnik grup olan Owimduo'nun temsilcisi olarak ifade eden UNITA (Angola'nın Tam Bağımsızlığı için Ulusal Birlik) gibi küçük gruplar da oluşuyordu. MPLA hedeflerini ulusal ölçekte ilan eden ve sömürge egemenliğinin aşılması için silahlı mücadeleyi araç olarak ortaya koyan tek politik direniş gücüydü. Sömürge efendileri asker görevlendirerek kitlesel kurşuna dizme ve tutuklamalar yapıyorlardı. Köyler boşaltılmaya zorlandı. Çiftçiler sıkı bir şekilde gözetil-

dikleri yerlere yerleştirildi. Bu şekilde gerilla izole edilmeye çalışıldı. Başka bir yerde, Mozambik'te köylü nüfusunun direnişinin kanlı bir şekilde bastırılmaya çalışılması, yalnızca bu direnişin daha da güçlenmesine neden olmuştu. Buna karşılık Angola'da etnik gruplar MPLA'lılara karşı savaşmaya çalışıyor ya da UNITA'nın uzun bir süre yaptığı gibi sömürge güçle birlikte hareket etmeye çabalıyorlardı.

Ama MPLA'yı politik bir güç olarak saf dışı bırakma çabaları boşa çıkıyordu; MPLA, 1964 yılında Afrika Birliği Örgütü(OAU) tarafından Angola'daki tek meşru kurtuluş hareketi olarak tanındı. Ama Zaire gibi ülkelerin örneğin FNLA üzerinden Angola'da etkiye sahip olma denemeleri de açık bir şekilde görülüyordu. Bunların temelinde elbette petrol bulunan topraklar ve hepsinden önce de petrol zenginliğine sahip Cabindas'ta etkin olma isteği yatıyordu.

Cabindas bölgesi sömürge gücü için özel bir önem taşırken, aynı zamanda direniş için de özel bir öneme sahipti. Bölgede 50'li yılların sonunda önemli boyutlarda petrol alanları işletmeye açılmıştı. İşletmeci ABD'li Gulf Oil firmasıydı. Cabinda 1844-1845 yıllarında Berlin'de yapılan Afrika Konferansı'nda Portekiz'e teklif edilmişti. 100.000 insanın yaşadığı 7 bin km_ büyüklüğündeki Cabinda, petrol yataklarının işletilmesi için kısıtlı bir bakış açısı sunuyordu. Bu yüzden nüfusun bir bölümü çok da uzakta olmayan Kinhasa'ya (o dönemlerdeki adıyla Leopoldville, Belçika Kongosunun idare merkezi) göç etmişti. MPLA'nın Portekiz sömürge gücüne karşı ilk başarıları açık bir şekilde şevk vermişti. Böylece 1963 yılında sürgündekiler arasında, Cabinda'nın bağımsızlığını hedefleyen bir grup oluştu. Gelecek on yılda FLEC (Cabinda Kurtuluş Cephesi) hepsinden önce, 60'lı yılların ortalarında burada sağlam bir direniş gücü olan MPLA'ya karşı hareket etti. Ayrılıkçıların zamanı ilk olarak Portekiz'in geri çekilmesiyle gelecekti.

Batı devletlerinin NATO ülkesi Portekiz'e kapsamlı askeri ve ekonomik destek sağlamasına rağmen, 70'li yılların başında Afrika kolonilerindeki yenilgileri açık bir

şekilde görülecekti. Burada özellikler kepaze bir rolü de Federal Almanya Cumhuriyeti üstlenecekti. İki taraflı bir askeri anlaşma çerçevesinde Federal Hava silahları ile Portekiz'in Beja bölgesinde bir hava silahları üssü kuruldu. Burada konuşlandırılan savaş ve nakliyat uçakları Bonn yönetiminin yaptığı indirimle Afrika'daki kontrgerilla savaşında kullanıldı. 1968'de keşfedilen "Beira -Connection", Batı Alman kamuoyunu alarma geçirirken, hükümet buna rağmen Lizbon'la olan iş birliğini bitirmeye yanaşmıyordu. Şimdi fabrikalarda daha dikkatli olunuyordu ve Brandt-Scheel hükümeti Portekiz'e 200 savaş uçağı teslim edilmesini öngören bir anlaşma imzalıyordu.

Alman firmaları örneğin G3 silahlarının imalatı için Portekiz'de tesisler kuruyorlardı. Böyle silahlar özellikle Afrika'da kullanım buluyordu. Almanya donanması da NATO'dan ortağı olan Portekiz'e, özellikle Afrika'da kullanılmak üzere hızlı botlar aktarıyordu. Batı Almanların silah yardımının boyutu öngörülü tahminlere göre en az 300 milyon dolar civarında bir değere sahipti. Ama Portekiz Afrika'daki savaşı kendi araçlarıyla sürdürecek durumda değildi. O yüzden yardımlar kapsamlı kredi ve desteklerle sürüyordu: 60'lı yıllarda Federal Almanya en büyük kredi yardımını yapan devletti. Nihayetinde Batı Almanyalı uzmanlar, Portekiz gizli servisi PIDE'ye dinleme teknikleri gibi teknik yardım konularında da destek oluyorlardı.

1974 yılında Portekiz ordusundaki genç subaylar isyan çıkardı; onlar sömürge savaşının kazanılamayacağını düşünüyorlardı. Faşist hükümet devrildi. 25 Nisan 1974'te Portekiz'de meydana gelen Karanfil Devrimi, ülkede diktatörlüğün ve aynı zamanda sömürge imparatorluğunun sona ermesi anlamına geliyordu. Angola için ise ülkenin 1975'te bağımsızlığını kazanması kararlaştırıldı. Üç kurtuluş hareketinin bir geçici rejim oluşturarak, serbest seçimlerin yapılmasını hazırlaması talep edildi. Böylece hemen hemen yirmi yıl sürecek bir iç savaşın başlama düdüğü çalmış oldu.

MPLA, programlı ve pratik bir kurtuluş hareketi olarak değerlendirilebilecek tek politik güçtü. Angola halkı arasında büyük saygınlığı olan bir hareketti. Öte yandan diğer iki grup terör ve sınırsız şiddet üreterek ayakta dururken, her ikisi de yalnızca belirli şekilde sınırlanmış bölgesel ve etnik kesimlerin desteğine sahiplerdi. FNLA kuzeyde hareket ederken UNITA ise güneyde devredeydi. Gerçi bu gruplar, MPLA'da eksik olan biçimde, batının desteğini aldıkları için karar aşamasında söz sahibi oluyorlardı. FNLA'nın kendisi de, doğrudan Washington'un kuklası durumunda olan Zaire Diktatörü Mobutu'nun Angola'ya uzattığı eli gibi hareket ediyordu. Kendi görünüşünü antikomünist güç olarak çizmiş Portekiz ordusuyla birlikte, CIA uzmanları tarafından yönetilen MPLA avlarına çıkıyordu. Elbette MPLA da "komünist" ve "Moskova destekli" olarak değerlendiriliyordu. Çin Halk Cumhuriyeti de FNLA'ya güç vermekten kaçınmıyordu. Yani FNLA Çin askeri altyapısından yararlanarak Çin silahlarıyla donatılıyordu.

Portekiz ile 1974 Haziranında yapılan anlaşmada belirlendiği şekliyle, bağımsızlığa giden yol belirsiz olduğu için MPLA tarafından önderlik edilen bir hükümetin kurulması, dış güçler açısından önlenmesi gereken bir gelişme olarak görülüyordu. 1975 Şubat ayında başkent Luanda ve Kuzey Angola'da MPLA üyelerine karşı terör saldırıları düzenlenmeye başladı. Burada Çin'in yanı sıra ABD Başkanı Ford'un verdiği talimatla CIA da bu terör grubuna destek sağlıyordu. Feature Operayonu işlemeye başlamıştı. ABD gizli servisi şimdiye kadar önemli noktalarda UNITA'yı desteklemişti. Washington ve Pekin arasında bir politik anlayış birliği olduğu açıktı. Şimdi de bu örgütün destekleyicisi olarak devreye giriyordu. Kendisini önceleri "Maoist" olarak gösteren Warlord Sawimbi, daha sonraları Mao Zedung tarafından da kişisel olarak iyi niyetli olarak bildirilmişti.

Feature Operasyonu'nun amacı, MPLA'nın politik gücünü sona erdirmek ve bir kukla rejimini iktidara getir-

mekti. İlk başlarda Washington kısa sürede modern silahlarla donattığı FNLA'yı destekliyordu. Zaire Başkanı Mobutu'yu özel birliklerini Angola'da görevlendirmesi yönünde harekete geçirmek için büyük maddi araçlar devreye sokuldu. CIA açık bir şekilde şüphe taşıyordu. Çünkü aynı zamanda FNLA tarafında savaş yürütülsün diye, Batıdan askerler işe alınıyordu. 1975 Haziranında bunların komandoları Cabinda'da ortaya çıkacaklar ama MPLA birlikleri tarafından geri püskürtüleceklerdi. Hemen hemen aynı zamanlarda FNLA'nın başkent Luanda'ya yaptığı yürüyüş başlamıştı. Bu, askeri bir felaketle sonuçlanacaktı.

Angola'nın güneyinde yeni bir güç bu plana dâhil olmaya başlıyordu. Bu güç Batı yanlısı bir Angola'da büyük çıkarlara sahip olan Güney Afrika'ydı. Şimdiye kadar gizli servisleri BOSS, UNITA'ya destek olmuş, ayrıca para ve silah yardımında bulunmuştu. Güney Afrika savaş güçleri Benguela bölgesinin diğer kısımlarını ele geçirip Lobito'yu tehdit etmeye başlamışlardı. Burası Benguela demir yollarının ana istasyonuydu ve aynı zamanda Zambiya ve Zaire'nin ham madde ihracatı için de yaşamsal öneme sahip bir yerdi. Güney Afrikalılar tarafından yapılanlar Birleşik Devletler yönetimi tarafından da onaylanıyordu. Güney Afrika'nın UNITA tarafından ortaya konan saldırıları bu grubun karakterine ilişkin son şüpheleri de ortadan kaldırdı. Pek çok Afrikalı devlet açısından, Apartheid rejimiyle böylesi bir iş birliği kesinlikle kabul edilemezdi.

Bu baskın durum karşısında MPLA, 1973 yılında hazırlanmış olan silah sistemlerinin yenilenmesi için Sovyetler Birliği'nden istekte bulunacaktı. Bundan bağımsız olarak bu kurtuluş hareketi Küba'dan 1975 Ağustosunda destek alacaktı. Güney Afrikalıların yürüyüşünden sonra, bu Batı Afrika ülkesine sevk edildi. Güney Afrikalıların yürüyüşünü durduran ve operasyon birliklerinin Zulu'ya kaçmasını sağlayan, Sovyet silahları (Hepsinden önce 122 milimetrelik raket fırlatıcıları) ve Küba'nın verdiği askeri destekti. Pek çok Afrikalının gözünde bu olay unutulmayacak bir

gelişmeydi. Çünkü beyaz erkek ırkı, askeri uzmanlığının sonucunu görmüştü.

Angola 11 Kasım 1975'te bağımsız oldu. MPLA seçimlerin galibi oldu. Angola Halk Cumhuriyeti, Birleşmiş Milletler ve aynı şekilde Afrika Birliği Örgütü üyeliğine alındı. Ama ülkedeki güvenlik durumu hale eskisinden çok farklı değildi. Çünkü yenik düşen gruplar ve asıl olarak da UNITA, Batı ve Çin'in tam desteğiyle insan haklarının meşruluğunu temel alan yönetime karşı savaşmaya devam etmeye çalışıyordu.

Angola Hükümeti egemen bir devlet olarak Küba ile anlaşmalar imzalıyordu. Bu, düzenli Küba askeri birliklerinin sevk edilmesini ve doktorlar ve mühendisler gibi sivil uzmanların ülkeye gönderilmesini içeren bir anlaşmaydı. Sovyetler askeri yardım yapmaya devam etti. MPLA bununla gücünü pekiştirecek ve UNITA'yı yavaş yavaş ülkeden uzaklaştıracak duruma gelecekti. FNLA politik ve askeri güç olarak artık ortalıkta yoktu. Petrol devlerinin hükümete verdikleri imtiyaz ödemelerinin yeniden devreye sokulması, uzun bir iç savaş yaşamış olan ülkenin normale dönüşünün belirtisi olarak gösterilebilir.

Bu gelişmeler elbette Güney Afrika'yı tatmin etmedi. Angola'da sol görüşlü bir yönetim ve bu yönetimin Güney Afrika kolonisi Namibya'daki kurtuluş hareketine destek çıkması birlikte düşünülünce, durum Güney Afrika açısından güvenlik tehlikesi olarak değerlendiriliyordu. Bunu izleyen şekilde, ilk başlarda gizlenen ve küçük boyutlarda tutulan bir istikrarsızlaştırma politikası başlatıldı. Güney Afrika, ABD'de Reagan ve baba Bush'un görevde olduğu dönemlerde terör saldırıları gerçekleştirmesi konusunda cesaretlendirildi. O dönemlerde bu politikalar, kamuoyuna "yapısal angajman" olarak adlandırılıyordu. Bunların arkasında farklı şeyler gizlenmiyordu; İtaat etmeyen hükümetler tüm araçlar kullanılarak devreden çıkarılmak isteniyordu. Güney Afrika'da bu durum Angola'nın yanında Mozambik ve Zimbabwe'yi de buluyordu. Güney Afrika'da tü-

müyle terör komandoları plana dâhil ediliyordu. Bu planda UNITA ya da Mozambik'te olduğu gibi RENAMO gibi yerli gruplarla birlikte çalışılıyordu. Aynı zamanda Washington, Uluslararası Yiyecek Fonu ve Dünya Bankası'ndaki etkisini de burada kullanmaya çalışarak oyuna dâhil ediyordu. Bu ülkeler yapılabilecek yardımları ve kredileri engellemeye çalışıyordu. Yine Afganistan'da, Güney Amerika'da olduğu gibi sol güçlere karşı savaşanları silahlandırmaktan geri durmuyordu. Başkan Reagan terör şefi Sawimbi'yi Beyaz Saray'da kabul ediyor; ona kurtuluş savaşçısı payesi veriliyor ve onu "Afrika'nın George Washington"ı olarak adlandırıyordu. ABD haçlı seferleriyle diğer muhafazakâr hükümet ve partilere de tam bir destek sağlıyordu. Buradaki desteğe, Almanya Başbakanı Kohl ve İngiltere Başbakanı Thatcher da dâhildi.

ABD hükümeti UNITA'ya çok fazla para desteği ve askeri yardımda bulunmuştu. Bu yeniden güçlenmelerinin nedenlerinden biriydi. Bir diğer nedende MPLA hükümetinin bir eksikliğinden ileri geliyordu. 1977'deki isim değişikliği ile MPLA-PT (Emek Partisi) büyüyen bir şekilde ülkedeki köklerini inkâr etmeye başlamıştı. Bu Sawimbi'nin elçiliğinin ülkede kurulmasıyla meydana gelmişti. Bu, Afrikalı kimliğinin çiftçi kökenine dayandığına dair geri bilincin hâkim kılınmaya çalışılmasıyla ortaya çıktı.

80'li yılların sonu bir uzlaşmanın oluşması için önemli bir tarihi nokta olmuştu. Angola Hükümeti, Kübalıların ülkeden gönderilmesini düzenlemeye hazır olduğunu açıklamıştı. Buna karşılık UNITA da terör saldırılarına son vereceği yönünde bir taahhütte bulundu. İki politik grup bir geçici hükümet kuracaklardı. Serbest ve uluslararası gözlemciler tarafından da izlenen seçimler 1992'de yapıldı. Ama yenik durumdaki Sawimbi, seçim sonuçlarını protesto ederek yeniden silaha sarıldı. ABD başkanı Clinton seçim sonuçlarını tanısaydı bu elbette barış yönünde önemli bir etkiye sahip olurdu. Ama bu asıl olarak hedeflendi mi? Kesin olarak hayır; çünkü burada asıl mesele ABD'li petrol firmalarının çıkarlarını düşünmekti.

Angola Hükümeti petrol işinden kazandığı gelirleri yalnızca UNITA'ya karşı savaş makinesinin finansmanını sağlamak için harcadı. Burada şirketlere yeni ayrıcalıklar verilmesi de sağlandı. Çatışmalı güvenlik ortamından dolayı koşulların uygun hale getirilmesini talep etmek, yatırımcılar açısından doğal görülüyordu. Birleşik Devletler kendisine bağlı Sawimbi üzerinde büyük bir etkiye sahipken, yine de tehlike pek de görünür değildi. Yeniden bir iç savaş ve terör aracının devreye sokulmasının, iyi kâr sağlayacağı tahmin edilebilir. Yine de Angola tarafını sadece ABD'nin yapıp ettiklerinin bir kurbanı olarak görmek de yanlış olur. Uzun iç savaş dönemi hükümet için de istisnai bir durum anlamına geliyor. Bu yüzden petrol gelirlerinin alışılageldik biçimde devlet şirketine gitmemesi pek de şaşırtıcı değil. Doğru düzgün bir kayıt ve bağımsız makamlar yoluyla petrolün kontrolü gibi koşullar meydana gelmedi. Günlük 10 milyon doları bulan bir gelirde, hırsızlık ve yolsuzluklar da büyük boyutlarda gerçekleşiyordu ve her zaman olağanüstü durumlardan dolayı koşulların düzenlenmesinde değişikliğe gidilebiliyordu.

Bu tahminler 2000 yılında Fransa tarafından "Angola Gate" olarak adlandırılan skandalla açığa kavuşturuldu. Hayatta olmayan Başkan Mitterand'ın bir oğlunun, iki ortağıyla birlikte Angola Hükümeti'nin üst düzey yöneticileriyle iş karıştırdığı ortaya çıktı. Grup, Angola Hükümeti adına hareket ederek, verilecek imtiyazlar üzerinden petrol devleriyle milyarlarca dolarlık anlaşmalar imzalıyordu. Neden aracılar kullanılmıştı? Cevap yakında duruyor. Bu şekilde hükümet üyeleri petrol ticaretinden yararlanmış olacaklardı: Aracılar elbette çok büyük boyutlarda kazanç sağlıyorlardı. Bu kazançların bir bölümü Angola'dan bu işe karışanların yabancı ülkelerdeki banka hesaplarına aktarılıyordu. İkincisi, aynı aracılar aynı koşulların silah malzemesinin getirilmesinde de sağlıyorlardı. Şimdi yalnızca buradaki özel askeri firmaların elemanları tarafından kullanılan silahlar, Angola ordusunun yeniden yapılandırılması diye duyurulmuştu.

UNITA'ya nihai darbenin vurulması ve Sawimbi'nin devreden çıkarılması için gerçekte 1998 yılını bulacaktı. Son yıllarda bu grup politik söylemleri olmayan ve açık bir suç örgütü haline gelen bir yapılanma olmuştu. Güney Afrika firmalarının taleplerini yerine getirecek şekilde elmas kaçakçılığına odaklanacaktı. Burada 1994-2001 yılları arasında 3 milyar dolarlık bir trafiğin söz konusu olduğu bildiriliyor.

Uzun iç savaşın etkisi altında, eski kurtuluş hareketi de anlayış olarak değişiklik geçirdi. Sosyalist ideallerin yerini pazar ekonomisine yönelik sloganlar aldı. Hükümet ve partideki üst düzey yöneticiler otokratik bir tarza biat ediyordu. Bu tarz onlara petrol işinden önemli bir kâr sağlamanın yanında (Yalnızca Başkan Dos Santos, imtiyazlardan dolayı 700 milyon dolarlık bir kişisel kazanç sağlamıştı) ABD üst düzey politikacılarıyla bir araya gelme şansı da veriyordu. Örneğin Başkan yardımcısı Cheney, Sawimbi'nin militan bir destekçisiyken bu arada Angola Başkanının iyi de bir arkadaşı olmuştu. Cheney'in firmaları, önceki güvenlik servisi firmasının Angola ordusu ile yaptığı iş ve petrol alanlarının kullanıma açılmasının inşası için elbette yardımcı olacaklardı. ABD Başkanı Bush, Texas petrol sanayisinin yönetimini en yakın arkadaş grubu arasından seçecekti. Aynı zamanda Angolalı iş arkadaşının özel işlerinde de yardımcı olacaktı. Bunun makbuzu Başkan Dos Santos'un, Beyaz Saray'da misafir edildiği, Washington'a yaptığı sık ziyaretlerdi. Sonunda ABD Başkanının Angola Gate skandalının baş aktörlerinden biriyle çok iyi arkadaş olduğu ortaya çıkacaktı.

Angola Başkanı Fransız iş arkadaşı Chirac ile de çok yakın ilişkiler sürdürüyordu. Fransız devlet şirketi ELF'e verilen imtiyazlar da, bu yakın ilişkilerin bir getirisi olsa gerek.

Angola halkı bu gelişmelerin elbette uzağında kalmaya devam ediyor. Ama iktidar kliğinin kâr ve refahıyla kitlesel yoksulluk, bilindik bir şekilde yaşanmaya devam ediyor.

Kıyak İşler Muazzam Kazançlar

"Militarizm Avrupa'yı yönetiyor ve yutuyor. Ama militarizm aynı zamanda kendi çöküşünün çekirdeklerini de içinde taşıyor" Friederich Engels *Anti-Dühring*'de (Anti-Dühring, S. 158,) böyle yorumluyor. Aşırı silahalanma ve militarizm sanayi devriminin sonuçlarıdır: Teknik yenilikler verimliliği ve savaş ürünleri yapımındaki etkili yükselişi de mümkün kılıyordu. Rakipler sanayi mamülü ölüm makineleri sayesinde daha kolay ve şimdiye kadar olandan daha büyük bir ölçüde yenilgiye uğratılabiliyordu. Silahlanma "ürünün üreticilerine rüşvet açısından farklı olanaklar sunduğu için etkilerini kısa süreli olarak gösteriyordu. Sert rekabet koşullarının olduğu Viktoryen Çağda silahlanma araçları büyük güçleri diğerlerinin desteği olmadan başarı kazanma gibi çok özel bir olanak sağlıyordu. Bir kısım az miktarda müşteri için büyük talepler (silah sektörü için tipik bir durumdur), Almanya'da Krupp, İngiltere'de Vicker ve Fransa'da Schneider-Creusot gibi devasa silahlanma rakiplerinin oluşmasına neden oldu. Böylece silah firmaları genel seferberliğin öncülleri oldular. Elbette silahlanma tekelleri diğer büyük firmalardan devletle kurdukları özel ilişki bağlamında ayrışıyorlar. Bu nedenden dolayı 1929 yılındaki büyük iktisadi kriz sırasında diğer tüm şirketlerden farklı olarak hâkim bir rol oynadılar" (Hallgarten, Wettrüsten, S.13).

Kapitalist ekonomik sistemin militarizasyonu, ücretli çalışmaya bağlanmış halk tarafından silah üretiminde ortaya çıkarılan önemli ölçüde büyük bir değer sunuyordu. Donanımın bu biçimi her iktidar politikasına kendisini gerçekleştirme olanağı veriyor. Geçerli yasalara, anlaşmalara,

devlet yönetmeliklerine karşı ihlaller, insanların korunması için düşünülen anlaşmalar, bu yolla tümüyle yok sayılıyor ve tüm bu yapılanlar da gizlenmeye çalışılıyor. Silahçılık kârlı bir sektör ve sürüme ihtiyaç duyar. Bundan dolayı silah üretimi küresel iş kolu olarak da değerlendirilmelidir.

Silah Endüstrisi

Yeni Çağın silah sanayisindeki politik ve ekonomik eğilimler özellikle açık okunabilme olanağı sunuyor. Burjuva devrimi ve onun sonucu olan 19. yüzyılda ulus devletin kurulmasına kadar olan savaşlar, feodallerin ve daha sonra da mutlakıyetçi hükümdarların özel meseleleriydi. Ordular sayı olarak küçüktü. Sınırlı kaynaklar kavrayışıyla silahlanma da belirli silahlarla sınırlı tutulmuştu. Daha çok da ucuz silahlardan oluşuyordu. İlk ulusal ordular en başta Fransız Devrimi yönetimi ve daha sonra da Napolyon tarafından kitlesel bir orduya dönüştürüldüler. Yetenekleri sanayi devrimine çok az derecede bağlıydı: Makine savaşa yeni olanaklar verdi. Savaş da endüstriyel üretim için ucuz maddi ön koşulları gerektirdi. Büyük ordular için, savaş dönemlerinde, devasa savaş meydanlarında, onlara hızlı bir şekilde maddi tedarik sağlayacak bir sanayi ortaya çıkıyordu.

Avrupa ve ABD silah sanayisi, sivil ekonomideki yeniliklerden de fayda sağladı: Buhar gücü demir yollarının inşası, iş bölümüne dayalı üretim, standardize edilmiş seri üretim vs. ama bu yenilikler henüz eskiden gelen yapıların etkili olduğu silah sistemini ve askeri yönetimleri tümüyle değiştirme olanağı bulamamıştı. Bu şaşırtıcı değil, çünkü Avrupa'nın eski rejimleri Fransız Devrimi'ne karşı mücadelede birleşmişlerdi. Ne olursa olsun geçmişten gelen toplumsal ilişkileri korumak ve gerekirse bu zararlı devrim virüsünü dışarı atmak istiyorlardı.

Değişiklikler ilk olarak Kırım Savaşı'nda görüldü (1854-1856). Geleneksel askeri lojistikte açık "sivil mü-

hendisliğin" yöntemlerinin kullanılmasının İngiliz ve Fransız silah sanayisine nasıl olanaklar verdiği açığa çıkarıyordu. İlk olarak ABD silah firmaları yeni bilgilerden yararlandılar. Sanayi devriminin temellerinin uygulandığı ilk savaş Amerikan iç savaşıydı.

Makine ve diğer silahlı donanımın oluşturduğu yenilikler, yavaş yavaş silah sistemi ve askeri yönetimin birlikte ele alınmasına doğru gelişecekti. Bu şekilde 1880'lerin silah sektörü sivil ekonomik gelişmelerin teknik kavrayışını uygulamaya çalıştı. Yenilikler ilk olarak burada meydana gelmeye ve daha sonra sivil kullanıma göre düzenlenmeye başlandı. Burada, bant üretiminin kullanılması örnek olarak verilebilir. Bantlar ilk başta elden ateşlemeli silahların üretiminde kullanıldı: Aslında Fordizm tanımı doğru bir şekilde düşünüldüğünde "Coltism" olarak değiştirilmeliydi. Çünkü bu üretim metodunu ilk olarak üretimde kullanan ABD'li fabrikatör Colt'tu.

Örgütlü şiddetin endüstriyelleşmesi kendisini kabul ettiriyordu. Bu da topluma yansıtılıyordu. Serbest ticaret alanı çağı, dünya pazarının genişlemesini çabuklaştırmış ve buna direnen Çin ve Japonya gibi ülkeler ise gönüllü olmayan bir şekilde hem de küçük askeri harcamalarla pazarlarını açmaya zorlanmıştı. Bu çağ 1873'teki en derin krizinin ardından son buldu. Ulusal iktisadi vergilendirme yöntemi büyüyen bir şekilde yankı yapmaya başlamıştı; böylesi bir himayeciliğin yönetimi askeri alan üzerinden kurulan planlama anlayışlarını de beraberinde getirdi.

Askeri Endüstriyel Kompleks şimdi önemli bir iktisadi vergilendirme aracı olarak yola çıkıyordu. Arsenal sistemi (tüm devlet fabrikalarının silah üretimine ayrılması) terk edildi. Çünkü özel sanayi daha az masraflı bir şekilde üretim yapabiliyor ve seri imalatın Arsenal sistemiyle mümkün olmayan bir şekilde uygulanmasını getiriyordu. Büyük Britanya bu konuda öncü süvariydi: Woolwich Arsenal'den sonra ortaya çıkan Armstrong-Vickers firması ilk silahlanma devi olacaktı. Alman İmparatorluğu'nda bu Krupp fir-

masıydı; Fransa'da ise Schneider-Creusot grubu. Ordu ve devlet, silah endüstrisine bağımlı şekilde yönetilmeye başlanmıştı. Bu, silah endüstrisi güvenlik aracının onun için gönderilebileceği tek "donanım" idi. Ama ulusal askeri sektör, silahlanma kapitalizminin kâra bağlı nedenlerden dolayı yeni pazarlar açmak zorunda olduğunu yalnızca sınırlı bir şekilde anlayabilecek durumdaydı. Bu da tekrar giderler açısından uygun bir şekilde alışveriş yapabilecek ve silah sanayisini iktidar politikasının aracı olarak koyan ulusal yönetimlerin karşılayabileceği bir durumdu.

İngiliz savaş filolarının programı Dreadnoughts, silahlanma sanayinin başarılı pazarlanması konusuna bir örnektir. 20. yüzyılın başlarında İngiliz iş gücünün %3'ten fazlası savaş sektöründe çalışıyordu. Devletin, bu sektörde, umulan askeri yeniliklerin yanı sıra toplumsal politik etkilere yönelik olarak da beklenti içinde olduğu talepleri vardı. Özellikle sermaye ve örgütlü emek arasında, çatışmalara gebe ilişkiler burada öne çıkıyordu.

Silah ekonomisi çıkarlarının politik süreç üzerindeki tayin edici etkisi, bir numune olarak ortaya çıkıyordu: Örgütlü şiddetin endüstrisinin oluşması ve ekonominin politikleşmesi emperyalizmin baskı araçları oluyordu. Bunlar günümüze kadar geçerliliklerini korumuşlardır.

Sorunlu olan silah sanayinin barış dönemlerinde büyük kapasitesine rağmen düşük bir taleple karşılaşması ve bunun da şirketler açısından kayba yol açmasıydı. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, devlet ve özel sermayenin birlikte etkisi, yeniden düzenlendi.

Silah üreticileri, o zamana kadar azami saldırgan bir militarizm ile daima yeni alıcı pazarlar arayışındaydılar. Buna da Avrupa emperyalizmi karşılık geliyordu. Sanayi imalatı yeni olanaklar sunuyordu; böylece teknik iyileştirmeler kullanılabilir hale geldi. Var olan silah sistemleri etkinlik ve "verimlilik" açısından değiştirilecek ve hükümetler yeniliklerin ortaya çıkarılması konusunda çaba harca-

maya sevk edileceklerdi. Şirketler sistem konforuna göre çalıştıkları sürece, bilinç yoluyla planlanan malların kullanım değerindeki yıpranmanın zamansal olarak kısaltılması, yeni taleplerin ortaya çıkmasını sağlayacağı için tercih ediliyordu. "Sivil" kapitalizmle kazınarak bulunabilecek tek fark, şirketin kazanç çabalarının sonucu olarak silahların devamlı daha ölümcül yapılmasıdır. Bu o dönemde ortaya çıkan yeniliklere bakılarak da görülebilir: Tepmesiz silahlar, makineli silahlar, panzer silahları, alev saçan silahlar, panzer, uçak, denizaltı vs.

Endüstriyel imalat standartlaşmayı da getirdi; bu, parçaların tek tek çok defa kullanılabilmesi anlamına geliyor. Bunun hazırlayıcıları ABD'li sanayiciler Eli Whitney ve sözünü ettiğimiz Samuel Colt idi. Bunların firmaları, günümüzde bile hâlâ silah çeliğinin üretiminde dünya çapında lider sayılan firmalardır. Kullanılmış silahlar böylece daha sonra düzeltilebilme ya da parça olarak kullanılabilme olanağına kavuştular. Bu kullanım olanakları ya Balkanlardaki gibi küçük ordusu olan ülkeler ya da özel kullanım olarak ortaya çıkıyordu. Bu özel kullanıma Birleşik Devletlerin batısındaki "ilkel birikim" örnek verilebilir.

Silah üretiminin ağırlık noktasını, o dönemlerde pek çok büyük gücün karşı karşıya geldiği, dünya ekonomisinin merkezi olan ve çatışmalarla dolu bir bölge olarak beliren Avrupa oluşturuyordu. Krupp, Schneider-Creusot ve Skoda gibi büyük şirketlerin "kendi" devletlerinin ana tedarikçisi olması tipik bir durum. Bu aynı zamanda potansiyel rakiplerle iş yapılması anlamına da geliyor. Bunların kâr eğilimlerini ortaya çıkabilecek politik riskleri göze alarak belirledikleri tahmin edilebilir. Birinci Dünya Savaşı bu konuda bolca örnekler sunuyor. Alman birliklerine Rusya'da Krupp silahlarıyla ateş açıldı; Rus birlikleri Skoda silahlarıyla Avusturya -Macaristan ordularına saldırıyorlardı; Belçika birlikleri kendilerini Alman işgalcilerine karşı Alman menşeli silahlarla koruyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı baskıyla savaştan sonra Milletler Cemiyeti'nin kuruluşu kabul edildi. Cemiyet silah sanayisindeki dizginsizce ilerleyişi durdurmayı isteyecekken, dünya savaşında suç ortaklığı yapacaktı. ABD Senatosu'nun Nye Komitesi (1934-1936) adlı komiteyi, aynı şekilde İngilizlerin de "özel silah üretimi ve satışını araştıran Kraliyet Komitesi (1936)"ni görevlendirmesi bu konuda çok sayıda illegal faaliyeti ortaya çıkardı; şantajlar, izinsiz fiyatlandırmalar, silah ambargolarının delinmesi, yasadışı malî işlemler tefecilik vs.

Her iki araştırma da, diğer ülkelerde benzer araştırmalar yapılmasını teşvik etti. Bunların arasında Şili, Brezilya Arjantin ve Peru gibi ülkeler de vardı. Hollanda ve İsveç silah ticaretinin denetimi konusunda çeşitli önlemler aldılar. Birleşik Devletler, Bolivya ve Paraguay arasındaki Chaco Savaşı'nda bir çeşit silah ambargosu uyguladı. Yalıtıma yönelik eğilimlerle birlikte ABD Kongresi, tarafsız işlemler yapılması yönünde bir karar alarak, bu konuda Amerikan silahlanma ve silah firmalarını cezalandırmaya yönelik de bir yasal düzenleme getirdi (Yasa 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırmasından sonra ortadan kaldırıldı).

Alınan bazı önlemlere rağmen, uluslararası silah sektörü durmadı; İngiliz, Çek ve ABD'li firmalar Çin'de iç savaşı sürdüren partilere teslimat yapıyorlardı. İtalya, Balkan devletleri ve Türkiye'ye satış yaparken, ABD firmaları da Bolivya'ya yönelik ambargoyu deliyorlardı. Almanya'nın Versay Anlaşması uyarınca aslında silah üretimine son vermesi gerekirken, ülkenin 20'li yılların sonunda 13 ülkeye silah temin eden ana ülke olması; bu sayının 1930'lu yıllarda 22 ülkeye çıkması, H.C. Engelbrecht ve F.C. Hanighen'in (Merchants of Death, S. 229-34; 240-46) de ortaya çıkardıkları gibi şaşırtıcıdır. Çek silah sanayisi 1933'te iyi bir dönemini yaşıyordu. Temel alıcısı Nazi Almanya'sıydı. Çünkü Almanya'nın devasa silahlanma programı yalnızca açık bir şekilde ülkedeki işletmeler yoluyla karşılanamazdı.

ABD Askeri Endüstriyel Kompleksi

1929'da ABD'de meydana gelen ağır ekonomik bunalım ilk olarak silahlanma programı yoluyla 1940-1944'ten sonra aşıldı. Askeri üretim için yaratılan devletin malî desteği, şirketler açısından bereketli bir arz ve kazanç sağlıyordu. Bununla, sosyo-politik açıdan işsizliğin hızlı bir şekilde düştüğü görüldü. Askerlik hizmeti için görevlendirmeler de bununla birlikte geldi. Teçhizatların satışı, daha doğrusu ittifak halindeki ortakların askeri hizmetlerinin karşılanması da anılmaya değer. Birleşik Devletlerin savaşın sonra ermesiyle, yıllık olarak kendisine dünya ekonomisinde önde bulunma imkânı sağlayan altın bölgelerini ele geçirmeye çalışması yalnızca bu şekilde anlaşılır oluyor. Mali açıdan etkili olan ABD gibi bir ülkenin birkaç yıl içinde böylesi bir fazlalığa sahip olması başka bir şekilde açıklanamaz: Buna elbette ABD birliklerinin kurtarılmış Avrupa'da ve Asya'da ortaya koydukları yağmaları da hesaba katmak gerek. Bu bağlantılar konuya ilişkin yazılı kaynaklarda, ilginç bir şekilde uzun süre saklı tutuldular.

Japon ordusunun Çin ve Asya'nın diğer kısımları üzerinde yıllar süren işgali sırasında, oralardaki altın varlıkların yönetim birimlerini ve firmalarını, aynen Almanların egemen oldukları Avrupa'da yaptıkları gibi yağmalaması buna bir örnektir. Savaşın bitmesinden sonra birkaç milyar dolarlık servetin Filipinlerde madenlere gömüldü: Üstün ABD deniz savaş gücü yüzünden bunların Japonya'ya taşınması fazlasıyla tehlikeliydi. Gizlenen hazineler ABD'nin eline geçti. Başkan Truman bunun gizli tutulması yönünde talimat verdi. Burada hükümet ve parlamentonun hedeflediği amaç, bu büyük ve hiçbir şekilde resmi kayıtlara girmeyecek olan araçları gizli operasyonlar için kullanmaktı. Birçok önemli ülkede ABD adına politik ve askeri olarak yönetici durumdaki personele rüşvet vermek ve seçimleri manipüle etmeye yönelik harcamalar bu kapsama giriyordu. Yani altın zenginliği Soğuk Savaşın finansmanı ve ABD egemenliğinin pekiştirilmesine hizmet etmişti. Sterling ve

egemenliğinin pekiştirilmesine hizmet etmişti. Sterling ve Peggy Seagrave'nin araştırmalarının sonuçları (Gold Warriors) bunu ortaya koyuyor.

1945'te savaşın sona ermesinden sonra kapsamlı şiddet aracının bir derece küçültülmesi mantıklı olurdu. Elbette böyle olunca silahlanma destekli ekonomi balonu patlayacak ve 1941'den önceki problemli duruma bir dönüş yaşanacaktı. Ayrıca bu elbette firmaların kazançlarını da düşürürdü. Diğer taraftan halk arasında da silahlanmaya karşı ciddi bir çekince vardı. Bu çekince, barış ilişkilerinin doğması arzusunu doğuruyordu. Kazançlar düşürülmeden tüketime bir geçiş yapılması zor görülüyordu. Yani iktisadi politik bir uzlaşma bulunması gerekiyordu. Kısa süreli olarak bir iktisat balonu hesaba katılabilirdi; savaş ekonomisi altında binek otomobil gibi iktisadi mallar serbestçe ele geçmiyordu. Yani bu istikrarlı sektörel bir alternatif değildi. Dünya politik arenasında barış dönemlerinde süre giden yüksek düzeyli silahlanma programlarını haklı çıkarmak için yeni tehditlere ihtiyaç duyuluyor. İngiliz politikacı Winston Churchill'in çığır açıcı bir şekilde yaptığı gibi, görev açısından takipçisi olan Blair'in de bir baskı hükümeti olarak yaklaşık 60 yıl sonra Washington'da benzer bir şekilde davranması dikkate değerdir. Soğuk-Savaşın yapısı dizginsiz kapitalizme göre düzenlenmiş toplum karşısında devletin ekonomik taleplerde bulunmasını daha kolay kabullendiriyordu. Militarist Keynesçilik, silahlanma alanındaki devlet ödevlerinin yerine getirilmesi için gayri safi hâsıladan yıllık ortalama %7'lik bir kısmın götürülmesi anlamına geliyordu. Yeni iktisadi militarizmin 1948'den itibaren başlamış olması da dikkate değer. Yani belirsizlik, Kore Savaşı'ndan çok önce yeni silahlanma için bir neden olarak gösterilmişti. Washington ve diğer Batılı hükümetler, bunların başında da Adenauer, kendi aşırı silahlanmaya dayanan dış politikalarını haklı çıkarmak için "dünya egemenliğine bir Sovyet saldırısı" bulunduğuna dair bir propaganda yürütüyorlardı. Nazi ordusu tarafından 20

milyondan fazla ölüyle büyük ölçüde yıkıma uğratılan Sovyetler Birliği gibi bir ülke, neden 1945'ten hemen sonra yeni bir savaş hazırlığına girişecekti ki? Bu soruya günümüze değin makul bir cevap veremeyen soğuk savaşçılar suçlu olduklarını gösteriyorlar.

Kendi güvenlik çıkarlarından dolayı SSCB de Batı saldırganlığına kendi aşırı silahlanmasıyla karşılık vermek zorundaydı.

Devletlerin askeri etiketli belirlenime sahip ekonomik işgalcililiği soğuk savaş sırasındaki her iki taraflı ambargolarda ve engellemelerde görülür oldu.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüne geriye dönük olarak bakıldığında, yapısal açıklar açısından bitmiş bir modelin sürdürülmesinin sistemin bir sonucu olduğu görülür. Bu gelişmeleri genel olarak Batının ve Birleşik Devletlerin özellikle ekonomi alanındaki üstünlüğü olarak değerlendirmek gerçekliği teğet geçiyor. Daha yakından bir bakışla, aslında militarist keynesyenciliğin iktisadi yapısal sorunları hiçbir şekilde çözemeyeceği görülür. Çünkü Batı Bloku, küresel ölçekte, önemli ve ABD'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında kullanılan ve onlara garantiye alınmış bir kazanç sunan otomobil firmaları ve hava yolları sektörünü kendi yapısında ve üretim ilişkilerinde korumasını bu tür bir iktisadi politikaya borçluydu ama bu aynı zamanda teknik yeniliklerin rasyonel fabrikasyonların uygulanmasını da engellemişti. Her iki sektörün firmaları da revize edilen bir imalat düzeyine karşı sertleşiyorlardı; küresel bir rekabetin arkasında kalıyor ve devletin gider grubu olarak hayatta kalıyorlardı. Bu ABD ekonomisinin tümü için geçerliydi yani endüstriyel mevcudiyetinin temelleri çıkarılıyordu: Bu konuda diğer örnekler şunlar:

İkinci Dünya Savaşı'nın açıklığa kavuşturduğu şey, ABD'nin askeri gücünün, payandası otomobil sanayisi olan yerel iktisadi alanların gücüne dayanmasıydı.

Buna ek olarak, ABD'li şirketlerin bu yoldan rakipleri karşısında önemli miktarda bir kazanç artışı sağlayan ikti-

sadi kaynaklar kazandığı, kitlesel imalat teknikleri geliyor. 1929'dan itibaren yaşanmaya başlanan dünya ekonomik krizi ABD üzerinde asıl olarak, 1930'ların başlarında, pazarda doyma noktasına ulaşan otomobil endüstrisinin krizi olarak kendisini gösterdi. 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan kriz örneğinde olduğu gibi daha önceden meydana gelen krizler yeni teknolojilerin oluşumunu kışkırtmış ve endüstriyel dönüşümü kolaylaştırmıştı. Ama bu sefer gelişmeler böyle seyretmemişti. İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım, otomobil sanayinin önemini bir kez daha vurgularken hava sanayisinin sivil, yani pazar ekonomisine yönelik olarak kullanılması yönündeki gelişmelerin kesintiye uğramasına neden oldu. Oysaki bu hava sanayi 30'lu yıllarda ABD ekonomisinin büyümenin yeni taşıyıcısı olarak yerini almıştı. Sipariş veren olarak devlet için asıl önemli olan, mümkün olduğu kadar çok silah sistemini (panzer, taşıt ve uçak) almaktı; silahlanma mallarının nasıl üretildiğiyle bile ilgilenmiyordu. Sonraki dönemlerde sivil kullanıma açılarak işletme ekonomisinde önemli bir yer tutmaya başlayan üretim teknikleri de şirket tarafından dikkate alınmıyordu. Devletin kendisi tarafından belirlenen dünya politikası silahlanma ürünlerine daimî bir ihtiyacı getirdiği için eski yöntemsel örnekler savaştan sonra da korunmuştu. Böylece diğer iktisadi alanların gelişmesinden mahrum bırakılan kaynaklar bağlı bir şekilde duruyordu.

Bu karşı koyulamaz büyüklükteki "askeri harcamalar", orta ölçekli ekonomik olarak da adlandırılan küçük firmaları taşeronluk rolüne zorlayan büyük firmaların pozisyonunu pekiştirdi.

Silahlanma firmaları kapasiteyi, sermayenin mantığını izleyen bir şekilde üretim araçlarının sunacağı kâra ulaşmaya yönelttiler. Gerçek bir silah pazarı bulunmadığı aksine merkezi müşteriler bulunduğu için, buna ikna olarak, sistemin ikna olduğu biçimde sürekli yeni şiddet ürünleri sipariş edilmeliydi. Bu durumda silah sanayisi güncel olarak da üretimde olan silah sistemlerinin geliştirilmesine

başlıyordu. Silahlar orduya ulaşmadan önce eskimiş oluyordu. Devletin silah sanayisine ihtiyacı olduğu için yalnızca yeni silahlarını profesyonel kullanıcı olmayanlara, yani ordulara kakalamalıydı. Aksi halde silahlanmanın geleceğini dağıtımcılar belirleyecekti. Silah firmaları başkalarının uğraşamayacağı büyük kısımlarla ilgileniyorlardı. Burada, var olan silahların yeni "kullanıma" uymayan temel özelliklerinin geliştirilmesi, daha ziyade yeni alınan şeyi doğrulayacak biçimde ek unsurların geliştirilmesi hedefleniyordu.

Planlı olarak eskitilenlere yönelik anlayış sivil üretime de giriş olanağı buldu. Örneğin; daha önceki modelle çok küçük farklılıklar gösteren, modellerine yıl ile başlanan ve yalnızca birkaç iyileştirme yapılmasına dayanan otomobillerin üretiminde. Bu tarz bir işletmecilik kültürü için basit, güçlü ve uygun fiyatlarda üretimin göz ardı edilecek olmasında şaşılacak bir durum yok elbette. Aynı zamanda burada işletmenin işleyişindeki vergilendirme de daima daha fazla önem kazanıyordu. Yönetim asıl değer yaratan imalata değil, aksine orta noktaya geri dönmüştü. Diğer hiçbir toplumun yapmadığı gibi "pazar"ın özümsenmiş olmasıyla övünen ABD toplumu kendi temel prensiplerini yadsımaya yönelmişti. Bu özellikle havacılıkta açık hale geliyor. Bu konuda ABD firmaları rakiplerinden bir boy öndelerdi. Hızlı bir şekilde yükselen hava trafiğiyle sivil havacılık sektöründe pazar lideri olarak ortaya çıkması beklenebilirdi. Gerçekte tam tersi oldu: Boeing istisnası dışında tüm diğer ABD'li firmalar sivil pazardan çekildi. Çünkü müşterilere uygun fiyattan hava seyahati sunacak durumda değillerdi. Bu durum teknik yeteneksizliklerden değil şirket yönetiminin askeri siparişleri yerine getirmeyi sivil havacılığın getireceği kazançlara göre daha kârlı bulmasından Boeing devlet desteği olmasa iflas ederdi.

Askeri Endüstriyel Kompleks (MIK) iki fonksiyonu yerine getiriyordu; birincisi dünya politikasındaki çıkarların algılanması için araç fonkisyonu; ikincisi konjönktürdeki politikaya bağlı olarak artan askeri görevler için araçların

yönlendirilmesi fonksiyonu. Göze batan konumuna rağmen Askeri Endüstriyel Kompleks tartışmasız da değil; tarım ekonomisi, ham madde sanayisi ve mali sermaye gibi sektörler kendilerini, kendi çıkarları için devletin araçlarından yararlanmak ve politik düzenlemelerde etki sahibi olmak üzere konumlandırıyorlar. Uzun soğuk savaş sürecinde Askeri Endüstriyel Kompleks bu gruplar için de işleve sahipti. Çünkü ABD'nin dünya çapındaki etkinliğinin askeri güvenlik altına alınmasında, yine farklı iktisadi sektörlerin de buradan kâr elde ettiği donanıma ihtiyaç duyuluyordu. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı geçici zihniyet değişikliğini kolaylaştırdı; düşük bir askeri angajman kabul edilebilir görünüyordu; aynı anda finans spekülasyonları ve ona eşlik eden yeni mucize çocuk, enformasyon teknolojisi kapitalizmin yeni bir çağındaki çıkışı ısıtıyorlardı; yani propaganda böyleydi. Gerçekte, ilk olarak 1941'den sonra olmak üzere reforma zorlanan silah sanayisi idi. Finans kabarcıklarının patlamasıyla, enformasyon teknolojisinin yalnızca bir yardımcı sektör olarak, ama hiçbir şekilde yeni ekonominin temeli olarak görülmemesi anlayışı tesadüfî olarak aynı dönemde çıkmadı. Askeri Endüstriyel Kompleks tekrar konjönktürün motoruna damgasını vuracak merkezî bir platforma doğru hareket etti. Bu sefer elbette ABD yönetimi dersine iyi çalışmıştı; Bush yönetiminin yeni dış politikası, diğer iktisadi grupların çıkarlarını da kendi politik operasyonları içine dâhil etti. Bu konu güncel olarak da Washington'daki tartışmalara konu oluyor.

Uzun soğuk savaş süreci ABD silah sanayisi için altın çağ idi. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı sonrasında askeri pazara olan talebin düşebileceği görülmüş oldu. Askeri Endüstriyel Kompleks şimdi hangi stratejik yeteneklere sahip olduğunu kanıtlıyordu. Geçici olarak, Reagan döneminde olduğu gibi aşırı silahlanma politikasının tam bir kazanç getireceğinin düşünülmeyeceği bir dönem başlamıştı. 90'lı yılların başında şirketler eski kazançlarını elde edemediler: Sektör orta vadeli bir krize girmişti. Diğer sektörlerde ol-

duğu gibi buradada işletme sayısında düşüşler yaşandı: 120 bin olan şirket sayısı yaklaşık % 40 oranında düştü. Sektördeki 3,6 milyon işçiden 1,2 milyonu işlerini kaybettiler. Bu konsolidasyon gerekliydi ama yeterli değildi. Clinton yönetiminin, silah firmalarına 1993'te aşağıdaki öneriyi sunmasıyla krizden çıkış için bir yol ortaya çıktı: Silah sanayi gider yönetiminde yeni yollar deneyerek üretime devam edecek, buna karşılık yönetimde şirketlere finansal destek sağlayacaktı. Bu destekle var olan siparişlere de artı bir zam verilecekti. Yani devlet toplu işten çıkarmalar ve iş yerlerinin kapanmasında finansal açıdan bir eşitlik sağlamaya çalışıyordu: Meslek dilindeki söyleyişle "payoffs for layoffs (işten çıkarma karşılığında yapılan ödemeler)".

Bu nedenden dolayı bir birleşme dalgası ortaya çıkıyordu. Bu dalganın sonunda geride silahlanmanın küçük artıkları kalacaktı: Boeing-McDonnell Dougla, Lockheed-Martin Marietta, Raythe-on-Hughes-General Dynamics-Texas Insturments ve Northorp Grumman silahlanma alanındaki payın dörtte üçlük bölümünü kendilerinde topladılar. Devlet de bunlara ek yardımlar sunuyordu. Yüksek teknolojideki silah sistemleri için ihracat koşulları kolaylaştırıldı. Böylece ABD eyalet sistemi altında olan devletler dışındaki devletler de en modern savaş uçakları ve diğer donanımlardan yararlanma olanağına kavuştular. Silah sanayisinin sipariş defterleri yeniden dolmaya başladı. Bu durum, güvenlik politikaları çerçevesinde gelişiyordu. Çünkü Birleşik Devletler askeri teknik üstünlüğü konusundaki mesafeyi azaltıyor; diğer devletler aşırı silahlandırılıyor ve bunun finansmanı ABD'deki vergi gelirleriyle yapılıyordu. İhracat büyük boyutlarda destekleniyordu. 1999 yılındaki destekler yaklaşık 7 milyar dolar civarındaydı. %60'lık bir pazar payıyla Amerika Birleşik Devletleri günümüzde lider silah tüccarı durumunda ve eğilim yükselmeye devam ediyor. Amerikan Bilim Adamları Federasyonu'nun hesaplamalarına göre ABD silahlanma tekelleri, 2001 yılında dünya silah ve silahlanma malzemelerinin

yaklaşık %50'sini kontrol ediyorlardı. İhracat aşağıda verildiği gibi ortaya çıkıyor:

(1) ABD yönetiminin iş hacminde ihracat 12,2 milyar dolar;

(2) 13,1 milyar dolar büyüklüğündeki bir ihracat miktarı Yabancı Askeri Satış Programı çerçevesinde gelişiyor. Bunun %95'lik bölümünü İsrail, Mısır ve Ürdün'ün payı oluşturuyor.

(3) Silah sanayisindeki yabancı alıcılar için özel ihracat 36 milyar dolarlık bir değer taşıyor.

Yine de silah sanayisinin işletme ekonomisindeki durumu müşkül kalıyor. %40'ın altındaki bir kapasite kullanım oranı pazar ekonomisine yönelik olarak bir şirket için kârlı bir ticareti çok düşük düzeyde mümkün kılıyor. Bu yüzden sektörün önemli bir bölümü iflas etmişti. Ama yeni şirketlerin kapanmaya devam etmesi devlet tarafından istenilmeyen bir durumdu. Çünkü gerilim olasılıklarına yönelik olarak kapasiteyi belli bir noktanın altına çekmek de istemiyorlardı. Bunun için de bir çözüm bulundu: İhalelerde kapasitenin korunmasına dair giderler arz fiyatları ile dikkate alındı; bu kısım için giderleri devlet devralıyordu. Silahlanma ürünlerinde parça başı fiyatlar, birleşmelere bağlı olarak yükseliş gösteriliyordu. Hava Kuvvetleri Filosu'nun her uçağı için 1989 yılında ortalama 39 milyon dolar ödüyordu; 1997'de giderler 64,5 milyon dolara yükselmişti. Savaş donanması için aynı zaman aralığında ortalama gemi fiyatları 325 milyon dolardan 450 milyon dolara yükseliyordu. 1980'lerin sonunda tane fiyatı 190.000 dolar olan hava raketleri ise ortalama 314.000 dolar ve üzerine yükselmişti.

Diğer taraftan devletlerin finansal araçları sınırlıydı. Çünkü 90'ların dünya ekonomik durumu karşısında Reagancı bir yüksek silahlanmanın tekrar edilmesi, artık pek de uygulanabilir değildi. Sınırsız bir satın alma gerçekleşe-

medi. Silah tekelleri o şekilde kazançlarını artıracakları için yeni sistemleri mümkün olduğunca çok teknoloji yoğun bir şekilde tasarlamakla ilgileniyorlardı. Bu yine, ileri bir teknolojileşmeyi gözeten askeri bir yönetimin varlığına denk geliyordu. Eğilim, vuruş gücü yüksek olan bir personel yapısına sahip bir ordu olma yönündeydi. Askeri ilişkilerde devrim olarak adlandırılan bu anlayış hemen hemen tümüyle makinelerin kulanıldığı bir savaşa doğru yönelme olduğunu düşündürüyordu. Uydular üzerinden savaş izlenerek emirler bu şekilde verilecekti. Yüksek teknolojiyler donatılmış personel kaybının olmadığı "temiz savaş" işi ordulara yeni olanaklar verecekti ve gerçekleşmesi de çok uzak görülmüyordu. Bu yöndeki gelişmeleri hazırlamak için yıllık ortalama 35 milyar dolarlık bir para araştırma amaçlarına yönelik olarak silah sanayisine veriliyor. Hâlihazırda Army After Next olarak adlandırılan ve 2025 yılı için askeri senaryolar geliştiren bir anlayış var.

ABD'de silahlanma politikalarına yönelik eleştiriler çok sınırlı, çünkü silah sanayisi bölgesel olarak önemli bir ekonomik sektör durumunda. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra Roosevelt yönetimi fabrikaları yapısal olarak zayıf olan güney devletlerinde inşa etti. Buralarda silah sanayisi hala ekonomik yaşamın önemli bir bölümünü oluşturuyor. Eyaletlerdeki politikacılar bu işletmeler için Washington'dan finansal araç temin etme gayretindeler. Aslında bu taleplerin gerçek askeri harcamalar için kullanılıp kullanılmayacağı da çoğu zaman meçhul.

Silah tekellerinin, siparişleri küçülterek sektördeki muhtemel rakipleri katma pratiği bu politikalara karşılık geliyor.

Kongrede verecekleri oylara diğer planlar için ihtiyaç duyuluyordu. Buradan "Pork Barrel System" olarak adlandırılan, bir elin aklayıp bir elin serbestçe karşıya geçirdiği bir sistem kabul edildi. 2002 yılındaki Kongre seçimleri arifesinde 5 milyar dolar projeler için bu politik gruplara akıtılmıştı. Küçük ev idaresinde hesaplanan mallar belli bir öl-

çüde ABD tarzı serbest ihalelerle veriliyordu. California, Texas ve Virginia gibi eyaletler küçük boyutlardaki ev silahlanmalarından yıllık olarak 25 milyar dolar tahsil ediyorlar.

"Terörizme karşı dünya savaşı" olarak gerekçelendirilmeye çalışılan konular, şimdi silahlanma spiralinde Bush yönetimini tehdit etmeye başladı. F22 hava silahı, F-35 Joint Strike Fighter ve savaş donanmaları için F-18E gibi masraflı savaş aracı önerileri, örneğin F-18E testlerde başarılı olamadığı ve uzun zamandır uzmanlar tarafından hatalı yapım olarak değerlendirildiği halde onaylanıyor.

ABD'de silahlanma politikası günümüzde ilgili sektörler arasında ilk sırada ve politik sınıfların hesapları açısından da yönlendirici durumunda ve ikinci sırada da askeri ihtiyaçlara hitap edecek farklı alanlardaki araçlar geliyor. Sovyetler Birliği ekonomisinin çöküşüne neden aranırken sıklıkla askeri yapılanmanın yol açtığı "ekonomi içinde ekonomi" olarak kendini gösteren israfa dikkat çekilir; Amerika Birleşik Devletleri de aynı yola sapmış durumda.

Orta Büyüklükte Bir Güç, Federal Almanya: Meslek olarak silahlanma

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen sonra alınan Batı Almanya'nın yeniden silahlanması kararı Batı ittifakı için onunla tanındıkları ve üzerine yemin ettikleri hemen hemen her şeyden bir geri dönüş yapma zorunluluğu anlamına geliyordu. Almanları barışçıl insanlar yapacak olan "eğitim yoluyla düzeltme"den hiç söz edilmemeye başlanmıştı. Silah fabrikalarının sökülmesi, kamusal yaşam alanlarının Nazilerden arındırılması ve Almanların silahlanmasının önlenmesi ve Alman militarizminin önlenmesi de artık söz konusu olmamaya başlamıştı. Batı ittifakının bu konudaki çabukluğu, bunu gerçekten birleşerek mi istedikleri konusunda kuşkular uyandırıyor. Bu gelişmeleri böyle değerlendiren Georg Hallgarten ek olarak şu yorum-

da bulunuyor: "Şimdi hangi insanların 'yeni düzen için kullanılır olduğu' ya da 'savaş suçlarında masum olduğunun anlaşılması' önemini kaybetmişti".

Yeni Federal ordu hızlı bir şekilde büyüyordu; 1955'te kurulan savaş gücü 1964'e kadar 500 bin kişi olarak planlanan insani iş gücünün beşte dördüne ulaşılmıştı. Kimse yeni Almanya'nın böyle temsil edileceğini iddia edemezdi. Nazi ordusunun Hitler dönemindeki karakteriyle aynı biçimdeki konumlanışı devam ediyordu. Bu konum ordunun Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılması anlamına geliyordu. Federal Ordu'yu yönetenlerin üçte ikilik bölümü Nazi ordusunun kurmay kadrolarında çalışmış olanlardan oluşuyordu.

"Federal Ordu"nun silahlandırılmasına ilişkin gözlemler onun saldırgan karakterini ortaya koyuyor. İlk silahlanma önlemi olarak 10.000 koruma panzeri sipariş edildi. Kısa süre sonra ise binlerce Starfighter tipi tepkili savaş uçakları siparişi verildi. Koruma panzerleri tercihen hücum silahlarıyla donatıldı. Helmut Wolfgang Kahn (Die Russen kommen nicht, S. 135) ordunun yarısının, asıl olarak öngörülen ve her biri 14 kişilik bir yere sahip olan 10.680 adet HS-30 koruma panzeriyle, geniş bir operasyonda İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi hareket ettirilebileceğine dikkat çekiyor. Gerçi zaten Adenauer Hükümeti de bir Sovyet saldırısı olduğunda Federal ordunun nihayetinde onları durdurma yeteneği olmasını istiyordu. Ama bu inanılır değil. Çünkü 2004 yılında Federal ordunun yeniden yapılanması sırasında da Sovyetler Birliği'nin yaşam alanı mevcudiyeti bulunmadığı için Alman panzerlerinin düşünüldüğü kadar gerekli olmadığı ortaya çıkarıldı. Yeni Federal ordu yönetimi panzer silahlarının kullanım amacı konusunu gizleme gereği duymuyordu. Ordu müfettişi General Hans Röttiger 1958 yılında Fedaral Ordu Panzer Birlikleri Okulu'nun Münster'deki kampını ziyaretinde, ziyaretçi defterine şöyle yazıyordu: "Tüm direnişlere rağmen panzer birlikleri eski ruhla düzenlenmeye devam edecekler" (Akt.

Engelmann, Wir sind wieder wer, S. 239). Generalin sözleri, Sovyetler Birliği ile olan savaş deneyimlerinin ve ordunun geleneğini korumaktaki kararlılığının yanında bu konuda görevlendirilmiş olmasından ileri geliyor.

F 104 G Startfighter tipi savaş uçaklarının edinilmesi pek çok amaca hizmet ediyordu. Atom bombasının yeni silah sistemini getirmesiyle Batı Almanya atom bombasına sahip olmasının ülkenin politik etkisini de güçlendireceği düşüncesine yöneldi. Birinci Hava Kuvvetleri müfettişi General Josef Kammhuber, Startfighter uçaklarının edinilmesini şu şekilde gerekçelendiriyordu: "Federal Ordu Ural'a kadar etkili olabileceği bir silaha sahip olmalı. Aksi halde yalnızca uydu olarak kalırız" (Akt. Kahn, Die Russen kommen nicht, S. 134) Nükleer savaş gücüne sahip olma arzusu Startfgihter programı için de bir neden oldu; sorumlu Savunma Bakanı F. J. Strauss da bu durumda teknik değişimleri açıklığa kavuşturuyor: Bomba, hesaplarının değişmesini sağlıyor. Toplam 560 Federal Almanya Startfighter silahı yeni bir Bomba hesaplama modeli olan "Dual Timer" aldı. Bunlar atom bombalarının fırlatılması için uygundu. Konvansiyonel silahlar için ise durum daha belirsizdi.

Batı Alman sanayisinin yeni silahları hava seyahati sektörünü de mümkün kılacaktı. Bu silahlar daha önceden bu üretim dalı için kullanılmamıştı. Yeni teknolojilerin yakalanmasını mümkün kılan bir şekilde Startfighter ABD'li üretici Lockhead ile işbirliği halinde Almanya'da üretildi.

Askeri Endüstriyel Kompleks: Batı Almanya'nın yeniden silahlanması bir yandan politik olarak çok yüksek bir risk barındırırken diğer yandan çok masraflı ve olağanüstü bir maceraydı. En başta bu iki Alman devletinin birleşmesi yönündeki tüm çabaların boşa çıkmasına neden olacaktı. Böylece hükümetin hâlihazırdaki anayasa metnini ihlal edip etmeyeceği sorusu ortaya çıktı. Bunun dışında

askeri üst yönetim erki 1945 felaketinden hiçbir şey öğrenmediğini ortaya koyuyordu.

1950'lerde ekonomi mucizesi olarak adlandırılan sürecin başlangıcıyla Alman sanayisi, Batı Almanya'nın yeniden silahlanmayla ilgili ısrarı konusunda bir neden görmedi. Bu, düşünüş şeklini ortaya koyuyor. Çünkü böylesi önemli bir konjönktürde silah siparişleri zorunlu değildir. Ama BDI'de (Alman Sanayiciler Birliği)uzun bir patlama olup olmayacağı yönünde şüpheli oylar gittikçe artmaya başlamıştı. Bu yüzden silahlanmayı belli bir ölçüde emniyete almak gerektiğini düşünüyorlardı. Endüstriyel bakış açısıyla olumlu bir deneyim olarak görülen Nazilerin aşırı silahlanma programı ile 1930'lardaki krizin aşılmasını sağladıkları yönündeki düşünce, bu şekilde olumlu bakışla karşılanıyordu. Dünya pazarına bir bakış, Alman ihracat ekonomisinin Kore Savaşı'nın patlamasından tümüyle kâr ettiğini gösterir: Askeri ürünlere olan talep artmıştı. ABD ve İngiliz Sanayi silahlanma ürünleri sağlıyordu. Sivil talepler buralardan yeterli bir boyutta sağlanamıyordu. Bu boşlukta 1950'lerden sonra ihracatlarını ikiye katlayan Batı Alman firmaları çıkıyordu. Yani iktisat mucizesi denilen süreç, Batının silahlanma konjöktürüyle çok yakından ilişkiliydi.

Alman silahlanması ticaret politikası açısından önemli bir işlev kazanıyordu. Çünkü ilk başlarda Almanya'da dağıtılan silahlanma ürünleri Alman ihracatıyla karşılaşılan topraklarda ödeme bilânçolarının eşitlenmesini sağlıyordu. Federal Almanya'nın "güç politikası" çerçevesinde yeni ordunun aşırı silahlanması ve atom silahlarına doğru bir yönelim olması, Alman ekonomisinin milyarların söz konusu olduğu siparişe yönelik arzusunu da büyüttü.

Dönemin Savunma Bakanı Strauss için temin politikası açısından büyük boyutlarda siparişler almak karakteristikti. Alman sanayisi için, örneğin Hava Kuvvetleri'ndeki silahlanmaya katılmak ve buralarda konjonkürel olarak önemli bir paya sahip olmak da yine tipik özelliklerdi. Bu

Federal ordunun temin politikasında sanayi etkisinde bir yan etki olarak, 60'lı yıllardan itibaren Almanya'nın dünya pazarına silah ihracatçısı olarak adım atmasını da beraberinde getirdi.

1960'lı yılların ortalarında hükümet ve iktisadi kesimde, Federal Almanya'nın teknolojik alanda umutsuz bir şekilde geri kalabileceği yönündeki kaygılar yaygınlaştı. Bu gelişmeler devletin geleceğin sanayisi olarak adlandırdığı hava ve uzay yolculuğuna yatırım yapmasını getirdi. Bunu izleyen dönemlerde ağır sanayi önemli ölçüde önemini kaybederken, bu iki sanayi dalı endüstriyel gruplaşmanın ana direkleri haline geldiler.

Strauss'un Savunma Bakanlığı görev süreci sırasında bir Batı Alman askeri endüstriyel kompleks biçimi kabul edildi. Ekonominin geneli açısından bakıldığında bu girişim elbette ABD'ninki kadar büyük boyutlu değildi. Ama örneğin iktisadi olarak geri kalmış serbest bir ülke olan Bayern'de modern sanayi, kapitalizminin göbeğine oturmuştu. Silahlanma konusundaki siparişlerin yaklaşık dörtte birlik bir kısmı München'deki yerleşik firmalara gidiyordu. Bayern daha sonra Federal Almanya'daki en yüksek iktisadi büyümeyi sağlamıştı. Küçük firmalar silahlanma siparişlerinin üstesinden gelecek durumda değillerdi. Böylece Strauss'un da bilinçli bir şekilde yönlendirdiği gibi geleneksel olarak bu işle kendilerini tanıtan Flick, Quandt, Haniel, Diehl, MAN, AEG-Telefunken ve Vereinigte Aluminium gibi firmaların siparişlerin büyük bir bölümünü almaları da tesadüf olmaktan çıkıyordu. Gelecekte Almanların silah üretim merkezi haline gelecek olan Ruhr sanayisinde ise işlerin yalnızca %5'lik bir kısmı dönüyordu. Hitler Almanya'sı ve eski imparatorluğun silah demirleri özel ilişkilerden elde edilmeye devam ediyordu. Yani Essenli tekel, ABD firması olan United Aircraft Company ve Hansa'dan sanayi ortağı Vereinigten Flugtechnischen Werke (VFW) tarafından birlikte kuruluyordu. Bunlar, 1964 yılında, daha önceleri Hitler'in savaş planlarına yönelik olarak uçak üre-

ten ünlü Henkel uçak firmasını devraldılar. Bu şekilde Krupp, yeni Batı Alman uçak endüstrisinin ilk sırasına yönelik bir manevra yapıyordu.

Bayern eyalet yönetimi tarafından geniş bir finansal destek yapılan Messeschmitt-Bölkow-Blohm tekel birliği, 1968 yılında Federal Almanya'nın hava şirketleri arasında lider konuma yükseldi. Bu, aynı zamanda Bayern'deki askeri endüstriyel kompleks ağının daha fazla güçlenmesi anlamına geliyordu. Strauss'un Federal Almanya ordusundaki sermaye yoğun silahlanma eğiliminin yeni iktisadi gelişmeler için verilen çabanın da işareti olması dikkat çekicidir. Silahlanma ve devlet müdahalesinin (bunun için Atom Bakanlığı'nın da düşünüldüğü) genel ekonominin itici güçleri olması isteniyordu.

Silahlanma Ekonomisi Çalışma Komitesi

60'lı yıllarda Federal Almanya Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak hareket eden "Silahlanma Ekonomisi Çalışma Komitesi" resmi olmayan bir danışma kurulu olarak kuruldu. "Çalışma Komitesi'nde, Batı Alman silah sanayisinin seçkin kesimi, askeri kesimin üst düzey yöneticileri ve bakanlık bürokratları ile karşılıklı çıkarları uyumlu hale getirmek ve Batı Alman askeri endüstriyel kompleksinin spesifik genişleme stratejilerini saptamak ve hazırlamak için bir araya geldi...

Çalışma Komitesi'yle askeri endüstriyel kompeks en üst düzeyde etkili oldu. Silahçılık sermayesinin çıkarlarının devletin karar verici alanlarında kurumsal olarak etkili olduğu bir dönemdi. Bu dönemin örnekleri ancak Hitler döneminin silahlanma örgütlenmesinde bulunabilir. BDI'nın Çalışma komitesindeki egemenliği üzerinden hem örgütlenme aracını hem de Çalışma Komitesi ile çalışma grupları arasındaki ilişkileri üretmesi, tekellere askeriyenin üst düzey yöneticileri ve bakanlık görevlileri ile birlikte silahlanma politikasının yönelimini belirleme ve kâr konu-

sundaki çıkarlarını şimdiye kadar olandan daha iyi bir duruma getirme olanağı verdi.

Çalışma Komitesi'nin oluşumu diğer yandan silah sanayisindeki tekelleşmenin bir başka düzeyini daha gösteriyor...Çünkü Çalışma Komitesi küçük ve orta büyüklükteki silahlanma firmalarını en önemli karar mekanizmalarından uzaklaştırarak bu işletmelerin büyük tekellere olan bağımlılığını da artırmış oluyordu.

Kaynak: Martin Kempe, SPD und Bundeswehr. Studien zum mili-tärisch-industriellen Komplex. Köln, 1973, S. 258 u. 261.

CDU/CSU (Hristiyan Birlik Partileri) ittifakının başta bulunduğu 60'lı yıllardaki Federal Almanya hükümetleri politik olarak güç kaybetmişlerdi. Adenauer'in son görev süreci ve Erhard'ın Başbakanlığı bu döneme denk geliyor. Daha sonra 1966'da büyük koalisyon geldi. Bu yıllarda ordunun masrafları 10 milyar marktan 20 milyar marka yükselerek iki kat artmış oldu. Silahçılık siparişlerinin büyük bölümü de Bayern'e gitmeye devam etti. Şimdi daha önce pratikte uygulanmış olan Straussçu toplama düşüncesi yeniden işlerin odak noktasına geldi. Sağ eğilimli girişimci dairesi politik olaylar üzerinde etkili olan bir komplocu grup oluşturuyorlardı. Bu grup, Strauss ile Bayern'de istikrarlı bir muhafazakâr kitle temelini elinde bulunduran etkili bir protagoniste sahip olmuştu. Strauss, bu ara bulucu rolü sayesinde standartlar konusunda alışılmışın dışında bir ölçüde aldırmamazlıkla hareket edebiliyordu. Bunu yaparken kitle önündeki pozisyonu da tehlikeye atmıyordu. Aslında F. J. Strauss bu yaptıklarıyla hukuk devleti bakış açısından değerlendirildiğinde cezalandırılmayı hak ediyordu: Zimmete para geçirmek, yolsuzluk, zorlama Staruss'un yaptıklarına sadece birkaç örnek. 1945'ten sonra Federal Ordu'da yönetici pozisyonunda olanların büyük bölümünün sanayide kendilerine bir yer bulduğu ve Fede-

ral Ordu'nun yönetici dairesinin üçte ikilik bölümünün Hitler'in generalleri tarafından eğitildiği de burada anılmaya değer. Bu grubun, zorunlu hallerde yardımda bulundukları Strauss'u, avukatları gibi gördükleri tahmin edilebilir.

Avukatlık aynı zamanda Bayernli politikacının reaksiyoner pozisyonuyla kamusal tartışmalarda savunduğu gibi hırslı illüzyonizm olarak karakterize edileceği gibi bir çeşit Alman "golizm"i olarak da belirtilebilir. Fransa ile birlikte Strauss'un Federal Almanya'yı iktisadi ve politik bakış açısıyla egemen güç olarak baskı kuran ABD'nin karşısına bir güç olarak çıkarması isteniyordu. Ayrıca Almanya'nın dünya çapındaki etkisini güçlendirmesi ve en başta da Afrika'yı buraya bağlaması isteniyordu. F. J. Strauss'un jeopolitik değerlendirme dünyasında, Afrika, sahip olduğu iktisadi zenginliklerden dolayı en yüksek derecede çıkar alanları arasına giriyordu. Bu belli bir dozajdaki anti-amerikanizm, sağ rahatsız edici temel bir döngüye sesleniyordu; Strauss'un Afrika politikası "beyaz adamın son bastonu"nun, Güney Afrika, güçlenmesi olarak görüldü. Bu politikanın Nazi döneminden de apartheid rejimi ile yeteri kadar ortaklığı vardı.

Strauss bütün skandal ve olaylara rağmen ayakta kaldı. Bu durum, sağ eğilimli ağın, politika, hukuk ve ekonomi alanındaki etkinliğinin boyutlarını gösteriyor. Ama bu aynı zamanda Strauss tarafından başlatılan bir işin günümüze kadar politikacılar tarafından sürdürülmesi anlamına geliyor. Kohl Hükümeti dönemindeki silahlanma skandalı F.J. Strauss tarafından önceden başlatılan "tavizler" olmadan pek de mümkün olamazdı.

Skandal örneği olarak HS 30: Adenauer Hükümeti 1954 yılında, NATO'ya, üç yıl içinde 500 bin asker kapasiteli, vurucu güce sahip bir ordu kurma vaadinde bulundu. Burada gerekli olan askeri araçlar için Hispano Suiza firmasına sipariş verildi. Firmanın merkezi İsviçre idi ve sipariş 2,5 milyar Alman markı değerindeydi. Hispano Suiza'nın bu alanda hiçbir deneyimi yoktu. İki yıllık gecikme-

den sonra ilk HS 30 savunma panzerleri birliklere teslim edildi. Fabrikadaki deneme sürüşleri olumsuz sonuçlanmıştı. Aracın zincirleri çok zayıf motor ve frenlerin havalandırma ve soğutma sistemleri yetersizdi. Aynı zamanda aracın iç alanı 8 asker için fazla dardı. Acil bir durumda, hareket halindeki araçtan atlamak, aracın darlığının da etkisiyle hayati tehlikeye maruz kalmadan pek de mümkün değildi. Bu son anılan problem çok yaşanmıyordu çünkü araç kısa bir süre sonra tamirhanelerde bekletilmeye başlandı Bunun üzerine dönemin Savunma Bakanı Strauss Hispanı Suiza'ya verdiği siparişi 2800 adetten 1000 adete düşürdü. Aslında Savunma Bakanı İsviçre hükümetinin desteğiyle firmaya karşı yasal süreçleri işletmek zorundaydı. Ama Bakanın bunu neden ihmal ettiği HS 30 araçlarındaki ikinci skandalda ortaya çıktı. 1958 yılında Strauss Hispano Suiza'nın iç ilişkilerinde politikacıların isimlerinin yer aldığı bir liste aldı. Listenin arkasında, isimlerin karşılığında 6-7 parçalık bir para miktarı yazılıydı. Bu işin perde arkasında baş aktör olarak CDU/CSU Meclis grubu üyesi ve aynı zamanda Batı Alman gizli servisinin kurucularından olan avukat Dr. Otto Lenz bulunuyordu. Lenz yalnızca kendi kişisel çıkarları için para almakla kalmıyor; aynı zamanda partisinin seçim kampanyalarının yöneticisi olarak seçim masraflarını da buradan karşılıyordu. CDU'nun toplamda HS-30 işinden 50 milyon mark kazandığı ortaya çıktı.

HS 30 Alman panzer silahların yeniden temin edilmesinin başlangıcını oluşturuyor. 1963'te Leopard savaş panzerleri pazara sürüldü. Milyaları bulan bir iş ilk olarak yalnızca Alman sanayisinin işi olarak ortaya çıkarılmıştı. Yeni panzer saatte 65 kilometreyi bulan hızı ve 600 kilometreyi bulan menzile sahip olmasına rağmen aracın yeni sansar tipi bir araçla değiştirilmesi tartışıldı. Bu ikamenin boyutu hemen hemen 2 milyar marklık bir paraya ihtiyaç doğuruyordu. Sipariş yine çok özel Alman firmalarına gidecekti.

F-104 G ve diğer hava araçları: 1958 yılında Alman Hava Kuvvetleri için ABD'li silahlanma tekelleriyle birlikte Startfigter'ın hızlı bir modelinin üretiminin arkasında asıl neden olarak iç politik sebepler bulunuyor. Batı Alman ekonomisi uzay ve hava teknikleri konusundaki silahlanma siparişlerine yönelik büyük bir ilgiye sahipti. Bu tür siparişlerde alışık olunduğu gibi üretici tarafından lisanslar uçakların bölgede birlikte üretilmesi için şirkete verildi. Kârlı sürümler ve üst düzeyde teknolojiye geçiş Batı Alman sanayisine şevk veriyordu; aynı durum Hava Kuvvetleri ABD uçakları satın almak isteyen diğer NATO üyesi Belçika ve Hollanda gibi Avrupa ülkeleri için de geçerli. Sonuç olarak 17 Avrupalı ana tedarikçi firma, 500 küçük sipariş alan firma ve 15.000 dağıtımcı firma, Startfighter projesine katıldı. Adenauer yönetimi de ABD'nin nükleer askeri tekniklerini paylaşma konusuyla ilgileniyordu. Bu nedenden dolayı Fransız modeli olan Mirage III A'nın alternatif indirimi reddedildi.

1961 eylülünde Alman sanayisi tarafından monte edilen ilk Startfighter havalandı. Tüm F 104-G uçakları yalnızca geçici bir örnek uçuş izni ile uçuyorlardı. Tamamen bir izin verilmesi ise hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti.

Uçak aletlerinin yetersiz olduğu ortaya çıkmıştı; 1962'den itibaren 749 makine kullanıma verildi: 1981'e kadar 220 makine düştü ya da yerde bozuldu ve kırıldı. 161'i kullanılamaz hale geldi; 39 tanesi temel bir onarımdan sonra Yunanistan ve Türkiye'ye satıldı. Bu Federal Hükümetin askeri güvenlik konusunda birilerini tehlikeye atmayı göze alması demekti. Diğer yandan bu vatana ihanet olarak da değerlendirilebilir.

Alman kamuoyunda Witwenmacher olarak tarif edilen uçakların üreticisi olan Lockheed tekeli F 104-G uçakların siparişinden kısa bir süre önce iflas etmişti. ABD Senato'sunun soruşturmaları sonucunda rüşvetten dolayı 24,4 milyon dolar ödemek zorunda kalmıştı. Japonya, İtalya ve Hollanda'da rüşvet skandalı yüzünden tökezlemişlerdi.

Yalnızca en büyük siparişçi ülke olan Federal Almanya'da yığınla kanıta rağmen kişisel olarak hiçbir sonuç alınamadı. Parlamentonun araştırmaları sonuçsuz kalıyordu.

Alman hava sanayi daha sonra halefikle MRCA Tornado savaş uçaklarından da muazzam kazançlar elde etti. Bu uçak yeni NATO stratejisi olan "esnek karşılık doktrini"nin aracı olarak tayin edildi. 324 adetin Federal Almanya tarafından alınması planlanıyordu. İngilizler 365 adet; İtalyanlar ise 100 adet istiyorlardı. Üç ülkeden şirketler Münih'te Panavia Aircraft GmbH olarak organize oldular. 70'li yılların başında uçak başına 24 milyon marklık bir fiyat belirlediler. 1979 yılında her uçak başına gider 67,5 milyona yükseldi. Projenin tahmini toplam boyutu 100 milyar mark civarındaydı. Hava üslerindeki zorunlu değişikliklikler Federal hükümet tarafından 200 milyon mark civarında tahmin ediliyordu. 7 uçaklık bir pistin hazırlanması hali hazırda 130 milyon mark tutmuştu. Almanya'nın dünyadaki silahlanma çabalarına ilişkin birkaç örnek aşağıda:

➟ Endonezya-Doğu Timor Savaşı'nda ve Arjantin-Şili arasındaki Beagle Kanalı çatışmasında Arjantin'in saldırgan durumda bulunmasına rağmen Federal Almanya hükümeti 1977'de ve 1978'de Endonezya ve Arjantin'e savaş gemisi vermek için ihraç izni çıkardı.

➟ İran-Irak arasındaki Körfez Savaşı'nda Bağdat'a helikopter, hava savunma sistemleri ve askeri taşıma araçları gönderildi. İran ordusu, Almanya'da tek firma ile bölgeye yönelik olarak özellikle üretilen G3 tipi hücum silahlarıyla silahlandırıldı.

➟ Çad'da 1968'den bu yana devam eden iç savaşa rağmen Alman hükümeti 1972'de ve daha sonra 1979'dan 1981'e kadar, askeri eğitim yardımında bulundu.

➟ Alman hükümeti, Marokko'nun Sahauris'in bağımsızlık çabalarının üzerine vahşi ve her türlü şiddeti barın-

dıran araçlarla gitmesine rağmen bu Kuzey Afrika ülkesine savaş uçakları gönderdi.

➥ El Salvador'daki rejimin katliam komandoları özgürlükçü hareketlerin üzerine Alman silahları (hücum silahı ve küçük panzerler) ile gitti.

➥ Federal Almanya firmaları açık arayla Arjantin'deki askeri cuntanın en önemli tedarikçileriydiler. Batı Alman silahları NATO'dan ortak ülkesi olan Büyük Britanya ile savaşta olduğu gibi, demokratik muhalefetin tasfiye edilmesinde de kullanıldı.

Anlaşılan o ki Federal Alman hükümetlerinin politikalarında insanlık karşıtı rejimlere silah ihracatı konusunda hiçbir etik kaygı yok. 1982'de gerçekleşen tümden bir hükümet değişikliği de silah sektöründe yenilikler getirdi. "Federal Almanya Cumhuriyeti'nin yaşamsal çıkarları"ndan biri olan ihraç izni için en can alıcı adımlar atıldı. Yeni kurallar Suudi Arabistan'la panzer işinde uygulandı. "Bu silah teslimi bizim tüm Batı ile de paylaştığımız, Körfez bölgesindeki denge konusundaki hayati çıkarlarımızın ifadesidir". ABD, Fransa ve İngiltere bu çıkarı savunma konusundaki hesaba ilişkin ortak çalışma düşüncesini taşıyorlar.

Güney Afrika'nın da hayati önemde bir çıkar alanı olduğu açıktı. Apartheid devleti Afrika halklarının bağımsızlık mücadelelerinin devam ettiği Afrika'nın güney kesimlerinde, Sovyetler Birliği'nin ilerlemesinin önündeki son baston engeli oluşturduğu için özel bir dayanışma görüyordu. Gerçi bunların yanında, ülke ideal kar koşulları da sunuyordu. Çünkü haklarından mahum bırakılmış siyah işçiler kazançlı bir şekilde sömürülüyorlardı. Hal böyle olunca, silahların yanında diğer silahlanma mallarının da, BMW, Daimler Benz ve Volkswagen ürünlerinin de üretileceği Kap'taki fabrikalarda üretilmesi için Federal Alman endüstrisinin ciddi bir katkı yapacağından şüphe etmeye hiç gerek yoktu.

Güney Afrika ordusu 1976 ve 1984 arasında Angola Halk Cumhuriyeti'ne karşı düzenlediği saldırılarda Batı Alman yapımı askeri kamyonları kullanıyordu. Güney Afrika deniz kuvvetleri de yine resmi olarak araştırma-inceleme gemisi olarak duyurulan mayın arama botlarıyla donatıldı. 1980'li yıllarda Alman firmaları rejime yer altı botlarının yapımı için yeniden yapılanma planları sunuyordu. Federal Almanya'dan uranyum zenginleştirilmesi için özel araçlar, makineler getirildi; patlayıcı maddeler için, bir kömür sıvılaştırma tesisi, ağırlıklı olarak Alman şirketlerinin katkısıyla inşa edildi. Daha pek çok gizli projenin bulunduğunu tahmin etmek zor olmasa gerek. Ama yalnızca kamuoyu tarafından bilinen olaylar ve girişimler bile halkların haklarına karşı suç olarak kendisini gösteriyor.

Özet:

Silahlanma pek çok yerde iş güvencesi için önlem olarak görülüyor: "Şiddet, ordular ve savaş filoları büyük miktarda parayı yutar. Ama yeni bir gelir sağlamaz aksine yapsa yapsa zaten elde edilmiş olan geliri götürür. Nihayetinde para ekonomik üretimin aracısı olarak dağıtılmak zorunda: Yani şiddet, onu, kendi aletlerinin, donanım ve korumasının aracı olarak gören ekonomik alan tarafından onaylanmış oluyor" (Friedrich Engels, Anti-Dühring, S. 154).

Silahlanma için harcanan paralar vergi gelirlerinden kaynaklanıyor; silah endüstrisinde daha sonradan yeni bir sermaye yaratılmıyor. Aksine varolana el konularak toplum bundan mahrum bırakılıyor. Silah endüstrisi yalnızca savaş ticaretinin enstrümanlarını üretmekle kalmıyor, bunu teşvik ediyor ve kolaylaştırıyor. Bir kez yapılan silah sistemleri kullanımı gerektiriyor ve dünyada olup bitenlerin gerçekleştiği yerde bırakılıyor. Vergilerle finanse edilen silah sektörünün elbette gerekçelere, yani düşmanlara ihtiyacı var. Askeri gizlilik örgütlenmesi altında ekonomik suçluluk ve rüşvetçilik silah sektöründe en az başka sektördekiler kadar gelişiyor.

Kaynakça

Kapitalizmin Gündelik Yaşamının Tarihinden

C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800.* Hutchinson: London, 1972.S.31-52. Ders.,

The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825. Penguin Books: Harmondsworth, 1969, S. 39-68.

Fernand Braudel, Civilization and Capitalism 15th-18th Century. Volume *III. The Perspective of the World.* Translation from the French by Sian Reynolds. Fontana Press: London, 1985, Kapitel 5.

John Brewer, *The Sinews of Power, War, Money and the English State, 1688-1783.* Harvard University Press: Cambridge, Mass., 1988, Teil II.

Noam Chomsky, *Hegemony or Survival. America's Quest for Global Dominance.* Henry Holt and Company: New York, 2003, S. 11-50.

Ders., *Wirtschaft und Gewalt. Vom Kolonialismus zur neuen Weltordnung.* Aus dem Amerikanischen von Michael Haupt. Zu Klampen: Lüneburg, 1993, S. 30-50.

Carlo M. Cipolla, _The Industrial Revolution_ in *The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution.* Editor Carlo M. Cipolla. Fontana/Collins: London, 1973, S. 7-21.

J.P.D. Dunbabin, The Post-Imperial Age. The Great Powers and the Wider World. Longman: London, 1994.

Friedich Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. MEW 2. Dietz Verlag: Berlin, 1972, S. 237-252.

James Formeman-Peck, A History of the World Economy. International Economic Relations since 1850. Harvester Press: Brighton, 1983.

Jon Halliday, *A Political History of Japanese Capitalism.* Monthly Review Press: New York und London, 1975. Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848.* Abacus: London, 1977, S. 42-72; 245-265.

V.G. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse, 1815-1960.* Fontana: London, 1982, S. 37-50; 84-93.

Gabriel Kolko, *Another Century of War?* The New Press: New York, 2002.

Ders., Century of War. Politics, Conflicts, and Society Since 1914. The New Press: New York, 1994.

Ulrich Küntzel, Der nordamerikanische Imperialismus. Zur Geschichte der US-Kapitalausfuhr. Luchterhand: Darmstadt und Neuwied, 1974, S. 56-86.

T.O. Lloyd, *The British Empire 1558-1983.* Oxford University Press, 1984, S. 85- 105.

Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus.* Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten: Berlin, 1923, S. 254-382.

Ernest Mandel, *Marxistische Wirtschaftstheorie. 1. Band.* Aus dem Französischen von Lothar Boepple. Suhrkamp: Frankfurt/Main, 1972, S. 116-134.

Victor Perlo, *Der amerikanische Imperialismus.* Dietz Verlag: Berlin, 1953, S. 5-17.

Jacques Pauwels, *Der Mythos vom guten Krieg. Die USA und der 2. Welkrieg.* Aus dem Flämischen übersetzt von Renate Heike van der Laan. PapyRossa: Köln, 2003.

John Prebble, *The Highland Clearances.* Penguin Books: Harmondsworth, 1963, S. 9-48.

T.C. Smout, *A History of the Scottish People 1560-1830.* Fontana Press: London, 1969, S. 311-337. Fritz Sternberg, *Der Imperialismus.* Archiv sozialistischer Literatur 23. Verlag Neue Kritik: Frankfurt/Main, 1971, S. 403-513.

Jean Suret-Canale, *Schwarzafrika. Geographie, Bevölkerung, Geschichte West- und Zentralafrikas.* Band 1. Deutsche Ausgabe besorgt von Achim Gottberg. Das Europäische Buch: Berlin, 1966, S. 219ff.

Malcom Sylvers, *Die USA - Anatomie einer Weltmacht. Zwischen Hegemonie und Krise.* Aus dem italienischen Original übersetzt von Evelyn Barth. PapyRossa: Köln, 2002.

David Thomson, *England in the Nineteenth Century 1815-1914*. Penguin Books: Harmondsworth, 1978.

Rudolf von Albertini, Europäische Kolonialherrschaft. Die Expansion in Übersee von 1880-1940. Heyne: München, 1976, S. 429-443.

William Woodruff, *The Struggle for World Power 1500-1980*. MacMillan: London, 1981.

Howard Zinn, A People's History of the United States. 1492-Present. HarperPerennial: New York, 1995.

Altın ve Gümüş Açgözlülüğü

Neal Ascherson, Black Sea. The Birthplace of Civilisation and Barbarism. Vintage: London, 1995, S. 92-6; 128-129.

Fernand Braudel, Civilization and Capitalism 15th-18th Century. Volume II. The Wheels of Commerce. Translation from the French by Sian Reynolds. William Collins Sons: London, 1982, Kapitel 3 und 5.

Carlo M. Cipolla, *Guns, Sails and Empires. Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400-1700*. Barnes and Noble Books: New York, 1996, S. 90-131.

Ders., *Die Odyssee des spanischen Silbers. Conquistadores, Piraten, Kaufleute*. Aus dem Italienischen von Friederike Hausmann. Wagenbach: Berlin, o.J., S.11-25; 32-42; 55-58; 84.

Marcello de Cecco, *Money and Empire. The International Gold Standard, 1890-1914*. Basil Blackwell: Oxford, 1974, S. 62-75.

J.H. Elliott, *Imperial Spain 1469-1716*. Penguin Books: Harmondsworth, 1963, S. 164-211.

Jean Favier, *Gold und Gewürze. Der Aufstieg des Kaufmanns im Mittelalter*. Aus dem Französischen von Roswitha Schmid. Junius: Hamburg, 1992.

Niall Ferguson, Empire. The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power. Allen Lane: London, 2002, S. 24.

Andre Gunder Frank, *World Accumulation, 1492-1789*. Macmillan: London, 1978, S. 25-64.

John Kenneth Galbraith, *Money. Whence it came, where it went*. Revised edition. Houghton Mifflin: Boston, 1995, S. 13-15.

Eduardo Galleano, Die offenen Adern Lateinamerikas. Die Geschichte eines Kontinents von der Entdeckung bis zur Gegenwart. Erweiterte Neuauflage. Hammer: Wuppertal, 1985, S. 20-71.

Earl Hamilton, _American Treasure and the Rise of Capitalism_, *Economica*, November 1929.

Cecil Howard, *Pizarro und die Eroberung von Peru.* Bearbeitet und herausgegeben von Dr. Heinrich Pleticha. Ensslin & Laiblin Verlag: Reutlingen, o.J., S. 34.

Paul Jacobs, Saul Landau, Eve Pell, Brüder, sollen wir uns unterwerfen? Die verleugnete Geschichte Amerikas. DTV: München, 1975, S. 134-5.

J.R.S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe.* Oxford University Press: Oxford, 1988, S. 102-140.

G.V. Scammell, The First Imperial Age. European Overseas Expansion c. 1400-1715. Unwin Hyman: London, 1989.

Pierre Vilar, *A History of Gold and Money 1450-1920.* Translated by Judith White. NLB: London, 1976, S. 36-38; 97; 126-143.

Edwin Williamson, *The Penguin History of Latin America.* Penguin Books: London, 1992, S.15; 127-30.

Howard Zinn, *A People's History of the United States. 1492-Present.* HarperPerennial: New York, 1995, S. 161

Şeker, Kölelik ve Ticari Sermaye

G.E. Aylmer, _Navy, State, Trade and Empire_ in The Oxford History of the British Empire. Volume I. The Origins of Empire. British Overseas Expansion to the Close of the Seventeenth Century. Nicholas Canny, Editor. Oxford University Press: Oxford und New York, 1998, S. 467-481.

M.M. Balard, _Notes sur l'activité maritime des Génois de Caffa à la fin du XIIIe siècle_ in *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien.* Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime, présentés par Michel Mollat. S.E.V.P.E.N.: Paris, 1970, S. 375-386.

George L. Beckford, *Persistent Poverty. Underdevelopment in plantation economies of the Third World.* Oxford University Press: Oxford und New York, 1972, S. 5-17.

Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge University Press: Cambridge und New York, 1990, S. 70-103.

W.E.B. Du Bois, *The Negro*. London, 1915, S. 155. Asit Datta. *Welthandel und Welthunger*. München: DTV, 1984, S. 29.Ralph Davis, *The Rise of the Atlantic Economies*. Weidenfeld and Nicholson: London, 1973.

Entwicklungspolitische Korrespondenz (Hrsg.), *Deutscher Kolonialismus. Materialien zur Hundertjahrefeier 1984*. Drucksache 1. Hamburg 1983, S. 20.

Eduardo Galeano, Die offenen Adern Lateinamerikas. Die Geschichte eines Kontinents. Erweiterte Neuauflage. Peter Hammer Verlag: Wuppertal, 1973, S. 73.

Dr. Thomas Geerdes, Zucker. *Ein Grundnahrungsmittel und seine Geschichte*. Stuttgarter Verlagskontor: Stuttgart, 1963.

Joseph Ki-Zerbo, *Die Geschichte Schwarzafrikas*. Aus dem Französischen von Elke Hammer. Frankfurt am Main: Fischer, 1981, S. 217 -228.

Robert Linhart, Der Zucker und der Hunger. Reise in ein Land, wo der Zucker wächst: Brasilien. Wagenbach: Berlin, 1980.

Karl Marx, Rede über die Frage des Freihandels. MEW 4, S. 444-456.

Hans Heinrich Mauraschat, *Preise und Verbrauch des Kolonialzuckers im vorindustriellen Europa*. Schriften aus dem Zuckermuseum, Heft 21. Berlin: Technische Universität, 1985.

Gerd May, _Zucker-Grundlagen und Kräfte der Weltmarktentwicklung nach dem Weltkrieg_, *Wandlungen in der Weltwirtschaft*, Heft 11, Leipzig, 1937, S. 20.

Hilary McD. Beckles, _The _Hub of Empire_: the Caribbean and Britain in the Seventeenth Century_ in The Oxford History of the British Empire. Volume I. The Origins of Empire. British Overseas Expansion to the Close of the Seventeenth Century. Nicholas Canny, Editor. Oxford University Press: Oxford und New York, 1998, S. 218-240.

Karl Müller, _Die Lage der Zuckerproduktion und Zuckermärkte in weltwirtschaftlicher und deutscher Betrachtung_, *Zucker*, 7. Jahrgang, Nr. 19 vom 1. Oktober 1954, S. 431.

M.G. Müller, *Zuckerrohr, Anbau und Düngung*. Schriftenreihe über tropische und subtropische Kulturpflanzen, herausg. von der Ruhr-Stickstoff AG, Bochum, 1954, S. 96.

Jenny Pearce, Under the Eagle. U.S. Intervention in Central America and the Caribbean. Latin America Bureau: London, 1981, S. 5-38.

David Richardson, _The British Empire and the Atlantic Slave Trade, 1660-1807_ in *The Oxford History of the British Empire. Volume II. The Eighteenth Century*, edited by P.J. Marshall and Alaine Low. Oxford University Press: Oxford und New York, 1998, S. 440-464.

N.A.M. Rodger, _Sea-Power and Empire_ in *The Oxford History of the British Empire. Volume II. The Eighteenth Century*, edited by P.J. Marshall and Alaine Low. Oxford University Press: Oxford und New York, 1998, S. 169-183.

Alexander Schweigert, Die neuere Entwicklung der Wettbewerbslage zwischen Rohrzucker und Rübenzucker auf dem Weltmarkt. M.&H. Schaper: Hannover, 1958, S. 20.

Richard B. Sheridan, _The Formation of Caribbean Plantation Society, 1689-1748_ in *The Oxford History of the British Empire. Volume II. The Eighteenth Century*, edited by P.J. Marshall and Alaine Low. Oxford University Press: Oxford und New York, 1998, S. 394- 414.

Werner Sombart, *Luxus und Kapitalismus*. 3. Aufl., München und Leipzig, 1922, S. 145.

Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus. Band 1. Die vorkapitalistische Wirtschaft*. Erster Halbband. Duncker und Humblot: München und Leipzig, 1916, S. 440f.

Reay Tannahill, *Food in History*. Revised edition. Penguin: Harmondsworth, 1988, S. 254-6.

Gerhard Tannenberg, Der Kampf um Zucker. Deutsche Forschung und Tatkraft brechen ein Monopol. Wilhelm Goldmann Verlag: Leipzig, 1944, S. 70-3.

Alexander von Humboldt, *Essai politique sur le royaume de la Nouvel-le-Espagne*. Band 3, Paris, 1827, S. 19.

Edmund O. von Lippmann, Geschichte der Rübe (Beta) als Kulturpflanze von den ältesten Zeiten an bis zum Erscheinen von Achard's Hauptwerk (1809), Berlin, 1925, S. 109.

Eric Williams, From Columbus to Castro: The History of the Caribbean 1492-1969. André Deutsch: London, 1970, 81-82; 94.

Wirtschaftsbericht Kuba, herausg. von der Deutsch-Südamerikanischen Bank AG, Hamburg, Nr. 34 vom September 1954, S. 3.

Pamuk ile Sanayi Devrimine

Hamza Alavi, _India: The Transition to Colonial Capitalism_ in Hamza Alavi, P.L. Burns, G.R. Knight, P.B. Mayer und Doug McEachern, *Capitalism and Colonial Production*. Croom Helm: London und Sydney, 1982, S. 23-76.

Admiral G.A. Ballard, *Rulers of the Indian Ocean*. Asian Educational Series: New Delhi und Madras, 1998.

Michael Barratt Brown, *After Imperialism*. Reprint. Heinemann: London, 1973, S. 41-50.

K.A. Bhatta, _Indien im Britischen Reich_ in *Indien Handbuch*. Herausgegeben von Kurt Vowinckel. Band I. Kurt Vowinckel Verlag: Heidelberg, Berlin, Magdeburg, 1942, S. 478-503.

M.W.E. Cheong, _The opium agency in China: Yrisssari and Company, 1821-1827_ in *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime, présentés par Michel Mollat. S.E.V.P.E.N.: Paris, 1970, S. 687-692.

Jürgen Conrad, Die East India Company. Kaufmannsabenteurer und Kolonialherren. Kübler: Lampertheim, 1980.

Asit Datta, *Welthandel und Welthunger*. DTV: München, 1984, S. 40-47.

Rajani Palme Dutt, *Indien Heute*. Autorisierte Übersetzung aus dem Englischen von Hilde Marchwitza. Dietz Verlag: Berlin, 1951, S. 95-107. Friedrich Engels, Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. MEW 2, S. 237-252.

André Gunder Frank, *World Accumulation, 1492-1789*. Macmillan: London, 1978, S. 135-166.

Brian Gardner, *The East India Company*. A. M. Heath and Company: New York, 1971.

Michael Greenberg, *British Trade and the Opening of China 1800-1842*. Reprint der Originalausgabe von 1951. Monthly Review Press: New York, 1979.

Richard Hall, Empires of the Monsoon. A History of the Indian Ocean and its Invaders. HarperCollins: London, 1998.

Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*. Reprint. Abacus: London, 1978, S. 50.

Ders., Industrie und Empire I. Britische Wirtschaftsgeschichte seit 1750. Suhrkamp: Frankfurt/Main, 1974, S. 33-54.

Lawrence James, *Raj. The Making and Unmaking of British India*. Little, Brown and Company: London, 1997.

Ders., *The Rise and Fall of the British Empire*. Abacus: London, 1994, S. 122-138.

J.R. Jones, *Britain and the World 1649-1815*. Harvester Press: Brighton, 1980.

John Keay, The Honourable Company. A History of the English East India Company. Macmillan: New York, 1991.

T.O. Lloyd, *The British Empire 1558-1983*. Oxford University Press: Oxford und New York, 1984, S. 73-76; 147-152.

M.R. Mantran, _Les origines des Compagnies_ in *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime, présentés par Michel Mollat. S.E.V.P.E.N.: Paris, 1970, S. 397-414.

Karl Marx, Die britische Herrschaft in Indien. MEW 9, S. 127-133. Ders., Die Ostindische Kompanie, ihre Geschichte und die Resultate ihres Wirkens. MEW 9, S. 148-156. Philip Mason, *The Men Who Ruled India*. Pan Books: London, 1985, S. 35-50.

Peter Mathias, The First Industrial Nation. An Economic History of Britain 1700-1914. Second Edition. Methuen: Methuen, 1983, S. 110-160.

Kenneth McPherson, Trade and Traders in the Bay of Bengal: Fifteenth to Nineteenth Century in *Politics and Trade in the Indian Ocean World. Essays in Honour of Ashin Das Gupta*, edited by Rudrangshu Mukherjee und Lakshmi Subramanian. Oxford University Press: Delhi, 1998, S. 183-209.

Barrington Moore, Jr., Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Penguin Books: Harmondsworth, 1967, S. 20-39.

Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*. Monthly Review Press: New York, 1974, S. 272.

K.M. Panikkar, Asia and Western Dominance. A Survey of the Vas-co Da Gama Epoch of Asian History. George Allen & Unwin: London, 1953, S. 93-120; 143-165.

Om Prakash, _European Corporate Enterprises and the Politics of Trade in India, 1600-1800_ in *Politics and Trade in the Indian Ocean World. Essays in Honour of Ashin Das Gupta*, edited by Rudrangshu Mukherjee und Lakshmi Subramanian. Oxford University Press: Delhi, 1998, S. 165-182.

Percival Spear, *A History of India*. Volume Two. Penguin: Harmondsworth, 1965. Stanley Wolpert, *A New History of India*. Fifth Edition. Oxford University Press: New York, 1997.

E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*. Reprint. Penguin Books: Harmondsworth, 1984, S. 208-213.

Anton Zischka, *Der Kampf um die Weltmacht Baumwolle*. Goldmann: Leipzig, 1936, S. 15-78.

Yürüyen Banttan Akan Kârlar

Vito Avantario, *Die Agnellis. Die heimlichen Herrscher Italiens*. Campus: Frankfurt/Main, 2002. Marshall Berman, All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity. Verso: London, 1983, S. 164-172. Bill Bryson, *Made in America*. Mandarin Paperbacks: London, 1995, S. 195; 199-206.

Marco d'Eramo, *Das Schwein und der Wolkenkratzer. Chicago: Eine Geschichte unserer Zukunft*. Deutsch von Friederike Hausmann und Rita Seuß. Rowohlt: Reinbek, 1998, S. 120-126; 176-209.

Doug Dowd, Blues for America. A Critique, a Lament, and Some Memories. Monthly Review Press: New York, 1997, S. 33.

Henry Ford with Samuel Crowther, *My Life and Work*. Doubleday: Garden City, 1923, S. 126 und 147.

Ders., *Philosophie der Arbeit*. Autorisiertes Interview mit Fay Leone Faurote. Einzig berechtigte Übertragung aus dem Englischen von Else Baronin Werkmann. Paul Aretz Verlag: Dresden, o. J., S. 9-44.

David Halberstam, *The Fifties*. Villard Books: New York, 1993, S. 27; 119; 127.

Garet Garrett, *The Wild Wheel: The World of Henry Ford*. Cresset Press: London, 1952, S. 85.

Richard Heinberg, The Party's Over. Oil, War and the Fate of Industrial Societies. Clairview Books: Forest Row, 2003, S. 66. Lee Iacocca with William Novak, *Iacocca. An Autobiography*. Bantam Books: Toronto, 1987.

Robert Lacey, *Ford. The Men and the Machine.* Ballantine Books: New York, 1986, S. 135; 167; 180; 289; 313; 359–361; 385–390.

Donald R. McCoy, Coming of Age. The United States during the 1920's and 1930's. The Pelican History of the United States 6. Harmondsworth: Penguin, 1977, S. 73–75.

Hans Mommsen mit Manfred Grieger, *Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich.* Econ: Düsseldorf, 1997, S. 394.

Allan Nevins und Frank Ernest Hill, *Ford: The Times, the Man, the Company.* Band 1. Charles Scribner's Sons: New York, 1954, S. 644; 648.

Ders., *Ford: The Times, the Man, the Company.* Band 2. Charles Scribner's Sons: New York, 1954, S. 351.

Gert Raeithel, Geschichte der Nordamerikanischen Kultur. Band 2. Vom Bürgerkrieg zum New Deal 1860–1930. Zweitausendeins: Frankfurt/Main, 1995, S.359–60.

Emma Rothschild, *Paradise Lost. The Decline of the Auto-Industrial Age.* Random House: New York, 1973, S. 26–53.

Klaus-Jörg Siegfried, Rüstungsproduktion und Zwangsarbeit im Volkswagenwerk 1939–1945. Eine Dokumentation. Campus: Frankfurt/Main, 1993.

Ken Silverstein, _Ford and the Führer_, *The Nation*, 24. Januar 2000 [Internet-Ausgabe].

Upton Sinclair, *Am Fließband. Mr. Ford und sein Knecht Shutt.* Aus dem Amerikanischen von Walter Paul. Rowohlt: Reinbek, 1985, S. 547; 60–5; 139–140; 172; 178.

Alfred Sloan, *My Years with General Motors.* Edited by John McDonald with Catharine Stevens. MacFadden-Bartell: New York, 1965, S. 155–58; 214.

Keith Sward, *The Legend of Henry Ford.* Russell & Russell: New York, 1948, S. 49.

Volker Wellhöner, »Wirtschaftswunder« - Weltmarkt - westdeutscher Fordismus. Der Fall Volkswagen. Westfälisches Dampfboot: Münster, 1996, S. 54–6.

Daniel Yergin, *Der Preis. Die Jagd nach Öl, Geld und Macht.* Übersetzt von Gerd Hörmann und Regine Laudann. Fischer Taschenbuch: Frankfurt/Main, 1993, S. 271–272.

Howard Zinn, *A People's History of the United States 1492–*

Present. Revised and updated Edition. HarperPerennial: New York, 1995, S. 247-349.

Emperyalizmin Yakıtı Petrol

Pierre Abramovich, _Des millions de dollars pour les »combattants de la liberté«_, *Le Monde Diplomatique*, April 1986, S. 3-5.

Mariano Aguirre, _Douteux paris sur les »combattants de la liberté«_, *Le Monde Diplomatique*, Mai 1993, S. 21.

Tariq Ali, *Bush in Babylon. The Recolonisation of Iraq.* Verso: London und New York, 2003.

Ders., _Operation Iranian Freedom_, *The Nation*, 2. August 2003 [Internet Ausgabe].

Oksana Antonenko, _Russia's Military Involvement in the Middle East_, *MERIA*, 5; 1, März 2001.

Shaul Bakhash, Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform under the Qajars, 1858-1896. Ithaca Press: London, 1976.

M. Caetano, *Os Nativos na Economia Africana*. Coimbra, 1954, S.

16. Pratap Chatterjee, _Dick Cheney: Soldier of Fortune_, *CorpWatch*, 2. Mai 2002. Winston Spencer Churchill, *The World Crisis*. Band 1. New York: Charles Scribner's Sons, 1923, S. 130.

Jakkie Cilliers und Christian Dietrich. *Angola's War Economy: The Role of Oil and Diamonds*. Institute for Security Studies: Pretoria, 2000. Augusta Conchiglia, Mensonges et diamants en Angola, Le Monde Diplomatique, April 1997, S. 4-5.

Ders., *UNITA, Myth and Reality*. ECASAAMA: London, 1989.

Ders., _Une guerre prolongée contre l'armée sud-africaine et l'UNI-TA_, *Le Monde Diplomatique*, Dezember 1986, S. 24-25.

Peter Custers, _System of Disparate Exchange. African Experiences_, *Economic and Political Weekly*, 12. Mai 2001.

Energy Information Administration, Angola Country Analysis Brief, Washington, Februar 2004; (http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/ angola.html).

Robert Engler, The Brotherhood of Oil. Energy Policy and the Public Interest. Mentor: New York, 1977, S. 93-138.

Marion Farouk-Sluglett und Peter Sluglett, *Iraq Since 1958. From Revolution to Dictatorship*. I.B. Tauris: London und New York, 1987.

Lothar Gall, _Die Deutsche Bank von ihrer Gründung bis zum Ersten Weltkrieg_ in Lothar Gall u.a., *Die Deutsche Bank 1870–1995*. C.H. Beck: München, 1995, S. 71; 82.

Piero Gleijeses, Conflicting Missions: Havana, Washington, and Africa, 1959–1976. The University of North Carolina Press, 2002.

Sean Gervasi, _Secret Collaboration: U.S. and South Africa Foment Terrorist Wars_, *Covert Action Quarterly*, Herbst 1984.

Alain Gresh, _Une priorité pour les Etats-Unis: la capitulation du régime angolais_, *Le Monde Diplomatique*, Februar 1988, S. 10–11.

George W.F. Hallgarten, Imperialismus vor 1914. Die soziologischen

Grundlagen der Außenpolitik europäischer Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg. Zweiter Band. C.H. Beck: München, 1963, S. 5051; 174–176.

Rajen Harshe, _Politics of Giant Oil Firms. Consequences for Human Rights in Africa_, *Economic and Political Weekly*, 11. Januar 2003.

Richard Heinberg, The Party's Over. Oil, War and the Fate of Industrial Societies. Clairview: Forest Row, 2003, S. 66; 76–79.

Tony Hodges, *Angola From Afro-Stalinism to Petro-Diamond Capitalism*. The International African Institute: Oxford 2001.

Karl Hoffmann, *Ölpolitik und angelsächsischer Imperialismus*. Ring-Ver-lag: Berlin, 1927, S. 24–42; 346–384.

Michael T. Klare, *Resource Wars. The New Landscape of Global Conflict*. Henry Holt and Company: New York, 2001, S. 51–108.

Peter Kornbluh, Hrsg., Conflicting Missions. Secret Cuban Documents on History of African Involvement. *National Security Archive Electronic Briefing Book No. 67*, April 2002.

Wayne Madsen, _Report Alleges US Role in Angola Arms-for-Oil Scandal_, CorpWatch, 17. Mai 2002.

Monique Mas, _Une politique pétrolière faite de prudence et de réalisme_, *Le Monde Diplomatique*, Dezember 1986, S. 21–22.

Ders.,_Cabinda, une enclave convoitée_, *Le Monde Diplomatique*, Oktober 1986, S. 28.

Peter Mansfield, *A History of the Middle East*. Penguin Books: Harmondsworth, 1992, S. 280-338.

Laurence Mazure, _Lucrative reconversion des mercenaires sud-afri-cains_, *Le Monde Diplomatique*, Oktober 1996, S. 22-23.

William Minter, Apartheid's Contras: An Inquiry Into the Roots of War in Angola and Mozambique. London: Zed Books, 1994.

Ders., Operation Timber: Pages from the Savimbi Dossier. New Jersey: Africa World Press, 1988.

Gamal Nkrumah, _Black Rooster slain_, *Al-Ahram Weekly Online*, 28. Febr.-6. März 2002.

Peter R. Odell, *Oil and World Power: Background to the Oil Crisis*. Penguin Books: Harmondsworth, 1975.

John Prados, Presidents_ Secret Wars. CIA and Pentagon Covert Operations From World War II Through The Persian Gulf. Ivan R. Dee Publishers: Chicago, 1996, S. 337-347.

John Stockwell, *In Search of Enemies*. W. W. Norton: New York, 1978.

Joel Stork, _Oil and the Penetration of Capitalism in Iraq_ in *Oil and Class Struggle*. Edited by Petter Nore und Terisa Turner. Zed Press: London, 1980, S. 172-198.

Anne Talbot, _The Angolan civil war and US foreign policy_, *WSWS*, 13. April 2002.

Michael Tanzer, *The Race for Resources. Continuing Struggles over Minerals and Fuels*. Monthly Review Press: New York and London, 1980, S. 100.

The International Consortium of Investigative Journalists, Greasing the Skids of Corruption. The Center for Public Integrity, Washington, 2002

Charles Tripp, *A History of Iraq*. Second Edition. Cambridge University Press: Cambridge und New York, 2000.

Louis Turner, *Oil Companies in the International System*. Geore Allen & Unwin: London, 1978.

Claude Wauthier, _Une longue marche pour assurer le développement et conquérir la paix_, *Le Monde Diplomatique*, Oktober 1986, S. 23-25.

Mason Willrich mit Joel Darmstadter u.a., *Energy and World Politics*. Published under the auspices of the American Society of International Law. The Free Press: New York, 1978.

Daniel Yergin, *Der Preis. Die Jagd nach Öl, Geld und Macht.* Übersetzt von Gerd Hörmann und Regine Laudann. Fischer Taschenbuch: Frankfurt/Main, 1993, S. 151; 238-267; 884-914.

Kıyak İşler Muazzam Kazançlar

James S. Allen und Doxey A. Wilkerson, Hrsg., *Die Wirtschaftskrise und der »Kalte Krieg«.* Berichte auf einer Konferenz an der Jeffer-son-Schule für Gesellschaftswissenschaft, New York, am 14. und 15. Mai 1949. Dietz Verlag: Berlin, 1951.

Klaus Bednarz, _Der Jäger 90_ in *Neue Skandale der Republik*, herausgegeben von Georg M. Hafner und Edmund Jacoby, Rowohlt: Reinbek, 1994, S. 59-65.

Werner Biermann und Arno Klönne, The Big Stick. Imperiale Strategie und globaler Militarismus - Die USA als Megamacht? PapyRossa: Köln, 2003, S. 15-60.

Eberhard Czaya, *Achse zum Kap. Das Bündnis zwischen Bonn und Südafrika.* Dietz Verlag: Berlin, 1964, S. 54-62.

H.C. Engelbrecht und F.C. Hanighen, *Merchants of Death.* Dodd, Mead & Co.: New York, 1934, S. 229-34; 240-46.

Bernt Engelmann, *Wir sind wieder wer. Auf dem Weg ins Wirtschaftswunderland.* Goldmann: München, 1981, S. 180-190; 243-250; 255f.

Friedrich Engels, _Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)_ in *MEW*, Band 20, S. 154.

Rainer Falk, Die heimliche Kolonialmacht. Bundesrepublik und Dritte Welt. Pahl-Rugenstein: Köln, 1985, S. 157-190.

Wolff Geisler, Gottfried Wellmer, *DM-Investitionen in Südafrika.* Informationsstelle Südliches Afrika: Bonn, 1983.

Michael Geyer, *Deutsche Rüstungspolitik 1860-1980.* Suhrkamp: Frank-furt/Main, 1984, S. 204-231.

George W. F. Hallgarten, *Das Wettrüsten. Seine Geschichte bis zur Gegenwart.* Aus dem Amerikanischen. EVA: Frankfurt/Main, 1967, S. 462-467. Ders.,

Joachim Radkau, *Deutsche Industrie und Politik von Bismarck bis heute.* EVA: Frankfurt/Main, 1974, S. 483-501.

Helmut Wolfgang Kahn, *Die Russen kommen nicht. Fehlleistungen un-serer Sicherheitspolitik.* Rütten und Loening: München, 1969, S. 131145.

John Keegan, *Die Kultur des Krieges.* Aus dem Englischen von Karl A. Klewer. Rowohlt: Berlin, 1995, S, 491.

Martin Kempe, SPD und Bundeswehr. Studien zum militärisch-indu-striellen Komplex. Pahl-Rugenstein: Köln, 1973, S. 258 u. 261.

Alfred Mechtersheimer, _Bestechende Beschaffungskonzepte_ in *Die Skandale der Republik*, herausgegeben von Georg M. Hafner und Edmund Jacoby, Rowohlt: Reinbek, 1989, S. 43-50.

Kurt Pritzkoleit, *Das kommandierte Wunder. Deutschlands Weg im 20. Jahrhundert*. Büchergilde Gutenberg: Frankfurt/Main, 1962.

Sterling und Peggy Seagrave, Gold Warriors. America's Secret Recovery of Yamashita's Gold. Verso: London, 2003.

George Thayer, *War Business, Geschäfte mit Waffen und Krieg.* Aus dem Amerikanischen von Ulla Leippe. Hoffmann und Campe: Hamburg, 1970, S. 206-7.

Herbert Wulf, Waffenexport aus Deutschland. Geschäfte mit dem fernen Tod. Rowohlt: Reinbek, 1991, S. 78-131.

Werner Biermann ve Arno Klönne, Bush dönemine kadar olan karanlık tarihi "Kapitalizmin Suç Tarihi" kitabında derleyip toparlıyorlar. Bu kitapta yer alan "Kapitalizmin Gündelik Yaşamı"na dair hikâyelerin günümüz politikacılarınca merakla okunması beklenmiyor. Çünkü bu suçlu tarihin asıl itici gücü, yazarların da ortaya koyduğu biçimde, bugün de modern öncesi çağlarda olduğu gibi etkili. "Sermaye kârın ya da kârın küçük bir kısmının elde edilememesi korkusunu taşıyor. Söz konusu kâr ile sermaye cüretkâr oluyor. %10 kâr kesin ve her yerde kullanılabilir; %20 ile canlı hale geliyor. %50 kâr ile pozitif seçeneklere sahip; %100 kâr için tüm insani yasaları ayakları altına alıyor; % 300 kâr içinse kendisini darağcına götürme pahasına riske edemeyeceği ya da işleyemeyeceği hiçbir suç yok". 19. yüzyılda bir İngiliz işçininin yazdığı bu sözler, Avrupa'nın denizaşırı yayılmacılığından günümüze; Orta Çağda Amerika kıtasının kıymetli metallerinin Avrupalı yayılmacılar tarafından çalınmasından sömürüye, köle ticaretine ve Karayiplerde şeker tarımına; modernleşme yoluyla Hindistan tekstil sanayisinin ortadan kaldırılmasından petroldeki karanlık işlere kadar kapitalizmin iç yüzünü tümüyle ortaya koyuyor.

Bu örnekler ve kapitalizmin şiddet, baskı ve savaşla birlikte yaşaması, kapitalist ekonominin tarihini, aynı zamanda bir suç tarihi yapıyor. Sonuçta önümüzde bir iktisat tarihi eseri, bir jeo-strateji kaynağı ve polisiye olarak okunması şart muazzam bir kitap duruyor...

Hermannus Pfeiffer , Frankfurter Rundschau

www.phoenixkitap.com